

EKOFEMINIZAM – DRUGI DIO

BUDUĆNOST EKOFEMA
SOCIJALISTIČKI EKOFEMINIZAM
KRATKI PRILOG PROMIŠLJANJU ULOGE EKOFEMINIZMA U 21. STOLJEĆU
BUDUĆNOST EKOFEMINIZMA: OD UTOPIJE DO DISTOPIJE

Treća / ISSN: 1331-7237 / 2025 / XXVII / CENTAR ZA ŽENSKE STUDIJE

TREĆA

STUDIJE
PLASTICENSKA IMANENCIJA
PRIMJERI EKOFEMINISTIČKE TEORIJE U PRAKSI
ANIMALISM AND ANIMAL TOTEMS IN SHAMANIC TRANCE
TERIOCID ≠ GENOCID ≠ FEMICID?
JEDAN SVIJET, JEDNA BORBA!

AUTOREFLEKSIJE
RAZGOVORI
ZAVRŠNI RADOVI OBRAZOVNOG PROGRAMA CENTRA ZA ŽENSKE STUDIJE
PRIKAZI

Sadržaj

- 5 Ekofem uvodnik: **Goran Đurđević, Suzana Marjanić i Nika Šintić**

BUDUĆNOST EKOFEMA

- 11 **Ivanka Buzov:** Socijalistički ekofeminizam
- 15 **Marija Geiger Zeman:** Kratki prilog promišljanju uloge ekofeminizma u 21. stoljeću
- 19 **Mirela Holy:** Budućnost ekofeminizma: od utopije do distopije

STUDIJE

- 25 **Andrija Filipović:** Plasticska imanencija: Plastika i (post)socijalistički petro-sekso-rasni režim
- 37 **Kristina Khalifa:** Primjeri ekofeminističke teorije u praksi udruga za zaštitu i prava životinja u Republici Hrvatskoj i zemljama bivše Jugoslavije (Republici Srbiji, Republici Bosni i Hercegovini, Republici Sloveniji, Republici Sjevernoj Makedoniji te Crnoj Gori)
- 47 **Ratka Relić:** Animalism & Animal Totems in Shamanic Trance
- 57 **Sanja Čokolić:** Terioid ≠ Genoid ≠ Femicid?
- 69 **Sanja Kastratović:** Jedan svijet, jedna borba!

AUTOREFLEKSIJE

- 81 **Sandra Iršević:** Moja promišljanja o ekofeminizmu: Lični osvrt i aktivističke prakse
- 84 **Zorana Unković:** Ekofeminiz(a)m(i): teorija i praksa
- 92 **Jelena Zoe Disić:** Ekofeminizam i veganstvo
- 94 **Adelisa Huremović:** Ozbiljne prijetnje okolišu, naspram raznolike borbe
- 96 **Marina Rakić Šimunić:** Ekocid nad maslinama na otoku Šolti
- 97 **Mia Šerić:** Pjesma voda
- 100 **Sunčica Pasuljević Kandić:** Conference Presentation: Do We Even Know What is Going On?

RAZGOVORI

- 105 **Nikolina Butorac:** The relationship between humans and natural phenomena, emotional response to environmental changes: interview with Gail Hocking
- 113 **Branka Cvjetičanin:** Ne budi toliko emotivna: intervju s Nikom Rukavinom

RADOVI OBRAZOVNOG PROGRAMA CENTRA ZA ŽENSKÉ STUDIJE

- 123 Jelena Lukić:** Pobačaj – jučer, danas, sutra
141 Tonči Gabelić: Jučer, danas i sutra: medijsko izvješće o femicidu
154 Ružica Ljubičić: Pod lećom interseksionalnosti: život i borba Palestinki pod okupacijom i militariziranim patrijarhatom

PRIKAZI

- 171 Sanjin Sorel:** Glotofagija i ekonomija na djelu
174 Jan Defrančeski: Ljubav prema agonalnoj, nekonformističkoj i slobodnoj misli
177 Sanja Čokolić: Kome treba ekofeminizam
182 Vilma Benković: Jak poziv na akciju za ostvarenje pravednije i ravnopravnije budućnosti
185 Nika Šintić: Tridesetogodišnji razlog za slavlje
188 Dora Derado Giljanović: Ogledalo i paleta: otkrivanje skrivenih priča umjetnica kroz stoljeća
191 Ela Lipanović: Terenski vodič kroz fragmentirani antropocen
193 Dajana Vlajsavljević: Slava Raškaj – prva hrvatska umjetnica na izložbi *Pohvala pticama*
197 Martina Šoda: Prikaz izložbe *Ste se zriktale! Stara sjećanja na moderne frizure*
199 Ana Gruić Parać: Antiuniforma – performativni jezik odjeće
201 Ana Antolković: Izložba *A la turka. Orijentalni utjecaji na hrvatske narodne nošnje*
203 Goran Đurđević: Biljezi otpora i kapitalocena. Izložba *Kapitalocen vs. "Zemlja je naša ljubavnica!"*

207 BIOGRAFIJE AUTORA, AUTORICA I UREDNIŠTVA

EKOFEM-UVODNIK, II. DIO

Goran Đurđević, Suzana Marjanić i Nika Šintić

Drugi broj *Treće* posvećen ekofemu nastao je prilikom rada na prethodnom ekofem-broju *Treće*, jer smo za primili pozamašan broj tekstova na navedenu temu. Ljubaznošću uredništva, dobili smo priliku udvostručiti ekofem i zato imamo dvogodišnju ekofem *Treću*. Time smo nastavili ekofeminističke perspektive unutar Centra za ženske studije, uključujući predavanja u okviru Obrazovnoga programa Centra za ženske studije. Nadamo se da će ove aktivnosti potaknuti dodatan zamah ekofemu u regiji.

Prvi dio čini triptih tekstova uobličeni kao **BU-
DUĆNOST EKOFEMA**. U svom zanimljivom radu o distopijama i utopijama ekofema, Mirela Holy podsjeća na moć, odnosno daje „podsjetnik na to da se moć nikada ne daje, ona se uvijek iznova uzima i brani”. Zato razmatra mogućnost da porast ekofema u budućnosti ne mora nužno biti pozitivna promjena jer može upućivati na brojne nejednakosti i probleme. Drugačiji pogled nudi Ivanka Buzov sa svojim osvrtom na socijalistički ekofeminizam. Uspoređuje i povezuje takav tip ekofem s ekološkim zajednicama Murraya Bookchina, a tu povezanost razmatra u vidu radničke solidarnosti i kontrole nad decentraliziranim sredstvima za proizvodnju. Marija Geiger Zeman postavlja sljedeća pitanja: „Je li i u kojoj je mjeri ekofeminizam danas važan i relevantan? Može li ideja nastala početkom 1970-ih biti zanimljiva i relevantna

u potpuno drugačijem ekonomskom, političkom, kulturnom i socijalnom kontekstu? Kako bi danas sudionice i sudionik tada održanih fokus grupa odgovorili na ova pitanja?”

Sekciju **STUDIJE** otvara članak Andrije Filipovića koji razmatra odnos rodosti i plastike. Koristeći koncept plastične imanencije, plastika nosi sustave petroženskosti i petromušnosti u okvirima (post) socijalističkog petro-sekso-rasnog režima. Moguće povezivanje ekofeminističkih načela i udruga za prava životinja predmet je rada Kristine Khalife. Kvalitativnim istraživanjem, autorica iznosi specifičnosti djelovanja volonterki iz šest udruga za zaštitu i prava životinja u Hrvatskoj te jedanaest volonterki iz udruga zemalja regije. Jedini tekst na engleskom jeziku u ovoj rubrici napisala je Ratka Relić na temu šamanističkih tradicija u kontekstu animalističkih studija. Autorica donosi zanimljiv i original pristup u trokutu životinje – šamanizam – rituali. Sanja Čokolić otvara pitanje: ako se čovječanstvu usadi svijest o sistematskom ubijanju životinja u smislu izazivanja empatije i moralne odgovornosti spram takvih praksi, kao i o nužnosti dekonstrukcije binarnih podjela kojima se dominacija i nasilje opravdavaju, je li posljedično moguće stati na kraj pojavi novih genocida i da se stane u kraj tihoj pandemiji femicida? Sanja Kastratović donosi percepciju lova kao sporta, koji se malo

djeci kao normalna i poželjna pojava predstavlja kroz obvezno rano obrazovanje, i problematiku specizma te neegalitarnog društva koje vuče svoju snagu iz dualističkoga pogleda na svijet, kao i hijerarhiju koju kapitalizam održava na životu.

Rubrika **RADOVI OBRAZOVNOG PROGRAMA CENTRA ZA ŽENSKÉ STUDIJE** sa završnim radovima polaznica/ka obrazovnog programa Centra za ženske studije pruža novu mogućnost nadilaženja rasjeda između etabliranih glasova na sceni i onih čije je feminističko traganje na samome početku. Iz tematski i sadržajno bogatog korpusa tekstova generacije 2024. godine izdvojeni su sljedeći: „Pobačaj – jučer, danas, sutra“ Jelene Lukić, „Kroz leću interseksionalnosti: Život i borba Palestinki pod okupacijom i patrijarhatom“ Ružice Ljubičić te „Jučer, danas i sutra: Medijsko izvještavanje o femicidu“ Tončija Gabelića. Unatoč raznolikosti korištenih konceptualnih, metodoloških i analitičkih alata, njihova se istraživanja susreću u činjenici oslovljavanja nasilja nad ženama. Jelena Lukić prikaz će pravnog, znanstvenog i društvenog diskursa o reproduktivnim pravima upotpuniti originalnom anketom čiji rezultati, usprkos rasprostranjenim pokušajima njegova tabuiziranja, ukazuju na razmjerno pozitivan stav prema abortusu. Dakako, značajan čimbenik u kreiranju javnog mišljenja kao takvog predstavljaju mediji, a o razornosti njihovog nesavjesnog djelovanja piše Tonči Gabelić. Izvještavanje o femicidu na uzorku četiriju hrvatskih novinskih portala u razdoblju od siječnja 2023. godine do rujna 2024. godine autor prosuđuje na temelju etičkog kodeksa novinara te preporuka udruga civilnog društva i Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova. Nimalo iznenađujuće, brojnost senzacionalističkih naslova, slučajeva otkrivanja identiteta žrtve i spekulacije zrcali onu istu mizoginiju o čijim bi se ishodima trebalo odgovorno obavještavati. Kontrapunkt ovom objektiviranju u neku ruku nalazimo u iscrpnoj studiji o položaju palestinskih žena kojom Ružica Ljubičić obrazlaže kompleksnost njihove borbe bez podlijevanja viktimizaciji. Sva će tri rada, shodno samoj srži ženskostudijskog učenja, teoriju okruniti aktivističkim zaključkom.

Sljedeći set tekstova nazvali smo **AUTOREFLEKSIJE**. Ugledna aktivistica i novinarka Sandra Iršević podijelila je svoja višegodišnja iskustva. Najopsežniji tekst u ovoj rubrici ispisala je Zorana Unković koja je opisala teorijske i praktične elemente ekofeminizama (u množini). Kolegica Dominica Firšt opisala je posljednjih nekoliko godina u životu udruge Prijatelji životinja, a Jelena Zoe Disić iznosi razmišljanja o nužnosti povezivanja pokreta koji se bore za jednakost, kao što su veganski i feministički pokret. Adelisa Huremović polazi od vlastitih promišljanja o ženama i prirodi te iznosi konstruktivne ideje. Prilog Marine Rakić Šimunić upozorava na lokalnu tragediju ekocida na otoku Šolti. Mia Šerić kroz autorefleksivnu perspektivu i vlastite ruketvorine oblikuje tekst o viliškim talismanima.

Slijedi rubrika **RAZGOVORI** – s Gail Hocking (“The relationship between humans and natural phenomena, emotional response to environmental changes”) razgovara Nikolina Butorac. Gail Hocking rođena je i odrasla u planinskim predjelima Južnog otoka Novog Zelanda, čiji je maorski naziv Aotearoa. Još od ranog djetinjstva svjedočila je utjecajima klimatskih promjena – njezin dom nalazio se u blizini nekoć veličanstvenog ledenjaka Franz Josef/ (Ka Roimata Hine Hukatere), koji se zbog globalnog zatopljenja dramatično povlači. Drugi je razgovor vodila Branka Cvjetičanin s Nikom Rukavinom. Razgovor je naslovljen umjetničkim radom *Ne budi toliko emotivna* (2019. – 2023.), rečenicom iz djetinjstva, koju je umjetnica uočila kao presudnu u svom odrastanju i načinu na koji se nosi s emocijama. U osmosatnom performansu, u kamenu ploču kleše tu rečenicu, izlažući se fizičkoj boli, prenoseći nelagode i bol proživljenu u djetinjstvu.

Rubriku **PRIKAZI** čine sljedeći tekstovi: Sanjin Sorel, *Glotofagija i ekonomija na djelu*; Jan Defrančeski, *Ljubav prema agonalnoj, nekonformističkoj i slobodnoj misli*; Sanja Čokolić, *Kome treba ekofeminizam?*; Vilma Benković, *Jak poziv na akciju za ostvarenje ravnopravnije i pravednije budućnosti*; Nika Šintić, *Tridesetogodišnji razlog za slavlje*; Dora Derađo Giljanović, *Ogledalo i paleta: otkrivanje skrivenih priča umjetnica kroz stoljeća*; Ela Lipanović, *Prikaz*

knjige Terenski vodič kroz fragmentirani antropocen Anne Tsing; Dajana Vlasiavljević, Slava Raškaj – prva hrvatska umjetnica na izložbi „Pohvala pticama“; Martina Šoda, Uz izložbu „Ste se zriktale! Stara sjećanja na moderne frizure“; Ana Gruić Parać, Antiuniforma: performativni jezik odjeće; Goran Đurđević, Biljezi otpora i kapitalocena.

Ovaj tematski broj nastao je u okviru projekta „Bestijarij hrvatske etnokulture. Interdisciplinarna polazišta“ (BESTIA).

BUDUĆNOST EKOFEMA

SOCIJALISTIČKI EKOFEMINIZAM⁰¹

Ivanka Buzov, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Odsjek za sociologiju

Prepoznavanje postojanja dominacije nad ženama, a kasnije i njegovo povezivanje s dominacijom nad prirodom, kao i podvojenost priroda/kultura, predstavljalo je osnovu za različita feministička usmjerenja. U počecima feminizma naznačeno je da su žene bliže prirodi nego muškarci, što je otvorilo niz pitanja koja tvore temelje feminističke kritike (Galić, 2004, 307). Stoga se liberalni feminizam zalaže za integriranje žena u svijet kulture i proizvodnje te kidanje veza žena-priroda, socijalni i socijalistički se fokusira na kritiku dominacije kojoj je cilj ostvarivanje socijalne pravde, a kulturalni pojačava ovu vezu i ističe žensku duhovnu i intuitivnu snagu nasuprot kulturi patrijarhalne racionalnosti (Geiger, 2002, 17). Za ekofeministički, diskurs novijeg datuma, drži se kako se velikim dijelom naslanja na navedene struje feminizma pa se tumači da imamo onoliko ekofeminizama koliko i feminizama (Warren, 2005). Ynestra King (1989) i Richard Twine (2001) smatraju da se ekofeminizam prema dualizmu priroda/kultura očituje na „treći način“. Umjesto opredjeljenja za intuitivnu i racionalnu stranu toga dualiteta, sugerira se „integracija intuitivne, duhovne i racionalne forme znanja, obuhvaćajući i

znanost i magično za transformaciju podvojenosti priroda/kultura, kako bi se stvorila vizija slobodnog ekološkog društva (King, 1989, 23). To se posebice odnosi na širenje zahtjeva za afirmacijom prirode i žene, povezujući ga s ostalim na strani obezvrijeđenih koji stoje u lancu dualističkih parova kultura/priroda, muško/žensko, gospodar/rob, produkcija/reprodukcija itd. Ukazuje se i na dodatne veze između suvremene kolonizacije prirode i brojnih grupa ljudi i zajednica koje su, na primjer, zbog svoje različitosti u podređenom društvenom položaju te su, zbog brojnih primjera smještaja opasnog otpada i rizičnih industrija u neposrednom okruženju njihove zajednice, ugrožene ekološkim rizicima (Twine, 2001a). U ovom kontekstu kratkog profiliranja ekofeminizama, s naglaskom na socijalističkom profiliranju, vrijedno je spomenuti i distinkciju koju su izvele Carolyn Merchant (1995, 5) i Val Plumwood (1992, 10) koje ga dijele na kulturalni i socijalni, unutar kojih prepoznaju četiri temeljna pravca glede tumačenja odnosa ljudi i prirode: kulturalni, liberalni, socijalni i socijalistički. Uz navedeno, treba spomenuti i tipologizaciju prema kojoj se liberalni, socijalistički i socijalni ekofemini-

01 Manji dio (uvodni) ovoga rada preuzet je iz mog magistarskog rada, pod naslovom „Socijalni ekofeminizam – Ekofeministički doprinos analizi uzroka ekološke krize i razumijevanju dominacije“ (mentorica prof. dr. sc. Branka Galić), obranjenog 2008. godine, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

zam postavlja i pod zajednički nazivnik – socijalni (Salhus, 2001; Twine, 2001), i to zbog njihova zajedničkog usmjerenja prema političkoj i socijalnoj akciji, tj. zagovaranju društvenih promjena. Ovaj socijalni nazivnik ističe konstruktivistička crta, kojom se tvrdi da je žena, kao takva, stvorena unutar socijalnog, povijesnog i kulturalnog konteksta koji je složen i promjenljiv (Carlassare, 1994, 221). Unutar toga se posebice ističe želja za oslobođenjem od tradicionalnih stereotipa o ženama i odmak od naturaliziranja ženine prirode, posebice jer se unutar socijalne struke tvrdi kako je povezivanje žene s prirodom društvena i kulturna konstrukcija jer ni ženu ni prirodu ne određuju samo njihove urođene karakteristike ili esencijalistička povezanost (Merchant, 1991, xvi). Drugim riječima, oslobođenje njihovih inferiornih pozicija povezuje se s ukidanjem patrijarhata. Sve na ovom mjestu ukratko obrazložene poveznice sa socijalnim aspektom (eko)feminizma, odnosno s općenitom „društvenom stigmom podređenosti“, (Merchant, 1995,10) upućuju na neprestano promišljanje patrijarhalnih odnosa, ključnog društvenog pitanja i feminizma.

Socijalistički ekofeminizam propituje kako se u patrijarhalnim odnosima reprodukcije otkrivaju dominacija muškarca nad ženom i jednako tako dominacija muškarca nad prirodom u kapitalističkim odnosima proizvodnje. U svojem utopijskom apelu za ekološkim zajednicama doprinosi viziji ekološkog društva, zagovarajući radikalni koncept restrukturiranja političkih, društvenih i gospodarskih institucija nad poželjnim decentraliziranim sredstvima za proizvodnju. Polazeći od teze da je suvremeno društvo „antiekološko“ ne samo po odnosima prema prirodi i njezinim resursima, već i po vrijednostima, socijalistički ekofeminizam korespondira s teorijom socijalne ekologije Murray Bookchina, posebice glede njihovog zajedništva u kritici hijerarhijskog društva.⁰² Što se tiče vrijednosti, ova ekofeministička perspektiva se, kao i Bookchin, jasno opredjeljuje za

kritiku potrošačkog mentaliteta razvijenih zemalja i suvremene svjetske raspodjele u korištenju prirodnih resursa između razvijenih i nerazvijenih zemalja te sugerira društvene akcije koje bi dovele do održivijeg življenja i pravednijeg društva. Drugim riječima, socijalistički ekofeminizam pokušava afirmirati forme socijalističkog društva i kao ekološke zajednice, koje bi bile zdrave za žene, muškarce i prirodu, jer ne privilegira jednu vrstu ugnjetavanja u odnosu na drugu te priznaje da su četiri stupa na kojima počiva moderni kapitalizam (rasizam, naturizam, seksizam i klasizam) takvi da se nijedan od njih ne može označiti kao „glavni“ problem (Salhus, 2001, 27). Čineći to, pokazuje potencijal u ujedinjenju velikog broja sljedbenica/ka za postizanje i političkog cilja – putem pokreta, prosvjeda, konferencija i istraživanja žena iz svih krajeva svijeta, s težištem ili sugestijom proučavanja i povezivanja socijalizma i ekologije (Salleh, 2017, 61).

Na ovom tragu Brownhill i Turner (2019) prezentiraju aktivizam izrabljivanih žena u zemljama Afrike, otpor kapitalističkom ekstraktivizmu ili odbijanje održavanja radne snage za fosilni kapital, kao putanju „rodne, etnicizirane klasne borbe“ koju karakteriziraju kao praksu revolucionarnog ekofeminizma koji je, kako tvrde, u srcu ekosocijalizma. Držeći da ovakve višedesetljetne prakse u zemljama Trećeg svijeta postaju evidentno i globalne, treba se podsjetiti i na još nekoliko značajnih ženskih ekofeminističkih protukapitalističkih i protukorporativnih pokreta, kao što su oni pod vodstvom Vandane Shiva (Chipko) u Indiji, Wangari Maathai iz Kenije (Green Belt) itd. Ovi pokreti su, paralelno s isticanjem problema uništavanja prirodnih resursa, zapazili korist za korporacije i svjetsku ekonomiju od prisvajanja ženskih resursa kao što su nedovoljno plaćeni najamni rad te neplaćeni reproduktivni i proizvodni rad žena (Shiva, 1988), „nastavljajući nedovršeni rad kolonijalizma“ (Shiva & Mies, 1993, 105).

02 Teoriju socijalne ekologije Bookchin je razvio na Institutu za socijalnu ekologiju (engl. Institute for Social Ecology) sa svojim suradnicima i kao „radikalnu teoriju okoliša“ (Sturgeon, 1997), kako bi analizirao odnos između problema okoliša, kapitalističkih proizvodnih odnosa i društvenih hijerarhija. Bookchin je bio ekološki aktivist od 1954. godine, sudjelujući uglavnom u javnim prosvjedima protiv porasta nuklearne moći i radijacije te zagovarajući uporabu alternativnih tehnologija.

Drugim riječima, svim ovim pokretima zajedničko je promišljanje i fokusiranje na rodne uloge u političkoj ekonomiji, što je baština i socijalističkog i (eko) feminizma. Stefania Barca, koja ima povijesni pristup istraživanju ekofeminizma, vraća se na ranije kritike političke ekonomije od strane, kako ih ona naziva, materijalističkih ekofeministica kao što su Federici, Merchant, Mies i Salleh, koje su pratile hegemonijsku dominaciju heteropatrijarhalnog kapitalizma, njegovu okupaciju ekonomskim rastom kroz iskorištavanje reproduktivnog rada rodnih, rasnih i koloniziranih subjekata, proletera i prirode (Barca, 2020, 2). U raspravu Barca uvodi „hegemonijski narativ antropocena“ kojeg opisuje kao „dualističku gospodarsku kuću“, onu koja zatvara i ljude i neljudsku prirodu kako bi ih natjerala da rade za kapital te podsjeća da je snaga u ekofeminizmu pokušaj ukazivanja na načine kako, na primjer, mijenjati sustav, a ne klimu (Barca, 2020,7). Njezino naglašavanje prijedloga za ponovnu izgradnju svijesti kako bi se razbili odnosi muške hegemonije, ugnjetavanja i iskorištavanja neplaćenog rada kolonijalne i kapitalističke svijesti ujedno je dekolonijalno, antikapitalističko i ekofeminističko, kako to naglašava Caelan Knight (2020).

Evidentno je da se u socijalističkom ekofeminizmu radi o naglašavanju društveno konstruirane svijesti, koja povezuje prirodu i brigu za nju kao nešto što mogu poučavati i učiti žene i muškarci u različitim socioekonomski privilegiranim državama te ima veliki potencijal u ujedinjenju nekih vrlo različitih struja antikapitalizma (Salhus, 2001, 27). Ovim naglascima se zapravo korespondira i povezuje s idejama i konceptima socijalističkog ekofeminizma, koji vizioniranjem ekoloških zajednica odbacuje kapitalistički diktat ekonomskog rasta kao ključne pokretačke snage i motiva za društveni razvoj. To se odnosi na njegovu eksplicitnu kritiku mehanizama zahvaljujući kojima se u novom društvu smatraju neodrživima različiti oblici ugnjetavanja, kao i stvaranje lažne potražnje za artiklima bez stvarne uporabne vrijednosti na račun stvarnih materijalnih potreba ljudi, dok se u isto vrijeme društvo oslobađa stresa koji naše loše upravljanje prirodnim svijetom stavlja na biosferu Salhus (2001, 28–30).

Kroz svoje socijalističke korijene i ekološki fokus koji idu paralelno s antikonzumerističkim stavom, socijalistička ekofeministička društva imaju veliku sličnost s Bookchinovim ekološkim zajednicama. To se posebice odnosi na suglasje s njegovom vizijom slobodnog ekološkog društva, onog oslobođenog različitih oblika ugnjetavanja i izrabljivanja (Bookchin, 1980). Radi se o nadilaženju dugotrajnog nasljeđa društva vlasništva koje, između ostalog, podrazumijeva patrijarhalnu porodicu, a uz takvo društvo ide dominacija, hijerarhija i državna birokracija, što je nespojivo je s opstankom biosfere (Bookchin, 1982). Kao kod Bookchina, i socijalistički ekofeminizam ističe mehanizam radničke solidarnosti i kontrole nad decentraliziranim sredstvima za proizvodnju kojim se nadvladavaju klasističke i ekonomske smetnje te procjenjuje da bi, kroz eksplicitnu pozornost na sinergiju između ugnjetavanja žena i rasizma, novu feminističku ekološku zajednicu karakterizirala solidarnost i odgovornost za sve članove društva, a kroz obrazovanje i odgovarajuću tehnologiju postigla bi se ekološka ravnoteža između ljudskih i neljudskih živih bića, nasuprot sadašnjoj kapitalističkoj perspektivi (Salhus, 2001, 27).

Literatura:

- Barca, Stefania. 2020. „Forces of Reproduction: Notes for a Counter-Hegemonic Anthropocene“. Cambridge: Cambridge University Press (Elements in Environmental Humanities Series)
- Brownhill, Leigh. & Turner, T. Elisa. 2019. „Ecofeminism at the Heart of Ecosocialism. *Capitalism Nature Socialism*, 30:1-10, DOI: 10.1080/10455752.2019.1570650
- Bookchin, Murray. 1982. „Prema ekološkom rješenju“, *Revija za sociologiju*, 12(1-4):37-43.
- Bookchin, Murray. 1980. *Toward an Ecological Society*. Black Rose Books.
- <https://theanarchistlibrary.org/library/murray-bookchin-toward-an-ecological-society>
- Carlassare, Elisabeth. 1994. Essentialism in Ecofeminist Discourse. U: *Ecology, Key Concepts in Critical Theory*, uredila Merchant Carolyn. Palo Alto, California: Chesire Books.
- Galić, Branka. 2004. „Seksistički diskurs rodnog identiteta“. *Socijalna ekologija*, 14(3-4):305-324.

- Geiger, Marija 2002. „Spiritualni aspekti ekofeminizma“. *Socijalna ekologija*, 11(1-2):15-27.
- King, Ynestra. (1989). *The Ecology of Feminsim and the Feminism of Ecology*. U: *Healing the Wounds: The Promise of Ecofeminism*, uredila Judit Plant. Philadelphia: New Society Publishers, str. 18-28.
- Knight, Caelean. 2020. Forces of Reproduction: Notes for a Counter-Hegemonic Anthropocene, by Stefania Barca (Elements in Environmental Humanities Series). *Environmental Politics*, 31(7):1311-1313. <https://doi.org/10.1080/09644016.2022.2105048>
- Merchant, Carolyn. 1995. *Earth Care: Women and Environment*. London: Routledge.
- Merchant, Carolyn. 1991. *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*. San Francisco: Harper and Row.
- Plumwood, Val. 1992. *Environmental Culture. The Ecological Crisis of Reason*. London: Routledge.
- Salhus, Megan. 2001. *Social Ecology and Feminism: Can Socijalist Ecofeminism be the Answer?*. MAVE Disertation, Lancaster: Lancaster University.
- Salleh, Ariel. 2017. *Ecofeminism as Politics: Nature, Marx and the Postmodern*, 2nd edition, London: Zed Books.
- Shiva, Vandana & Mies, Maria. 1993. *Ecofeminism*. London: Zed Books.
- Shiva, Vandana. 1988. *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. London: Zed Books.
- Sturgeon, Noël. 1997. *Ecofeminist Natures. Race, Gender; Feminist Theory and Political Action*. London: Routledge.
- Twine, Richard. 2001. *Ecofeminsim and the „New Sociologies“*. A Collaboration against Dualism. PhD Sociology; Manchester Metropolitan University.
<https://richardtwine.com>
- Twine, Richard. 2001. „Ecofeminism in the Proces, Ecofeminist Journal“ (online). <https://richardtwine.com/ecofem/ecofem2001.pdf>
- Warren, Karen. 2005. „The Power and the Promise of Ecofeminsim, Revisted“. U *Environmental Philosophy from Animal Rights to Radical Ecology*, uredili Micahle E. Zimmerman i sur., New Jersey: Prentice Hall, str. 252-279.

KRATKI PRILOG PROMIŠLJANJU ULOGE EKO-FEMINIZMA U 21. STOLJEĆU

Marija Geiger Zeman, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Prije desetak godina Mirela Holy i ja smo u prostoru Centra za ženske studije vodile fokus grupe u kojima su sudionice i jedan sudionik govorile o svojim prvim susretima s ekofeminizmom, svojim akademskim i aktivističkim ekofeminističkim iskustvima te su kritički propitivale poziciju ekofeminizma u Hrvatskoj. Sjećam se fantastične atmosfere i inspirativne razmjenjene ideja i promišljanja.⁰¹ Desetak godina kasnije vraćam se gotovo identičnim pitanjima. Je li i u kojoj je mjeri ekofeminizam danas važan i relevantan? Može li ideja nastala početkom 1970-ih biti zanimljiva i relevantna u potpuno drugačijem ekonomskom, političkom, kulturnom i socijalnom kontekstu? Kako bi danas sudionice i sudionik tada održanih fokus grupa odgovorili na ova pitanja?

Ovom prilikom ću skicu odgovora o relevantnosti ekofeminizma dati detaljnijim osvrtom na publikaciju „Ecofeminism: To Break Out of Strategic and Theoretical Impasses in the Face of the Climate Crisis“ (2023) autora Gauthiera Delozièrea, Nathana Gaborita i Gale Kabba, u izdanju „transform Europe!“, paneuropske mreže koja povezuje 38 europskih organizacija angažiranih u sferi kritičke analize i političke edukacije iz 22 zemlje (transform! Europe, 2024). Pu-

blikacija je podijeljena u četiri poglavlja koja pokrivaju ključna tematsko-problemska područja vezana kako za osnovnu ekofeminističku teoriju, tako i za (prošlu i recentnu) ekofeminističku aktivističku praksu: „Shvaćanje ekofeminizma kao pokreta“, „Protest kao transformativni trenutak“, „Kontroverze ekofeminističkog pokreta“ i „Političke ekspresije“.

Da je ekofeminizam još uvijek živ i pun političkog i teorijskog potencijala potvrđuju i uvodne riječi autora (Delozière, Gaborit i Kabba, 2023, str. 3):

„Čini se da je ekofeministički vjeter puhao kroz proteste u Europi u zadnjih godina, doprinoseći navodnjavanju ne samo kritike koju iznose, već također i imaginacije novih svjetova koji čekaju da izniknu“.

Činjenica je da ekofeminizam, za razliku od političke ekologije, „nije dobio dovoljno snage da bi se društveno kvantificirao“ (str. 3) što, prema procjeni autora, znači da njegov „značajan potencijal“ (teorijski i strategijski) još uvijek nije aktualiziran, a svakako predstavlja značajan faktor u organiziranju otpora i novih savezništava u kontekstu recentnih okolišnih izazova.

⁰¹ Pogledati tekst M. Geiger Zeman i M. Holy (2014). „Kako to nije zaživjelo? Zašto to nije zanimljivo? – Snaga i obećanje ekofeminizma u Hrvatskoj“. *Ekonomika i ekohistorija* 10/10: 94-112

U prvom poglavlju „Shvaćanje ekofeminizma kao pokreta” Delozière, Gaborit i Kabba (2023, str. 3) podsjećaju na teorijski pluralizam inherentan ekofeminizmu (npr. spiritualna vs. materijalistička perspektiva; kulturalni vs. socijalistički ekofeminizam), kao i njihovu zajedničku idejnu platformu koja povezuje „patrijarhalnu dominaciju i ekološku katastrofu” (str. 3). Kao pokret ekofeminizam je najčešće kategoriziran kao „grassroots” jer je vezan uz protestna iskustva žena i savezništva koja su nadilazila podjele i razlike. Delozière, Gaborit i Kabba ističu kako postoji tendencija „homogenih pogleda na pokret” pri čemu se zanemaruje „pluralna povijest” ekofeminističkih akcija, koje su se odvijale u različitim socio-povijesnim kontekstima koji su na te akcije utjecali (str. 3). Od svojih početaka ekofeminističke ideje bile su izložene različitim kritikama. Kritika nije bio pošteđen ni ekofeminizam kao pokret; primjerice u SAD-u ekofeminističke su aktivistice bile optuživane za elitizam. Iako, ekofeminizam je od svojih početaka ukazivao na vezu klase i okolišnih/zdravstvenih rizika – socijalno i ekonomski marginalizirani pojedinci su izloženiji okolišnim i zdravstvenim rizicima. Ovakva perspektiva politizira okolišnu katastrofu i baca svjetlo na različite veze između socijalnih nepravdi i okolišnih nejednakosti (str. 3). To posebno dokazuju lokalni protesti žena diljem Globalnog juga koje su u zlatnu povijest ekofeminističkog pokreta upisale autorice poput Vandane Shive i Wangari Maathai. Pobune žena iz zemalja Trećeg svijeta proširile su i osnažile platformu ekofeminističke borbe, inaugurirajući teme poput neokolonijalizma, kritike zapadnjačke ideje napretka itd. Činjenica je da su od 1970-ih žene više nego muškarci angažirane u akcijama protiv uništavanja okoliša. Iz ekofeminističke perspektive to je posljedica „jedinstvene veze” žene i okoliša, no Delozière, Gaborit i Kabba se jasno distanciraju od esencijalističkih ekofeminističkih interpretacija tih „posebnih veza” i ukazuju na socijalne uzroke – žene zbog svoje subordinirane pozicije uspostavljaju pregršt veza s okolišem i ne-humanim bićima te su, u slučajevima devastacije okoliša, prve na udaru negativnih posljedica (str. 4). Suvremene interpretacije ekofeminizma se općenito kritički ograđuju od esencijalističkih naslijeđa kulturalnog ekofeminizma i na-

slanjaju se na kritičku analizu rodni uloga i rodni razlika u odnosu prema okolišu. U tom je sklopu svakako potrebno istaknuti činjenicu na koju Delozière, Gaborit i Kabba ukazuju (str. 4), a odnosi se na ekofeminističku identifikaciju i samo-identifikaciju – mnoge žene uključene u lokalne okolišne proteste sebe ne nazivaju niti smatraju ekofeministkinjama, nego ih tako zapravo identificiraju osobe izvana (*outside-ri*). U fokusu ekofeminističkih bitki u SAD-u tijekom 1980-ih bila su pitanja vezana uz nuklearnu energiju, a danas se globalno fokus ekofeminističke borbe prebacuje na klimatske promjene. Delozière, Gaborit i Kabba prepoznaju (str. 4) potencijal „političkih i organizacijskih inovacija ekofeminističkog pokreta” u kontekstu globalne klimatske krize i drastičnog smanjivanja bioraznolikosti. Delozière, Gaborit i Kabba (str. 4) naglašavaju da je snaga ekofeminizma u njegovoj specifičnoj perspektivi i epistemologiji koja u prvi plan stavlja ljudsko (otjelovljeno) iskustvo okolišne devastacije, afektivnu i subjektivnu dimenziju katastrofe koja rezultira „emocionalno ukorijenjenim znanjem” (str. 5), „izumom novog govora tijela kako bi se dao sadržaj katastrofi” (str. 4) te, općenito, kritičkim dekonstruiranjem ideje o neutralnosti znanja.

U poglavlju „Protest kao transformativni trenutak” Delozière, Gaborit, i Kabba ističu kako u dramatičnim situacijama degradacije okoliša ekofeministički pokret manifestira svoju „inovativnu i kreativnu moć”, koja se primarno vidi u „slavlju života ovdje i sada” usprkos patnji, strahu i tragediji, kao i emocijama poput bijesa i tuge (str. 5). Dakle, ekofeminizam zagovara i prakticira „drugačije politike” na način da „demonstrira radost i privrženost višestruko ugroženim teritorijima” (str. 5). Konkretni *grassroots* prosvjedi dokazuju da „ekofeministički pokret promiče iskustvenu politiku” s ciljem afirmacije „alternativnog načina bivanja u svijetu” te stvaranja uvjeta za takav život, uz nužnost uspostavljanja veza s prirodom i brige o okolišu (str. 5). Kao važne doprinose ekofeminističkog pokreta Delozière, Gaborit i Kabba navode kritičko propitivanje dominantne povijesti i njezinih narativa; isticanje marginaliziranih narativa; preuzimanje „specifičnih povijesnih trenutaka” u kojima se presijecaju patrijarhalna dominacija nad prirodom i ženama (npr. rehabilitacija figure vještice). U

tim se projektima očituje „vraćanje” (*reclaiming*) kao „ekofeminističko primarno djelovanje” koje označava „rehabilitiranje i reaproprijaciju nečega što je bilo uništeno ili obezvrijeđeno” (Hache 2016, citirano prema Delozière, Gaborit i Kabba, str. 5). Iako je živ i pun potencijala, ekofeminizam je u Europi poprilično oskudan jer tek nekoliko velikih europskih organizacija ističe svoju ekofeminističku agendu (str. 6). Posljednjih godina nekoliko je većih prosvjeda isticalo svoj ekofeministički karakter (npr. ekofeminističke akcije u Francuskoj protiv rudarskog projekta i protesti za klimatsku akciju). Međutim, ekofeminizam, baš kao i feminizam, sa svojim idejama i sloganima postaje zanimljiv kapitalističkom sustavu, koji te ideje prisvaja i rearanžira tako da neutralizira njihov subverzivni i kritički politički naboj, primjerice, ekofeminizam se u *mainstream* časopisima komodificira u „novi slogan za neoliberalni osobni razvoj” (str. 7). Delozière, Gaborit i Kabba upozoravaju i na prisvajanje ekofeminističkih ideja koje vrši ekstremna desnica i konzervativne opcije (npr. esencijalistička ideja o „ženskoj prirodi” koristi se u održavanju i legitimaciji patrijarhata) (str. 7).

U gotovo svakoj publikaciji o ekofeminizmu postoji dio posvećen njegovim kontroverznim aspektima. Naime, ekofeminizam *per se*, veze između žena i prirode, kao i veze između feminizma i okolišnog pokreta, moguće je promišljati, razumijevati i prakticirati na različite načine. Upravo iz toga izrasta heterogenost i pluralnost ekofeminističkih pozicija. U poglavlju „Kontroverze feminističkog pokreta” Delozière, Gaborit i Kabba se kritički bave: 1) esencijaliziranjem žena u njihove „prirodne”/ „biološke” uloge, čime se ugrožavaju dosadašnja postignuća feminističkog pokreta; 2) „ezoteričnim”/spiritualnim tendencijama koje odbacuju racionalizam (str. 7). Uvidom i osvrtom na ključna djela ekofeminističke literature, autori ukazuju na kompleksne veze ekofeminizma i esencijalizma, ali i upletenost pokreta u „dviije sukobljene dinamike”: s jedne strane, inzistiranje na „ženskim karakteristikama”, koje su smatrane ključem za rješavanje okolišnih kriza, a s druge strane, suprotstavljena kritička perspektiva koja afirmira konstruktivizam usmjeren na razumijevanje socio-kulturalne produkcije tih

istih „ženskih karakteristika” (str. 9). Podjela između esencijalističke i konstruktivističke struje poklapa se i presijeca s drugom velikom ekofeminističkom podjelom, onom između spiritualizma i materijalizma (str. 10). Delozière, Gaborit i Kabba (str. 10) u materijalističkom ekofeminizmu prepoznaju „mogućnost za novi politički subjekt sposoban donijeti (re)produktivnu transformaciju naših društava”.

Posljednje poglavlje posvećeno je „političkim ekspresijama” ekofeminizma (str. 11). Materijalistički ekofeminizam naglašava važnost i nužnost objašnjavanja „političke vrijednosti reproduktivnog rada” jer se upravo u reproduktivnom radu prepoznaje „instrument ekološke transformacije naših društava” (str. 10). Osim objektivnih mogućnosti društvene transformacije, u okviru ekofeminističkog pokreta razmatraju se i „subjektivne mogućnosti socijalne transformacije” (str. 10). Mada su prve ekofeminističke borbe bile usmjerene na vojni kompleks i bile su daleke radnicima angažiranim u „tradicionalnim radničkim borbama”, Delozière, Gaborit i Kabba (str. 10) ukazuju na mogućnost povezivanja ekofeminističkog pokreta s „tradicionalnim radničkim borbama”, kao i poticanje povezivanja socijalnih i okolišnih borbi. Osim mogućih „savezništava između ekofeminističkih pokreta i sindikalnih borbi”, Delozière, Gaborit i Kabba navode da ekofeminizam ljevici osigurava mogućnost za „obnovu svog narativa” (onkraj eko-modernističkog „antropocenskog narativa” (*Anthropocene narrative*) na koji upozorava Barca (2020, citirano prema Delozière, Gaborit i Kabba, str. 11)), kao i usklađivanje sa socijalnim i okolišnim pitanjima. Ekofeminizam rasvjetljava i dekonstruira „antropocenski narativ” ukazujući na presijecanje različitih sustava dominacije (npr. kolonijalni, rodni, klasni, međuvrnsni), ali i na mnogostruke veze kapitalističkog sustava i patrijarhalne dominacije (Barca 2020, prema Delozière, Gaborit, i Kabba, str. 12). U konačnici, ekofeminističke doprinose i potencijale autori promišljaju u kontekstu recentne pozicije ljevice i njezinog projekta socijalne transformacije. Delozière, Gaborit i Kabba smatraju da ekofeminizam daje doprinos u promišljanju „novih klasnih savezništava kao dijela projekta socijalnih i ekoloških transformacija” (str. 12).

Dakako, ovim se osvrtno na promišljanja doprinosa i snage ekofeminizma, kao i novih tema relevantnih za ekofeministički teorijski i aktivistički angažman, ne iscrpljuje, nego naprotiv otvara prostor za inovativna promišljanja novih koncepata, istraživanja i aktivističkih praksi.

Literatura

- Delozière, Gauthier, Gaborit, Nathan i Kabbaj, Gala (2023). *Ecofeminism: To Break Out of Strategic and Theoretical Impasses in the Face of the Climate Crisis*. Brisel: transform! european network for alternative thinking and political dialogue. <https://transform-network.net/publication/ecofeminism-to-break-out-of-strategic-and-theoretical-impasses-in-the-face-of-the-climate-crisis/> (pristup 7. 8. 2024.)
- Geiger Zeman, Marija i Holy, Mirela (2014). „Kako to nije zaživjelo? Zašto to nije zanimljivo?” – Snaga i obećanje ekofeminizma u Hrvatskoj”. *Ekonomika i ekohistorija* 10/10: 94–112.
- transform! Europe. 2024. “About transform! Europe”. <https://transform-network.net/about-us/> (pristup 7. 8. 2024.).

BUDUĆNOST EKOFEMINIZMA: OD UTOPIJE DO DISTOPIJE

Mirela Holy, Institut za istraživanje migracija, Zagreb

Uvod: povijesni osvrt

Ekofeminizam je od svojih ranih početaka krajem 70-ih godina 20. stoljeća pa do danas prošao dug i trnovit put. U 80-ima i 90-ima je bio svojevrsan hit kada je riječ o aktivizmu, politici, spiritualnosti i s njom povezanim umjetničkim praksama, ali i kada je riječ o znanstveno-istraživačkom diskursu u kojem je, s jedne strane, bio hvaljen zbog svog otvaranja prema svim subordiniranim ljudskim i neljudskim bićima, odnosno interseksionalnosti, ali, i žestoko kritiziran zbog esencijalizma. Ekofeminizam je, kao svojevrsan spoj ili hibrid ekološke i feminističke misli, u tim zlatnim vremenima ekofeminističke teorije i prakse istraživao međusobne veze između ugnjetavanja žena i eksploatacije prirode te razotkrio duboko ukorijenjene patrijarhalne strukture moći koje istovjetnim mehanizmima dominacije u podređenom položaju resursa države i žene i svu živu i neživu prirodu. Od 1974. godine, kada je Françoise d'Eaubonne u knjizi „Le Féminisme ou la Mort“ skovala pojam „ekofeminizam“, naglašavajući da su žene posebno pogođene ekološkim problemima te da bi trebale imati ključnu ulogu u ekološkom preporodu, ekofeministkinje diljem planete su, svaka na svoj način, vezle gusto tkivo ekofeminističke misli u kojem su na razne načine razotkrivale intrinzičnu povezanost društveno i ekonomski toksičnog patrijarhata s društvenom ne-

jednakopravnošću i ekološkom krizom koja je od tih vremena samo eskalirala, čineći klimatske promjene najvećom globalnom prijetnjom današnjice (Holy, 2007). U 80-im i 90-im godinama 20. stoljeća ekofeminizam se razvijao kroz različite oblike, uključujući duhovni ekofeminizam, koji ističe povezanost žena s prirodom kroz spiritualne i kulturne tradicije, te socijalni ekofeminizam, koji se fokusirao na materijalne uvjete života žena i okoliša. U ovim dekadama bio je vidljiv značajan rast ekofeminističkog aktivizma, posebno kroz *grassroots* pokrete i organizacije koje se bave pitanjima poput nuklearne energije, zagađenja svih čimbenika okoliša i održive poljoprivrede. Pionirke ekofeminizma poput Vandane Shive, Carolyn Merchant, Val Plumwood, Ariel Salleh, Starhawk, Grete Gaard, Karen J. Warren, da spomenem samo neke, u velikoj su mjeri i često usprkos svojim različitim viđenjima doprinijele teorijskom razvoju ekofeminizma, naglašavajući kako ekološka degradacija i rodna nepravda proizlaze iz istih društvenih struktura moći (Holy, 2007). Za ekofeminizam je, kada je riječ o ilustraciji i nuđenju konkretnih rješenja za ekološki prihvatljivu ljudsku egzistenciju, karakteristična sličnost s pokretom socijalne ekologije, čiji je najpoznatiji predstavnik američki ekoanarhist Murray Bookchin (Ferry, 2012; Holy, 2024). Radi se o isticanju života u malim, održivim gospodarskim strukturama, ono što bismo kolokvijalno mogli nazvati ekofem selima, a

što ima i više nego evidentan utopijski predznak. Naime, s eksponencijalnim rastom broja ljudi na svijetu i sve izraženijim zahtjevima manje razvijenih dijelova svijeta prema uživanju u dosegnutim civilizacijskim i ekonomskim standardima zapadnih zemalja, takva vizija je postala neostvariva, dakle utopijska. O tome je pisao Martin Lewis u knjizi „Green Delusion“ („Zelena deluzija“), naglašavajući kako jedino koncentracija ljudi u megapolisima i ostavljanje što većih područja prirode nedirnutima omogućava ekološki opstanak. Takva distopijska vizija svijeta budućnosti bila je ekofeministkinjama u zlatnoj eri ekofeminizma izuzetno strana i odbojna.

Ekofeminizam je početkom 21. stoljeća postao *de mode*. Kritike su dolazile iz različitih smjerova, uključujući poststrukturalističke feminističke teorije koje odbacuju esencijalizam, ali i intersekcionalne feminističke pristupe koji naglašavaju složenost identiteta i iskustava te višestruke i isprepletene oblike opresije. Ekofeminizam početkom 21. stoljeća nije pao u zapećak samo iz feminističke, već i iz okolišne aktivističke i teorijske perspektive. Naime, baš poput feminističkog, ekološki pokret je također evoluirao, a u prvi plan su došli globalni ekološki izazovi poput klimatskih promjena, koji zahtijevaju sveobuhvatnije i interdisciplinarnije pristupe na koje ekofeminizam sa svojom pojednostavljenom i uskom perspektivom nije imao adekvatne odgovore. Nužno je naglasiti da se tema budućnosti feminizma može, na temelju dosadašnjeg povijesnog razvoja, promatrati iz nekoliko različitih perspektiva: one aktivističke, teorijsko-znanstvene ili akademsko-istraživačke, one političke te one umjetničke. U nastavku teksta stoga se anticipira budućnost ekofeminizma upravo iz prethodno spomenutih perspektiva.

Aktivistička perspektiva

Kada je riječ o aktivističkoj perspektivi budućnosti ekofeminizma, iz trenutačne situacije se čini kako ekofeminizam ima budućnost jer funkcionira kao samoispunjavajuće proročanstvo. Ekofeminističke skupine, poput Chipko pokreta u Indiji ili Green Belta u Keniji, pokazale su da aktivizam može dovesti do konkretnih promjena, te tako postale uzor i izvor

inspiracije ekofeminističkim inicijativama diljem svijeta. Žene, često one na prvim linijama klimatskih promjena, mobiliziraju se u zajednicama kako bi zaštitile svoje lokalne ekosustave. Aktivistička snaga ekofeminizma leži u njegovoj sposobnosti da poveže osobne priče s globalnim problemima, čineći borbu za ekološku pravdu i rodnu jednakost duboko isprepletenom. Kako klimatske promjene postaju sve očitiije, tako se može očekivati i da će ekofeministički intersekcionalni aktivizam, potaknut ekofeminističkim principima, vjerojatno jačati, posebice u zemljama Globalnog juga.

Akademsko-istraživačka perspektiva

Ekofeminizam je u posljednjih par godina zbog eskalacije klimatskih promjena i opće degradacije okoliša te jačanja konzervativnih društveno-političkih ideja doživio renesansu kada je riječ o znanstveno-istraživačkim projektima, i to u globalnim okvirima. Znanstveno-istraživački projekti sve više uključuju ekofeminističke pristupe kako bi bolje razumjeli kompleksne odnose između rodne nepravde i ekološke degradacije. Na globalnoj razini, akademske zajednice istražuju kako klimatske promjene disproporcionalno utječu na žene, osobito u siromašnim i marginaliziranim zajednicama. Ova istraživanja ne samo da rasvjetljavaju nepravedne društvene strukture, već i nude konkretna rješenja koja integriraju rodne perspektive u politike održivog razvoja. Stoga budućnost ekofeminizma u akademskom svijetu obećava daljnje produbljivanje i širenje znanstvenih istraživanja koja povezuju ekološke i rodne dimenzije. Veliku važnost će i dalje imati postkolonijalni i dekolonijalni pristupi u kontekstu globalnih nejednakosti. Može se očekivati razvoj inovativne metodologije istraživanja koja omogućuje dublje razumijevanje složenih veza između roda i ekologije te rad u interdisciplinarnim okruženjima.

Politička perspektiva

Kada je riječ o ekofeminističkoj političkoj perspektivi, može se očekivati nastavak jačanja utjecaja ekofeminističkih ideja na izgradnju politika zelenih i progresivnih.

sivnih stranaka u Europi i SAD-u te na međunarodne politike, posebice one Ujedinjenih naroda. Zeleni pokreti, koji naglašavaju održivost i ekološku pravdu, sve češće prepoznaju važnost integriranja rodne perspektiva u svoje politike. Primjerice, gotovo sve zelene stranke u Europi uključuju ekofeminističke principe u svoje planove, prepoznajući kako rodna jednakost i ekološka održivost idu ruku pod ruku. Politički pokreti koji prihvaćaju ekofeminizam često se zalažu za sveobuhvatne politike koje uključuju rodnu pravdu, ekonomske reforme i zaštitu okoliša, prepoznajući da su te dimenzije međusobno povezane. U budućnosti, kako političke stranke postaju sve svjesnije potrebe za holističkim pristupom održivom razvoju, ekofeminističke ideje će vjerojatno postati još važnije te donijeti značajne promjene u načinu na koji se kreiraju politike, donose odluke i oblikuju društveni sustavi.

Umjetničke perspektive

Sve veći broj proizvoda masovne, odnosno pop kulture, posebice popularne serije i filmovi koji se uklapaju u matrice tzv. *Woke* kulture, inspirira se idejama ekofeminizma, a i mnogi konceptualni umjetnici i umjetnice ugrađuju ekofeminističke ideje u svoje kreacije. Umjetnost je oduvijek bila snažan medij za izražavanje ekofeminističkih ideja. U suvremenoj kulturi, sve više proizvoda pop kulture istražuje distopijske scenarije u kojima su ekološka destrukcija i rodna nepravda središnje teme. Umjetnička djela koja integriraju ekofeminističke principe ne samo da educiraju publiku o važnim pitanjima, već i inspiriraju akciju i refleksiju o međusobnoj povezanosti degradacije okoliša i rodne nejednakopravnosti. Ekofeministička umjetnost će i u budućnosti, ako je suditi po izložbi „ecofeminism(s)“ (2020., Thomas Erben Gallery u New Yorku), biti obilježena interdisciplinarnošću te vidljivim aktivizmom, poput onoga iz projekta „Ghost Nets“ Avive Rahmani, koji je uključivao revitalizaciju degradiranih ekosustava kroz umjetničke intervencije.

Zaključak

Iako na prvi pogled ova analiza budućnosti ekofeminizma djeluje optimistično, ona je u stvari distopijska. Baš kao što već godinama upozoravam da kontinuirani rast prihoda Fonda za zaštitu okoliša nije razlog za optimizam, već za pesimizam jer ukazuje na poražavajući zaključak da politike zaštite okoliša nisu djelotvorne, tako nas rast utjecaja ekofeminističkih ideja u budućnosti ne treba veseliti. To će biti jasan znak da i dalje živimo u nejednakopravnom, klimatski i ekološki degradiranom i devastiranom društvu te da u petoj brzini jurimo u klimatsku katastrofu u kojoj, nažalost, jačaju ekstremne konzervativne i religijske aspiracije prema degradaciji ženskih prava. Ženska tijela se stoga i u 2024. godini tretiraju kao resurs i bojno polje na kojem se demonstriraju patrijarhalni zahtjevi za ukidanjem tzv. rodne ideologije, pobačaja na zahtjev, političke, seksualne, ekonomske, znanstveno-istraživačke i umjetničke ravnopravnosti. Stoga i ovaj temat „Treće“ treba svima nama biti podsjetnik na to da se moć nikada ne daje, ona se uvijek iznova uzima i brani.

Reference

- d'Eaubonne, Françoise (2020). *Le féminisme ou la mort*. Neuvy-en-Champagne: Le Passager Clandestin.
- Holy, Mirela (2007). *Mitski aspekti ekofeminizma*. Zagreb: TIM press.
- Holy, Mirela (2024). „Povijesni razvoj etičke perspektive okolišne misli“. *Obnovljeni Život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 79/3: 319-331.
- Lewis, Martin W. (1994). *Green Delusions: An Environmentalist Critique of Radical Environmentalism*. Durham: Duke University Press Books.
- Ferry, Luc. 2012. „Murray Bookchin: Anthropocentrism versus biocentrism — a false dichotomy“. <https://climateandcapitalism.com/2012/02/15/anthropocentrism-versus-biocentrism-notes-on-a-false-dichotomy/> (pristup 14. 7. 2024.)
- Rahmani, Aviva. n.d. „Ghost Nets (1990-1991)“. <https://www.avivarahmani.com/ghostnets> (pristup 14. 7. 2024.)
- Thomas Erben Gallery. 2020. „ecofeminism(s) curated by Monika Fabijanska“. <https://www.thomaserben.com/exhibitions/ecofeminisms-curated-by-monika-fabijanska/> (pristup 14. 7. 2024.)

STUDIJE

PLASTICENSKA IMANENCIJA: PLASTIKA I (POST) SOCIJALISTIČKI PETRO-SEKSO-RASNI REŽIM

Andrija Filipović, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd

SAŽETAK

U ovom radu razmatram odnos između plastike i rodnosti. Tačnije, pokušavam da izvedem kako istorijsku kontekstualizaciju odnašavanja sintetičkih polimera i rodnosti, tako i teorijsko prevrednovanje novonastalog stanja kroz koncept plasticenske imanencije. Plastika tako služi za konstrukciju petroženskosti i petromušnosti u okvirima (post)socijalističkog petro-sekso-rasnog režima, ali i queeruje njegovu rodnu logiku. Savremena plasticenska imanencija je devijantna, transtelesna i čudna.

KLJUČNE RIJEČI

imanencija, plasticen, plastika, (post)socijalizam, queer, rod

Uvod

Plasticen je jedno od imena za geološku epohu koja upravo nastaje. Njegov čuveniji parnjak je antropocen. Termin antropocen su prvi u tom smislu upotreбили Paul Crutzen i Eugene Stroemer (2000) da bi opisali sveobuhvatne promene u biosferi nastale pod uticajem ljudske aktivnosti. To je ujedno bio i prvi naučni tekst koji je eksplicitno postavio čoveka kao geološku snagu, u samo središte planetarnih promena poput globalnog zagrevanja, izumiranja biljnih i životinjskih vrsta, te promena u kruženju hemijskih elemenata. Antropocen je od tada do ovog trenutka jedan od najraširenijih pojmova za imenovanje antropogenih planetarnih promena i u upotrebi je kako u prirodnim tako i društvenim, odnosno humanističkim naukama (videti Zottola i de Majo 2022). Ali, ovaj pojam nije neproblematičan. Jedan od problema je doslovno upisan u sam pojam: *anthropos* (što na grčkom znači čovek). Mnogi ukazuju na to da za antropogene planetarne promene nije odgovoran čovek kao vrsta ili čovek uopšte, već samo neki ljudi, pa čak ne ni neki ljudi nego ekonomski sistem kakav je kapitalizam, a ni tu ne baš svi njegovi oblici jer je moguće zamisliti "zeleni" kapitalizam. Otuda se javlja niz drugih pojmova koji kritički zamenjuju antropocen poput: androcen (odgovorni su muškarci, najpre beli

cis heteroseksualni Evropljani), kapitalocen (odgovoran je kapitalizam u svom ekstraktivističkom i masovno potrošačkom vidu), plantažocen (plantaža, kao način proizvodnje koja okuplja monokulture i, isprva, robovlasništvo zasnovano na rasizmu, jeste ta koja je ključna za razumevanje današnjice), i tako dalje. Po Franciszku Chwałczyku (2020) termina je bar osamdesetak. Jedno od imena je i, kako sam naznačio na samom početku, plasticen.

Ono na šta brojne rasprave o antropocenu i svim njegovim imenima ukazuju jeste to da izbor imena za novonastajuću geološku epohu nije lišen političkih, etičkih, ontoloških, pa i estetičkih problema. Naime, u zavisnosti od toga koje ime izaberemo izabraćemo i datum, odnosno splet događaja koji su doveli do ovoga što danas prepoznajemo kao skup antropogenih planetarnih promena. I obrnuto, u zavisnosti od toga koje događaje uzmemo za početak novonastajuće epohe izabraćemo i ime, ali i celokupan narativ kako se sve odigralo i, možda najbitnije, kako će se događaji odvijati u budućnosti. Od imena zavisi celokupna (onto)politika koja vodi ka mogućoj post-antropocenskoj budućnosti. Brojni događaji su bili predlagani za početak antropocena, kao što su početak kolonizacije onoga što danas nazivamo Severnom i Južnom Amerikom i tamošnji genocid nad autohtonim stanovništvom, Industrijska revolucija, Veliko ubrzanje, te prva upotreba atomske bombe. Svaki od ovih događaja podrazumeva čitav međuzavisni splet prirodnih i kulturalnih promena koje ostavljaju dugotrajni, ako ne i permanentni, geološki trag.

Od posebnog značaja za ovaj rad je takozvano Veliko ubrzanje, period od kraja Drugog svetskog rata kada dolazi do naglog skoka u proizvodnji i potrošnji raznih dobara, a naročito sintetičkih materijala (videti McNeill i Engelke 2014). Period posle Drugog svetskog rata je obeležen značajnim skokom u ekstrakciji i preradi fosilnih goriva i to naročito nafte. Sa ekstrakcijom i preradom nafte došlo je i do razvoja u proizvodnji sintetičkih polimera u vidu plastike i brojnih drugih predmeta za svakodnevnu upotrebu. Plasticen imenuje upravo taj splet ekstrakcije i prerade fosilnih goriva, razvoj proizvodnje sintetičkih materijala, njihovu potrošnju u svim aspektima života, kao i njihovu transformaciju u otpad. Što se ovog

poslednjeg tiče, plastika je tu naročito zanimljiva jer se ne raspada već se samo usitnjuje, a u zavisnosti od tipa plastike može istrajavati stotinama pa i hiljadama godina u okruženju. Sintetički materijali poreklom od fosilnih goriva predstavljaju jedan od ključnih momenata u antropogenim promenama planete kako zbog načina proizvodnje (ekstrakcija koja vodi destrukciji životne sredine), tako i zbog načina potrošnje (pretvaranje u otpad i zagađenje).

Plastika je zanimljiva i iz dodatnih razloga. Fosilna goriva i njihovi derivati poput sintetičkih polimera prepleli su se sa već upostavljenim društvenim sistemom, ali ga i izmenili. Plastika je omogućila nove načine potrošnje, a samim tim i nastanak novih društvenih odnosa. Plastika je izmenila rodne odnose i razumevanje rodnosti uopšte. Kada se posmatra iz perspektive koja ukršta ekološku humanistiku, transrodne studije i queer teoriju, plastika postaje materija koja dovodi u pitanje uspostavljene definicije rodnosti i rodnih odnosa. Petromuževnost i petroženskost, kao binarne rodne suprotnosti proizvedene u petro-sekso-rasnom režimu od sredine 20. veka, dovode se u pitanje plasticenskom imanencijom. Plasticenska imanencija je novonastalo stanje sveprisutnosti makro, mikro i nanoplastike, a u čijim okvirima plastika postaje čudna, transtelesna i devijantna materija.

(Post-)socijalistički petro-sekso-rasni režim

Paul B. Preciado (2022, ebook) petro-sekso-rasnim režimom naziva onaj “oblik društvene organizacije i skup tehnologija upravljanja i predstavljanja koji se pojavio u 16. veku sa širenjem kolonijalnog kapitalizma i rasnih i seksualnih epistemologija Evrope na celu planetu”. Sraslost ekonomije, politike i nauke sa određenom idejom o tome šta znači biti ljudsko biće leži u osnovi petro-sekso-rasnog režima. Moderna nauka klasifikuje živa bića u skladu sa vrsnom, polnom, rodnom i rasnom razlikom. Ove razlike zatim služe da se jedan tip tela, ono telo kome se pri rođenju pripisuju muški rod i pol i koje se određuje kao belo, sposobno i s nacionalnom pripadnošću (samim tim i ljudsko za razliku od životinjskog), postaje do-

minantno telo koje raspolaže svim polugama tehnologija vlasti i nasilja. Energija koja je neophodna da bi se ovakav duboko nasilni političko-epistemološki sistem održao dobija se ekstrakcijom i sagorevanjem fosilnih goriva, posebno od 19. veka naovamo. Ali petro-sekso-rasni režim nije samo politički niti ekonomski sistem. Kako Preciado (2022, ebook) piše,

“petro-sekso-rasni kapitalizam je tokom poslednjih pet vekova konstruisao jednu estetiku: jedan režim čulnog i kognitivnog zasićenja, totalnog zarobljavanja vremena i ekspanzivnog zauzimanja prostora, navikavanja na buku mašina, smrad zagađenja, plastifikaciju sveta, nadproizvodnju i potrošačko preobilje, vikende u supermarketu, mleveno meso, šećer”.

Proizvodnja i potrošnja zasnovana na fosilnim gorivima neraskidivo je povezana sa binarnim cis rodnim, rasno belim i reproduktivno heteroseksualnim odnosima. U krajnjoj instanci, celokupna ljudska društvenost, kao i pojedinačna telesnost, odnosno ono što bi se u proširenom značenju estetike razumelo kao čulno iskustvo sveta, i u tom smislu sam svet, duboko su obeleženi odnosima koji su uspostavljeni unutar ovog režima i koji se postavljaju kao dominantna forma života.

Pogledamo li nešto skoriju prošlost, videćemo da je petro-sekso-rasni režim svoj razvoj ubrzao od druge polovine 20. veka. Ili, pre, da bi se ideja “evolucije” kao linearnog toka razvoja krunisanog jednom najrazvijenijom formom života zaobišla s obzirom na to da je ta ideja ukorenjena u cis heteronormativnosti, može se reći da ovaj režim *intenzifikuje* procese ekstrakcije, proizvodnje, potrošnje i stvaranja otpada od druge polovine 20. veka. Tom takozvanom Velikom ubrzanju, a naročito planetarnoj zavisnosti od fosilnih goriva, pristupa se na različite načine u kritičkoj teoriji. U zavisnosti od aspekta koji se izučava koriste se različiti termini poput već pomenutog plasticena, zatim petromodernosti, petrokapitalizma, petrofikcije, naftne modernosti, naftaskejpa, petrokulture i naftne kulture (videti

Hein 2022; Wilson, Szeman i Carlson 2017). Svi ovi termini ukazuju najpre na činjenicu da je ono što se danas naziva globalnim Severom postalo zavisno od upotrebe fosilnih goriva, ali i da je ta upotreba počela da određuje društva globalnog Severa na bitne načine. Kako Ross Barret i Daniel Warden (2014, xxv) pišu, “naftna kultura je doprinela tome da se nafta uspostavi kao duboko usađeni način života u Severnoj Americi i Evropi, povezujući upotrebu goriva sa fundamentalnim društveno-političkim pretpostavkama i težnjama, izumevajući i promovišući nove forme društvenih praksi zasnovanih na jeftinoj energiji”. Stephanie LeMenager (2012, 60) definiše petromodernost kao “modern život zasnovan na sistemima jeftine energije koja je omogućena naftom”, a ovakva definicija se može primeniti i na druge pomenute pojmove. Laura Hindelang (2022, 26-27) nudi verovatno najbolju definiciju petromodernosti za potrebe ovog rada kada piše da se pojam petromodernosti koristi da bi se “opisao svet u kojem su se nafta i proizvodi poreklom od nafte (i skup praksi koje su povezane sa potragom za naftom, otkrivanjem, kontrolisanjem, proizvodnjom i rafinisanjem nafte) infiltrirali u načine življenja, verovanja, a naročito u slike i estetiku kroz koje doživljavamo i bivamo u svetu”. Kada se ono što Preciado i Hindelang pišu ukrsti dobija se slika dominantne planetarne forme života: bela reproduktivna cis heteroseksualnost koja je neraskidivo srasla sa fosilnim gorivima i njihovim derivatima, u toj meri da se može govoriti o jednom sklopu. Taj sklop proizvodi i naročitu petromuškost i petroženskost.

Iako ovi autori i autorke prevashodno imaju na umu zapadni, kapitalistički svet, Veliko ubrzanje nije mimoišlo ni drugu stranu gvozdene zavese,⁰¹ ali ni one između, nesvrstane, poput Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Veliko ubrzanje, ali i petromodernost i svi prateći već pomenuti fenomeni, karakteristika su ne samo kapitalističkih društava, već i onih komunističkih, odnosno socijalističkih. Veliko ubrzanje i petromodernost tako postaju zbilja planetarni fenomeni, a ne karakteristike globalnog Severa i Zapada, i tek time zadobijaju punu vrednost kao mogući markeri planetarnih antropogenih pro-

01 O istoriji proizvodnje i upotrebe sintetičkih polimera u komunističkoj Nemačkoj videti Rubin (2008).

mena, ma kako odlučili da ih zovemo. Unutar ovakvog okvira - okvira koji insistira na fosilnim gorivima i njihovim derivatima - postoji mnoštvo pojedinačnih aspekata u zavisnosti od toga koji konkretni derivat ili proizvod želimo da uzmemo kao vodilju u proučavanju petro-sekso-rasnog režima druge polovine 20. i početka 21. veka. Tu su, najpre, nafta, gas i ugallj. Zatim, asfalt, bitumen, benzin, dizel i sintetički polimeri, odnosno plastika. Kako Caren Irr i Nayong Kim tvrde (2021, 1, 3), “plastika je duboko integrisana u kulturalni imaginarij petromodernosti”, u toj meri da su “rad, igra, medicina, sanitacija i senzacije petromodernosti doslovno umotani u plastiku”. Ali to svakako nije bio slučaj sve do druge polovine 20. veka, kako na Zapadu tako ni na Istoku, bar što se tiče sintetičkih polimera.⁰² U Jugoslaviji, ekstrakcija i prerada nafte počinje odmah nakon Drugog svetskog rata otvaranjem pogona u Zrenjaninu u Vojvodini 1945 (Naftagas je zatim preselio predstavništvo u Novi Sad 1949, da bi potom otvorio rafinerije nafte u Pančevu 1968), a potom i u drugim konstitutivnim republikama: Jugopetrol 1947. u Crnoj Gori, Modriča 1954. u Modriči u Bosni i Hercegovini, Industrija nafte 1965. u Zagrebu u Hrvatskoj pripajanjem već postojećeg Naftaplina rafinerijama u Sisku i Rijeci.

Za ekstrakcijom nafte usledio je i razvoj tehnologija i postrojenja za proizvodnju sintetičkih polimera.⁰³ Jugovinil je osnovan 1947. godine u Kaštelu pored Splita u Hrvatskoj radi proizvodnje polivinil-hlorida (PVC). Jugovinil je osnovan odlukom Komunističke partije, s jedne strane, da bi se počelo sa proizvodnjom plastike, a s druge da bi se uposlile žene i time uključile u raspoloživu radnu snagu. Žene će tokom rada Jugovinila, a i nešto kasnije Jugoplastike, činiti najveći deo radne snage ovih fabrika. Jedan od vidova petroženskosti se javlja upravo ovde, na samom mestu proizvodnje sintetičkih polimera i predmeta

sačinjenih od njih. Petroženskost se javlja kao emancipacijska forma rodnosti jer žena postaje radnica, koja, bar u teoriji ako ne posve i u praksi, time postaje nezavisna ili bar nezavisnija od muškarca, bio on suprug ili otac kao dominantna figura u patrijarhalnom društvu tog (ali i ovog) vremena. Uključivanje u proizvodne odnose, dakle, ženama donosi promenu dotadašnjih rodnih i seksualnih odnosa kroz priključenje na petromodernost. Ženski rad prelazi iz sfere privatnosti i neplaćenog reproduktivnog rada u sferu javnog, plaćenog rada uz pomoć fosilnih goriva i njihovih derivata.

Ubrzani posleratni industrijski razvoj Jugoslavije kao i njena infrastrukturna obnova čak ne bi ni bili mogući bez fosilnih goriva. Primera radi, svi najvažniji i najveći infrastrukturni projekti tokom posleratne obnove Jugoslavije, ali i svi dočniji projekti, izgrađeni su uz upotrebu fosilnih goriva kao izvora energije i derivata fosilnih goriva kao sirovina. Tako je, recimo, mreža puteva i autoputeva (bitumen, asfalt) do 1979. godine narasla na 20.000 kilometara. Energetska infrastruktura se ubrzano razvijala te je uključila brojne termoelektrane (termoelektrana “Nikola Tesla” A i B konstruisana tokom postojanja socijalističke Jugoslavije danas je najveći proizvođač električne energije u jugoistočnoj Evropi), kao i hidroelektrane poput Đerdapa na Dunavu. Vodovodna i kanalizaciona infrastruktura bile bi nezamislive bez cevi napravljenih uz pomoć sintetičkih polimera. Rodna i seksualna emancipacija, kao deo društvenih promena, i fosilna goriva, koja služe kao izvor energije i sirovina za društvene promene, idu ruku pod ruku.⁰⁴ Fosilna goriva i njihovi derivati, takođe, komplikuju uspostavljeni poredak privatnog i javnog, što kroz transformaciju javnog, što kroz transformaciju privatnog života.

S Jugoplastikom ideja da se masovno upošljavaju žene postaje eksplicitna, kao i ideja da se ekonomski

02 Istorija upotrebe polimera dobijenih iz prirodnih izvora, celuloida i bakelita, drugačija je od istorije upotrebe sintetičkih polimera dobijenih iz fosilnih goriva. Celuloid i bakelit su se proizvodili na posve drugačije načine te ih nije bilo moguće koristiti za sve ono za šta će sintetički polimeri biti upotrebljavani. Za istoriju celuloida i bakelita na Zapadu videti Meikle (1995).

03 Detaljnije o jugoslovenskoj petromodernosti, ali i njenim postsocijalističkim posledicama videti Filipović (2023a).

04 Nešto slično će se odigrati i u tekstilnoj industriji u kojoj su žene takođe činile najveći deo radne snage (videti Bonfiglioli 2020). U Jugoslaviji, u proizvodnju tekstila sintetička vlakna se uključuju od sredine šezdesetih godina da bi potpuni primat preuzele od sedamdesetih godina 20. veka, čime se opet uspostavlja veza između žena, rada i sintetičkih polimera, koju je potom postalo nezamislivo raskinuti. Videti Andrejević (1983).

rast zasnuje na ličnoj potrošnji. Jugoplastika počinje sa radom u četiri pogona - konfekcija, pozamanterija, obuća i termoproceniranje. Pogon za konfekciju je prerađivao Jugovinilov PVC u zaštitna odela i odeću, dok je pogon za pozamanteriju proizvodio igračke i torbe. Od sredine šezdesetih godina, Jugoplastika uvodi nove tehnologije uvezene sa Zapada i počinje da proizvodi i delove za automobilsku industriju. Naročita novina kada je reč o individualnoj potrošnji jeste uvođenje plastične ambalaže. Plastična ambalaža je omogućila individualno pakovanje proizvoda s jedne strane, i, s druge, kontakt između potrošača i robe. Ranije, kupac je morao da traži od prodavca da izmeri i spakuje robu, da bi sa plastičnom ambalažom kupac ostvarivao lični dodir s proizvodom. Plastična ambalaža je, takođe, omogućila i duži rok trajanja, kada je reč o onim proizvodima koji su kvarljivi. Promene u proizvodnji i potrošnji su se odigrale veoma brzo i podrazumevale su i otvaranje supermarketa, najpre u Ivancu 1956. godine, potom u Zagrebu 1957. a onda i u Beogradu 1958. Proizvodi su bili izloženi u frižiderima i zastakljenim vitrinama i upravo su tu bitnu ulogu igrali ambalaža i pakovanje. Kada je reč o širenju sintetičkih polimera i na ovu oblast, zanimljivo je primetiti da sa otvaranjem beogradskog supermarketa gotovo niko od većih proizvođača nije isprva bio voljan da menja način proizvodnje za taj jedan supermarket, dok manji proizvođači to nisu ni mogli. Jedan od retkih je bila fabrika sapuna iz Pančeva koja se saglasila da pakuje svoje proizvode u polietilensku ambalažu s određenom gramажom. Problem je bio toliki da je supermarket morao da otvori vlastito odeljenje za pakovanje koje je zapošljavalo dvadesetak ljudi, a mašine za pakovanje su uvezene iz Italije, kao i celofan za plastične kese. Iz Italije su uvezene i plastične korpe za kupovinu, čiji se jedan primerak danas čuva i u Muzeju Jugoslavije.⁰⁵ Ono što se može zapaziti na svim fotografijama koje beleže kupovinu u novoootvorenim jugoslovenskim supermarketima jeste to da korpe za kupovinu, i to ove italijanske, nose

žene. Nije, dakle, samo proizvodnja plastike ta koja je bila feminizovana kroz ženski fabrički rad, već je to bila i potrošnja. Beleži se čak i izjava nekog vojnog zvaničnika prilikom otvaranja jednog supermarketa da ne bi ni mrtav hteo da bude viđen sa korpom u rukama. Proizvodnja i potrošnja plastike u najznačajnijoj meri je petroženska.

Kako sam već naznačio, plastika menja odnose između privatnog i javnog, odnosno menja kako javno tako i privatno. Naime, plastika, između ostalog, prožima i "unutrašnjost" reproduktivne cis heteroseksualne porodice u vidu plastičnih igračaka za decu (videti Filipović 2023b). O rasi u ovom radu nije bilo rasprave zbog nedostatka prostora, ali valjalo bi ukazati na to da se rasna razlika između belih Srba i nebelih Roma delom proizvodi i ekonomskom marginalizacijom potonjih koja ih primorava na preživljavanje putem prikupljanja takozvanih sekundarnih sirovina, veoma često predmeta od plastike.⁰⁶ Proizvodnja je neprestano rasla pa je 1982. godine samo u Jugoplastici proizvedeno na milione komada odeće, pozamanterije i para obuće. Novotalasna muzička grupa Idoli 1981. godine peva "Ja, ja nosim plastično odelo i plastika je moja hrana / možda sam plastičan i ja" u pesmi "Plastika", a Lepa Brena 1986. pesmu "Disko urnebes" sa stihovima "Prodaj čale kuću staru / kupi novu dugmetaru / ja ću suknu od najlona / da dođem do mikrofona". Proizvodi od sintetičkih polimera su do kraja postojanja socijalističke Jugoslavije postali sveprisutni, a nakon raspada,⁰⁷ i posebno u prvoj polovini 21. veka, *hiperprisutni*.

Plasticenska imanencija

U prethodnom segmentu bilo je reči o vezi između sintetičkih polimera i ženskosti, odnosno o tome kako su se rod i plastike prepleli posle Drugog svetskog rata i stvorili ono što se može nazvati petrožen-skošču. Petromuškost, pak, leži u središtu petro-sek-

05 Fotografija se može videti ovde: <https://www.muzej-jugoslavije.org/art/potrosacka-korpa/>

06 O vezi između Roma i otpada koja se proizvodi kroz rasizam, videti Saethre (2020).

07 Po raspadu Jugoslavije Srbiju preplavljuje novi talas plastike, i to talas plastike uvezene iz Kine, a s njim i drukčiji vidovi njene upotrebe. Videti Stojanović i Matić (2010).

so-rasnog režima globalnog Severa pa tako i (post) socijalističke Srbije, s obzirom na planetarnost cis-heteropatrijarhata. Cara Daggett (2018, 33), vidi petromuškost kao „društveno konstruisan identitet koji se javlja ‘u okviru rodnog poretka koji određuje muškost u suprotnost s ženskošću i time održava odnose moći između muškaraca i žena kao grupa““. Daggett (2018, 33) nadalje tvrdi da su maskuliniteti višestruki te da se vodi neprestana borba koji će oblik postati dominantan u datom društvu i trenutku, i zaključuje da se petromuškost može smatrati nekom vrstom hipermuškosti „koja se javlja kada se činioci hegemonne muškosti osećaju da su ugroženi ili dovedeni u pitanje i stoga osećaju potrebu da naduvaju, prenaglasavaju ili na neki drugi način iskriju njihovu tradicionalnu muževnost“. Daggett u ovoj analizi najpre opisuje specifično američko iskustvo veze između potrošnje fosilnih goriva i muškosti, ali neki uvidi važe i za druga društva koja su jednako zavisna i prožeta upotrebom fosilnih goriva. Kako Daggett (2018, 36) piše, petromuškost „sugerše da se muškost može reafirmisati kroz poslušnost nafti. Nafta kao takva odražava kontradiktorne impulse sadizma i mazohizma na delu u fosilnoj autoritarnoj ličnosti. Petro konotira i čvrstinu i tok... Kao čvrstina, petro obuhvata želju za zgušnjavanjem muškosti i njenog očuvanja od osipanja“. Ali, upravo derivati fosilnih goriva dovode u pitanje čvrstinu i neprobojnost petromušnosti.

Plastika se uobičajeno klasifikuje u tri tipa kada se uzme u obzir njeno poreklo: prirodna (polimeri su poreklom iz prirodnih izvora kao što su čilibar, albumin, vosak), polusintetička (polimeri su poreklom iz prirodnih izvora ali se mešaju s drugim materijalima da bi se poboljšala njihova svojstva, kao što su celuloid i bakelit), i sintetička (polimeri su poreklom od fosilnih goriva kao što su nafta, gas i ugljen). U zavisnosti od toga kako polimeri reaguju na toplotu, plastika se nadalje može klasifikovati kao termosetovana ili kao termoplastika. Termosetovana plastika se nepovratno stvrdnjava po tretmanu toplotom,

dok se termoplastika može dalje oblikovati pod istim okolnostima. Plastika se, takođe, u skladu s načinom upotrebe može podeliti na onu za jednokratnu upotrebu, i to su oni plastični predmeti koji postaju otpad posle jedne upotrebe, i onu koja se koristi za predmete koji su dizajnirani da traju i da se koriste duži vremenski period. Svaki od ovih tipova plastike je na svoj način doveo do toga da danas govorimo o plasticenu, odnosno o plasticenskoj imanenciji. Plastika iz polusintetičkih izvora, celuloid i bakelit, omogućila je nastanak niza predmeta i praksi kojih ranije nije bilo - film, fotografiju, ali i izolaciju, koja je sa svoje strane omogućila elektrifikaciju i automobilizaciju. Sintetički polimeri su zamenili polusintetičke i dodatno proširili polje primene, kako je već opisano u prethodnom odeljku ovog rada. Međutim, sa hiperprisutnošću predmeta od sintetičkih polimera dolazi i do hiperprisutnosti posledica usitnjavanja tih predmeta. Sintetički polimeri zbilja postaju hiperprisutni u najširem (i najsitnijem) rasponu koji je zamisliv.⁰⁸ Ovakav opseg, spinozistički rečeno *ekstenzija*, sintetičkih polimera zahteva drugačiji pristup u kritičkom promišljanju ovog fenomena. Jedan od takvih pristupa je razumevanje sintetičkih polimera kao imanencije.⁰⁹ To, pak, znači da sintetički polimeri oformljuju jednu materijalnu ravan izvan koje nema ničeg, jer nema transcendencije u spinozističkom razumevanju supstance (*Deus sive natura*). Kao takva, imanentna supstanca sintetičkih polimera je ona koja je stvorena (*natura naturata*) i koja stvara (*natura naturans*). Iz ovakvog poimanja sintetičkih polimera sledi da su oni stvaralački (plastika je devijantna), da poseduju vlastitu prostornost (plastika je transtelesna), te da poseduju vlastitu temporalnost (plastika je čudna). Sve tri karakteristike, u konačnici, dovode u pitanje petro-sekso-rasni režim i sistem petromušnosti i petroženosti koji je uspostavljen u njemu.

08 Procenat plastike koja se reciklira u Srbiji je gotovo zanemarljivo mali (videti Dimitrijević 2011), što znači da makro, mikro i nanoplastika nesmetano dospevaju u okruženje, živa bića i “nežive” entitete.

09 Već postoje pokušaji da se antropocen razume kroz spinozističke pojmove (videti Lloyd 2024). Za “ontopolitičke” modele plastike videti Filipović (2020).

Plastika je devijantna

Ako ostavimo po strani makroplastiku koju vidimo i kojom se služimo svakodnevno, naučne studije i medijski napisi o mikroplastici i nanoplastici ukazuju na to da su ovi oblici plastike zaista svuda, tamo gde ih često malo ko očekuje. Tako, primera radi, studija koju je vodio Chemin Jamie Hu (2024), a koja se bavila prisustvom mikroplastike u ljudskim testisima i testisima pasa, ukazuje na to da je 12 tipova mikroplastike bilo pronađeno u tkivima svih testisa koji su bili predmet studije. Ukupna količina je bila 122.63 µg/g kod pasa i 328.44 µg/g kod ljudi. Rad takođe pronalazi negativnu korelaciju između polimera kao što su polietilen (PE) i polietilen tereftalat (PET) i veličine ovih organa, a zaključuje da postoji mogućnost uticaja na plodnost. Studija iz 2023. godine ukazuje na to da oralna izloženost mikročesticama polistirena umanjuje plodnost ili čak izaziva neplodnost kod miševa izazivajući testikularnu i spermatozoidnu toksičnost (Xu et al. 2023). Druga studija na miševima iz iste godine takođe ukazuje na promenu kvaliteta sperme po izlaganju nanoplastici i mikroplastici (Gao et al. 2023).

Ovo je samo par primera naučnih istraživanja o prisustvu mikro i nanoplastike u telima ljudskih i neljudskih životinja. Ovde posebno naglašavam ona istraživanja koja se tiču reprodukcije jer takvi naučni tekstovi uglavnom služe kao povod za stvaranje (rodne) panike u javnosti. Tako članak na sajtu CNN-a (LaMotte 2024) prenosi rezultate istraživanja o prisustvu mikroplastike u testisima ljudi i pasa i dodaje da takve čestice mogu da sadrže endokrine disruptore koji, pak, mogu da izazovu genitalne i reproduktivne “malformacije”, žensku neplodnost i pad broja spermatozoida. Tekst nadalje tvrdi da je broj spermatozoida opao za 50% u nekim delovima sveta, uključujući i Sjedinjene Američke Države. Sledeća tvrdnja je da se više plastike nalazi u testisima onih muškaraca koji su na vrhuncu reproduktivnog perioda (što je između 20 i 45 godina), nego kod starijih muškaraca, na koju se potom naslanja ona o većoj koncentraciji plastike u testisima nego u placentama, s upozorenjem da se mora hitno reagovati da bi se “zagađenje” plastikom zaustavilo.

Iako je reč samo o jednom medijskom napisu, on sadrži sve elemente rodne panike koja okružuje plastiku u javnom medijskom diskursu. Plastika u ovakvim medijskim sadržajima postaje ona materija koja ne samo da umanjuje broj spermatozoida, nego čak izaziva potpunu neplodnost, a na to sve može čak i da prouzrokuje “genitalne malformacije”. Drugim rečima, plastika neposredno utiče na polnost i rodnost pojedinaca. Štaviše, plastika “feminizuje” cis reproduktivne heteroseksualne muškarce tako što im oduzima ono jedino što ih definiše kao takve u patrijarhalnom društvu. Ova supstanca udara u samu osnovu reproduktivne cis heteroseksualnosti transformišući pojedince u nereproduktivna tela. Ona menja i genitalnost, čime u paničnom imaginariju ugrožene reproduktivne cis heteroseksualnosti ona postaje veoma bliska transrodnosti. Nereproduktivnost i transrodnost: plastika je devijantna.

Ono što izaziva brojne oblike panike, pa time i rodnu, unutar redova reproduktivnog cis heteroseksualnog poretka jeste moć delanja plastike, njena aktivnost, ili, spinozističkim rečnikom s početka ovog odeljka, njena stvaralačka priroda (*natura naturans*). Ono što je najpre izazov koji stvaralačka plastika stavlja pred ovaj poredak jeste njena aktivnost tamo gde bi materija trebalo da bude inertna i pasivna, prisutna samo u onoj meri koliko treba da bude oblikovana za potrošnju. Plastika se isprva i činila baš takvim materijalom, s ogromnim potencijalom da bude sve što čovek poželi. Međutim, plastika je, kao i svaka druga materija, delatna, što je za dominantnu formu života, koja insistira na isključivosti kada je reč o moći delanja, rezervišući je samo za (određenu sliku) čoveka, neprihvatljivo. Ali, kako i Heather Davies (2022, 82) pokazuje, plastika “predvodi evolutivne procese”. Bakterije i gljive se adaptiraju i počinju da razlažu plastiku, a svi oni - tako mutirane bakterije i gljive i plastika - mogu se razumeti kao “nesrodni potomci ljudi” (Davis 2022, 82), u smislu da mutirane bakterije i gljive koje mogu da se hrane plastikom nastaju kao posledica ljudskih aktivnosti koje su proizvele plastiku, što, s druge strane, menja životnu sredinu, pa i čoveka. Plastika tera na razvijanje drukčije slike okruženja nego one što je utemeljena u reproduktivnoj cis heteroseksualnosti.

Ono što se shvata kao plastična toksičnost je činilac promene koja vodi neheteronormativnoj budućnosti, telima koja se menjaju izvan okvira prepoznatljivosti i prihvatljivosti za dominantnu formu života koja se temelji na reproduktivnoj budućnosti. Život (ali i umiranje) s plastikom znači da treba naći “način da se živi sa toksičnošću i izumiranjem bez sigurnosti otvorenog horizonta vremena. Jer je toksičnost već ovde” (Davis 2022, 102). I, dodao bih, ona je (imantentno) stvaralačka.

Plastika je transtelesna

Mikroplastika i nanoplastika nisu samo u testisima ljudskih i neljudskih životinja kako bi moglo da se zaključi iz prethodnog segmenta. Rad Heather A. Leslie i ostalih (2022) pokazuje ne samo prisustvo plastike u ljudskom krvotoku, nego i količinu i tipove. Reč je o analizi krvi 22 dobrovoljca koja je pokazala prisustvo četiri tipa sintetičkih polimera - polietilena tereftalata, polietilena i nekoliko tipova stirena kao što su polistiren, acetonitril butadin stiren i drugi. U uvodu studije, autorke i autori ukazuju na ranije studije koje su pokazale prisustvo plastičnih čestica u debelom crevu čoveka, kao i u tkivu ljudske placente. Zaključak studije jeste da je plastika bioraspoloživa, to jest da ju je moguće apsorbovati u ljudsko telo i da, s obzirom na prisustvo u krvotoku, ostaje pitanje koje ćelije u krvi se vezuju za plastične čestice i da li postoji mogućnost da se one vezuju za imune ćelije te kakav efekat na imuni sistem imaju. Autorke i autori predlažu dalja istraživanja da bi se utvrdila opasnost po individualno i javno zdravlje, jer su putevi unošenja mikro i nanoplastike u ljudsko telo brojni i uključuju ne samo vazduh, vodu i hranu, već i “sredstva za ličnu higijenu (PE u pasti za zube, PET u sjaju za usne), dentalne polimere, fragmente polimernih implantata, polimerne nanočestice za prenos leka (PMMA, PS), tragove mastila za tetoviranje (čestice akrilonitril butadin stirena)” (2002, 7). U drugom istraživanju, čestice mikroplastike su otkrivene u plućnom tkivu ljudi (Jenner et al. 2022), i to u svim delovima pluća. Najprisutniji su bili polipropilen i polietilen tereftalat, a istraživanje zaključuje da je najverovatniji put unošenja ovih čestica udisanje.

Pišući upravo o “radničkim plućima” rudara, koja su usled udisanja silikata počela da budu disfunkcionalna, a da bi pokazala načine na koje su ljudska tela, rad i odnosi sa prirodnim okruženjem prožeti društvenim i ekonomskim snagama, Stacy Alaimo (2010) razvija pojam transtelesnosti. Ovim pojmom Alaimo želi da prevlada uspostavljene binarne suprotnosti između prirode i kulture da bi proširila uvid u načine na koje funkcionišu mnoštveni prirodokulturalni odnosi koji oblikuju ljudska i neljudska tela. U tom smislu, jedan od modela za razumevanje transtelesnosti je “viskozna poroznost, sa njenim naglaskom na posredujuće membrane, koje mogu biti biološke, društvene i političke” (Alaimo 2010, 15). Transtelesnost, nadalje, zahteva “odgovornije, manje samopouzdanе epistemologije” jer “naučno razumevanje nepredvidivih materijalnih činilaca nikada neće biti dovoljno da nas zaštiti od nepredviđene štete” (Alaimo 2010, 22). Transtelesnost, dakle, insistira na stvaralačkoj prirodi materijalnih činilaca - u ovom slučaju plastike - i to naglašavajući njihovu nepredvidljivost, međusobnu uslovljenost, kao i otvorenost. Ovaj pojam, na kraju, ukazuje i na to da su “čak i najmanje, najličnije etičke prakse u privatnoj sferi neraskidivo povezane sa brojnim ogromnim političkim i ekonomskim nedaćama kao što su globalni kapitalizam, radnička i klasna nepravda, klimatska nepravda, neoliberalizam, neokolonijalizam, industrijska poljoprivreda, fabrički uzgoj životinja, zagađenje, klimatske promene i izumiranje” (Alaimo 2016, 10-11).

Mikro i nanoplastika je svuda u telima ljudskih i neljudskih životinja. Plastika je, takođe, i svuda u okruženju, a sa neorganskim tvori i nove geološke formacije, poput plastiglomerata, što je kamen koji se sastoji od sedimenata, drveta, pa čak i školjki koje sve sjedinjuje plastika. Plastika je transtelesna u smislu da prožima sva tela, u rasponu od ljudskog preko živih neljudskih tela (životinje i biljke), do geoloških tela (vazduh, voda, zemljište i novonastajući geološki slojevi i nove geološke formacije). U ovom drugom smislu, transtelesnost, koji je šireg opsega od pojma transtelesnosti Stacy Alaimo kako sam ga opisao iznad, omogućava povezivanje tela koja nisu srodna, ni vrsno ni ontički. S jedne strane to je, kao i u slučaju stvaralačke plastike, queer teorijski potez

koji izmešta centriranost ljudske vrste zamišljene putem reproduktivne cis heteroseksualnosti. S druge, sa dovođenjem ontičke razlike u pitanje, reč je o uvođenju imanencije, plastičke imanencije. Mikro i nanoplastika oformljuju jednu ravan koja se proteže kroz i preko svih ontičkih razlika. Plastika postaje jedna supstanca, različiti tipovi plastike njeni modusi, a sva pojedinačna tela u kojima se mikro i nanoplastika nalazi njeni atributi. Ekstenzivnost mikro i nanoplastike jeste ono što proizvodi plastičnu transtelesnost u ovom smislu i što, u konačnici, proizvodi i jednu jedinstvenu ravan plastične imanencije.

Plastika je čudna

Dok je prostornost sintetičkih polimera transtelesna, temporalnost plastike je čudna. Termin čudna koristim u smislu pojma *weird*, koji se odomaćio u nekim teorijskim strujama poput spekulativnog realizma i ontologija orijentisanih na objekt i gde označava začudnu neantropocentričnost i radikalnu neljudskost objekata, te njihovu potpunu nezavisnost od ljudskog subjekta. Ta čudnovatost objekata je i prostorna i vremenska, a ovde me posebno interesuje temporalnost jer, ispostavlja se, vreme plastike nije ni linearno ni cirkularno. Linearnost i cirkularnost su kategorije koje su ponajviše vezane za čoveka i ljudsku aktivnost. Ljudska aktivnost, *vita activa* kako je naziva Hannah Arendt (2016), poseduje tri aspekta: rad, proizvodnju i delanje. Rad obezbeđuje opstanak pojedinca i vrste kroz aktivnosti koja odgovaraju na biološke potrebe ljudskog tela. Proizvodnja je aktivnost koja stvara stvari i kroz to stvaranje stvari proizvodi stalnost te ljudski svet kao takav. Na kraju, delanje je ona aktivnost koja se odigrava neposredno između ljudi bez posredovanja stvari i tiče se ustrojstva ljudske zajednice.

Biološko održavanje pojedinca i vrste odvija se radom, i to radom koji se „uvek kreće u istom *krugu*, propisanom biološkim procesima živog organizma“ (Arendt 2016, 136, kurziv moj). Arendt nastavlja i tvrdi da „sa stanovišta života vrste, sve aktivnosti zaista nalaze svoj zajednički imenitelj u radu, i jedini kriterijum za razlikovanje koji nam je ostao jeste ili obilje ili nedostatak dobara koje treba uneti u proces života“

(Arendt 2016, 151). Rad stvara dobra koja služe održavanju pojedinačnog života i života vrste. Kada se zadovolji održanje pojedinačnog života, zadovoljava se i održanje vrste kroz umnožavanje. Rad je, stoga, neraskidivo povezan sa reprodukcijom. Cikličnost re-produkcije, po Arendt, temeljni je odnos između tela i sveta koji je odnos neposedovanja sveta:

„U radu je ljudsko telo, bez obzira na aktivnost, primorano da se vrati samome sebi, da se koncentriše ni na šta drugo osim na to da je ono samo život, te stoga ono tada ostaje zatočeno u svojoj razmeni materije sa prirodom, ono ne transcendirira niti se oslobađa stalnog cikličnog vraćanja svog vlastitog funkcionisanja“ (Arendt 2016, 159).

Ova razmena materije s prirodom je plodna i „deo je ogromnog izobilja koje vidimo svuda u prirodi koja je naš dom“ (Arendt 2016, 148). Razmena materije između čoveka i prirode kroz rad je „način da se doživi ona sreća koja prati puko bivanje živim, koja nam je zajednička sa svim živim stvorenjima; to blaženstvo je čak jedini način na koji i čovek može ostati u *kruženju* koje nam je priroda propisala, naprežući se i odmarajući, radeći i trošeći, sa istom srećnom i besciljnom pravilnošću sa kojom jedan za drugim slede dan i noć, život i smrt“ (Arendt 2016, 148, kurziv moj). U konačnici, za Arendt, horizont temporalnosti razmene materije između prirode i čoveka određen je reproduktivnom budućnošću:

„Nagrada za naprezanje i muku dolazi iz plodnosti prirode, tihog pouzdanja da onaj koji je ‘u naporu i mucu’ učinio ono što je do njega, ostaje deo prirode u budućnosti svoje dece, i dece svoje dece“ (Arendt 2016: 148).

Arendt opisuje neraskidivu povezanost različitih aspekata veoma specifične forme života. Imamo sliku tela koje ciklično metabolizuje prirodnu materiju, dok se i sama priroda kreće kružno. Kružnost se uspostavlja i na ravni vrste. Cikličnost vrste koja se nalazi u cikličnoj prirodi ogleda se u njenoj reprodukciji („budućnost svoje dece, i dece svoje dece“). Iako se čini da se život pojedinca kreće pravolinijski (od ra-

đanja do smrti), ispostavlja se da ta prava linija čini deo kružnice koja se umnožava. Dobijamo sliku koncentričnih krugova: od onog najmanjeg koje pripada telu, preko kružnice vrste, do kružnice prirode koja obuhvata prethodna dva kruga i omogućava ih.

Čovek kao *animal laborans* kreće se isključivo u okvirima rada, zadovoljavanju svojih telesnih potreba i potreba vrste. S druge strane, čovek kao *homo faber* stvara vlastiti svet. Svet se, pak, stvara putem proizvodnje relativno dugotrajnih predmeta. *Homo faber* kroz proizvodnju predmeta transformiše cikličnu prirodu i prirodne materijale u svet u okviru koga tek čovek postaje ljudskim bićem koje se razlikuje od drugih živih bića. *Homo faber* uzima stvari i od njih proizvodi predmete. Predmeti omogućavaju svet i to suštinski ljudski svet. Kada predmet ponovo postane stvar, doduše modifikovana stvar tako da je sada otpad (koji je neupotrebljivi predmet), ona „prirodnim“ procesom postaje deo prirode koja se kreće kružno, pa će otpad-stvar opet postati prirodni materijal u vidu drveta kao živog bića koje će opet postati predmet i tako u krug. Ono što prirodu predmeta razlikuje od prirode stvari jeste jedino relativna stabilnost koju poprima u okvirima (ljudskog) sveta. Kada predmet postane otpad on istog trenutka postaje stvar koja potom postaje temelj za novo uspostavljanje kruženja proizvodnje. I zbilja, lako je zamisliti da stolica-koja-je-postala-otpad truli i time daje materijal za rast drugog drveta koje će potom postati nova stolica.

Međutim, ovim insistiranjem na „prirodnim“ materijalima kao što je drvo, Arendt isključuje iz svoje ontologije „veštačke“ materijale poput plastike i drugih petrohemijskih proizvoda. A svet *homo fabera* u plasticenskim uslovima je svet plastike, a ne svet drveta. Ako se sledi logika relativne stabilnosti koju predmeti od „prirodnih“ materijala podaruju ljudskom svetu do njenog kraja, onda bez ikakvih problema možemo tvrditi da je plastika ta koja nudi čudnu temporalnost ljudskom svetu, s obzirom na to da je nekim tipovima plastike potrebno hiljadu i više godina da se spontano usitne. Dakle, ne relativna stabilnost, već veoma dugo trajanje koje nije večnost, ali jeste toliko dugo da ga je teško zamisliti. Otuda i (za) čudnost, i kao afekt i kao koncept. Kruženje materijala u prirodi se radikalno menja uvođenjem sintetič-

kih polimera, jer se plastika ne razlaže kao što to čini drvo koje je organskog porekla. Kružnica se raspada zbog nemogućnosti kruženja. Prekid kružnice leži u samom materijalu i njegovom odbijanju da uđe u krug tvar-predmet-otpad- tvar. Dospevamo do čudne temporalnosti plastike. Temporalnost plastike zahteva prevrednovanje temeljne temporalnosti reproduktivne cis heteroseksualnosti, a to je sistem linearnost-cikličnost. *Homo faber* svojom proizvodnjom predmeta od sintetičkih polimera je samome sebi izmakao temporalno uporište. Plastičen i plastika insistiraju na onom što odbija da sledi uspostavljene prostorne i vremenske obrasce. Čudno vreme plastike uzurpira linearno i kružno vreme reproduktivne cis heteroseksualnosti.

Zaključak

Plasticenska imanencija je devijantna, transtesna i čudna. Drugim rečima, u ovom tekstu sam pokušao da teoretizujem moć delanja, prostor i vreme sintetičkih polimera kroz spinozističko shvatanje imanencije. Ovakvo razumevanje plastike, uz istorijsko kontekstualizovanje njenog nastanka i upotrebe, nužno je vodilo i kritičkom osvrtu na njenu društveno-političku materijalizaciju. Tačnije, vodilo je uvidu da se, istorijski gledano, odigralo srastanje određenog političko-ekonomskog sistema, društvenog (rodnog, seksualnog, rasnog) uređenja i fosilnih goriva. To srastanje oformljuje naročit petro-sekso-rasni režim. Kao takav, on proizvodi posebne forme rodnosti kao što su petromuškost i petroženskost, rodnosti koja je prožeta upotrebom fosilnih goriva i sintetičkih polimera. S jedne strane, ta prožetost roda i plastike je omogućila emancipaciju, kao i brojne druge društvene, političke, kulturalne, umetničke pa i seksualne prakse koje su popustile stisak cisheteropatrijarhata. Međutim, petro-sekso-rasni režim je, s druge strane, uspostavio vlastite normativnosti, poput zatvorene i autoritarne petromušкости. Nasuprot tome, kada se sintetičkim polimerima priđe dijahrono i uvede plasticenska perspektiva zajedno s konceptom imanencije, plastika se ispostavlja kao ono što queeruje postojeće postsocijalističko petro-rodno-rasno sta-

nje stvari. Plastika postaje stvaralačka, sveprisutna i one temporalnosti koja izmiče linearno-kružnoj temporalnosti reproduktivne cis heteroseksualnosti. Plastika otvara mogućnost zamišljanja ekologija ne-utemeljenih na reproduktivnoj seksualnosti, rodnoj normativnosti, antropocentrizmu, vrsizmu i biocentričnosti.

Literatura:

- Alaimo, Stacy (2016). *Exposed. Environmental Politics and Pleasures in Posthuman Times*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Alaimo, Stacy (2010). *Bodily Natures. Science, Environment, and the Material Self*. Bloomington: Indiana University Press.
- Andrejević, Sevdelin (1983). *Niška industrija tekstila NITEKS 1897-1982*. Niš: Prosveta.
- Arent, Hana (2016). *Conditio humana*. Beograd: Fedon.
- Barrett, Ross i Daniel Worden (2014). "Introduction". U Ross Barrett and Daniel Worden, ur., *Oil Culture*, Minneapolis: University of Minnesota Press, xvii-xxxiii.
- Bonfiglioli, Chiara (2020). *Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: I.B. Tauris.
- Chwaczek, Franciszek (2020). "Around the Anthropocene in Eighty Names - Considering the Urbanocene Proposition". *Sustainability* 12/11: 1-33.
- Crutzen, Paul J. i Eugene F. Stoermer (2000). "The anthropocene". *Global Change Newsletter* 41: 17-18.
- Dagget, Cara (2018). "Petro-masculinity: Fossil Fuels and Authoritarian Desire". *Millennium: Journal of International Studies* 47/1: 25-44.
- Davis, Heather (2022). *Plastic Matter*. Durham: Duke University Press.
- Dimitrijević, Marija (2011). "Problem reciklaže u Srbiji". <http://www.cqm.rs/2011/2/pdf/09.pdf> (06.04.2025.)
- Filipović, Andrija (2023a). "Jugoplastika: Plastics and postsocialist realism". U Tatiana Konrad, ur., *Plastics, Environment, Culture and the Politics of Waste*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 125-142.
- Filipović, Andrija (2023b). "Petrochemical bestiary: Yugoslav petromodernity and the design of plastic animal toys". *Narodna umjetnost* 60/2: 203-215.
- Filipović, Andrija (2020). "How to do things in the Plasticene: Ontopolitics of plastics in Barthes, Arendt, and Massumi". *AM: Journal of Art and Media Studies*, 23: 91-101.
- Gao, Likun et al. (2023). "The male reproductive toxicity of nanoplastics and microplastics exposure: Sperm quality and changes of different cells in testis". *Ecotoxicology and Environmental Safety* 267: 1-16.
- Hein, Carola (2022). "Space, Time, and Oil: The Global Petroleumscape". U Carola Hein, ur., *Oil Space: Exploring the Global Petroleumscape*, London: Routledge, 3-18.
- Hindelang, Laura (2022). *Iridescent Kuwait: Petro-modernity and Urban Visual Culture since the Mid-Twentieth Century*. Berlin: De Gruyter.
- Hu, Chemin Jamie et al. (2024). "Microplastics presence in dog and human testis and its potential association with sperm count and weights of testis and epididymis". *Toxicological Sciences*. Online first: doi: 10.1093/toxsci/kfae060
- Irr, Caren i Kim, Nayoung (2021). "Introduction: Concepts and Consequences of Plastic". U Carren Irr, ur., *Life in Plastic: Artistic Responses to Petromodernity*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1-10.
- Jenner, Lauren C. et al. (2022). "Detection of microplastics in human lung tissue using μ FTIR spectroscopy". *Science of the Total Environment* 831: 1-10.
- LaMotte, Sandee (2024). "Tiny plastic shards found in human testicles, study says". <https://edition.cnn.com/2024/05/21/health/microplastics-testicles-study-wellness/index.html> (06.04.2025.)
- LeMenager, Stephanie (2012). "The Aesthetics of Petroleum, After Oil". *American Literary History* 24/1: 59-86.
- Leslie, Heather A. et al. (2022). "Discovery and quantification of plastic particle pollution in human blood". *Environmental International* 163: 1-8.
- Lloyd, Genevieve (2024). *Reading Spinoza in the Anthropocene*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- McNeill, J. R. and Peter Engelke (2014). *The Great Acceleration: An Environmental History of the Anthropocene since 1945*. Cambridge: The MIT Press.
- Meikle, Jeffery L. (1995). *American Plastic: A Cultural History*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Preciado, Paul B. (2022). *Dysphoria mundi*. Paris: Grasset.
- Rubin, Eli (2008). *Synthetic Socialism: Plastics and Dictatorship in the German Democratic Republic*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Saethre, Eirik (2020). *Wastelands: Recycled Commodities and the Perpetual Displacement of Ashkali and Romani Scavengers*. Oakland: University of California Press.
- Stojanović, Marko i Miloš Matić (2010). *Plastične devedesete*. Beograd: Etnografski muzej.
- Wilson, Sheena, Imre Szeman, i Adam Carlson (2017). "On Petrocultures: Or, Why We Need to Understand Oil to Understand Everything Else". U: Sheena Wilson, Adam Carlson, and Imre Szeman, ur., *Petrocultures: Oil, Politics, Culture*, Montreal: McGill-Queen's University Press, 3-20.

Xu, Wenqing et al. (2023) "Oral exposure to polystyrene nanoplastics reduced male fertility and even caused male infertility by inducing testicular and sperm toxicities in mice". *Journal of Hazardous Materials* 454.

Zottola, Angela i Claudio de Majo (2022). "The Anthropocene: genesis of a term and popularization in the press". *Text & Talk* 42/4: 453-473.

Plasticene immanence: Plastics and the (post) socialist petro-sexo-racial regime

Dr. sc. **Andrija Filipović**, Faculty of Media and Communications, Belgrade

SUMMARY

In this paper, I analyze the relationship between plastics and gender. More specifically, I attempt to historically contextualize the emergent interrelationship between synthetic polymers and gender, while at the same time theoretically re-evaluating the current state of affairs with the concept of Plasticene immanence. Plastic therefore serves both as a means to construct petrofemininity and petromasculinity within the framework of the (post)socialist petro-sexo-racial regime, and to queer its gender logics. Contemporary Plasticene immanence is deviant, transcorporeal and weird.

KEYWORDS

gender, immanence, Plasticene, plastics, (post)socialism, queerness

PRIMJERI EKOFEMINISTIČKE TEORIJE U PRAKSI UDRUGA ZA ZAŠTITU I PRAVA ŽIVOTINJA U REPUBLICI HRVATSKOJ I ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE (REPUBLICI SRBIJI, REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI, REPUBLICI SLOVENIJI, REPUBLICI SJEVERNOJ MAKEDONIJI TE CRNOJ GORI)

Kristina Khalifa, nezavisna istraživačica

Ovaj se rad temelji na istraživanju o vezi između teorijskih aspekata ekofeminizma i prava životinja te prakse rada udruga za zaštitu i prava životinja u Republici Hrvatskoj i ostalim zemljama bivše Jugoslavije. Kroz kvalitativno istraživanje, rad će iznijeti specifičnosti djelovanja volonterki iz šest udruga za zaštitu životinja u Hrvatskoj te jedanaest volonterki iz udruga zemalja bivše Jugoslavije, sagledavajući njihovu ulogu u implementaciji (eko)feminističkih načela u praksi. Kroz analizu pisanih odgovora predstavnica udruga, dublje ćemo zaroniti u stvarnost njihovih aktivnosti, istražujući kako te udruge integrišu (eko)feminističke vrijednosti u svoje strategije i projekte.

U kontekstu rastuće svijesti o važnosti očuvanja okoliša i promicanje pravednih odnosa među svim oblicima života, ovaj rad nastoji pridonijeti boljem razumijevanju kritičnih sveza između ekofeminizma, prava životinja i aktivizma na lokalnoj razini. Kroz ovu analizu, nadamo se poticanju daljnje rasprave o načinima na koje možemo stvoriti održivije, pravednije društvo koje uvažava i štiti sve oblike života na našem planetu. Istovremeno, rad ukazuje na to kako možemo lokalno aktivistički djelovati u poslovima zaštite životinja.

Važno je napomenuti da autorica ovog rada nije znanstvenica po struci, nego volonterka u području zaštite životinja. Ovaj rad je rezultat osobnog angažmana i iskustva u radu s udrugama za zaštitu životinja, što pruža jedinstvenu perspektivu u istraživanju povezanosti ekofeminizma i prava životinja.

Istraživanje je provedeno u razdoblju od rujna 2023. do lipnja 2024.

KLJUČNI POJMOVI:

ekofeminizam, prava životinja, aktivizam, specizam

1. Uvod ili Što ekofeminizam ima sa zaštitom životinja?

„Pitala sam se zašto žene imaju Dan žena. Pa tako sjedim i gledam oko sebe i vidim, žene imaju jako puno obaveza, i vidim, imaju nekako manja prava; stalno ih se promatra, opominje, negoduje, vraća na pravi put, obuzdava...

A znate šta mi je prvo upalo u oči (jer okružena sam njima)?

Hrvatska volonterska scena.

Je ženska.

Vidim žene kako lopataju, betoniraju, zidaju, tegle, voze, čiste kake i bljuve, čiste rane i previjaju,

bdiju, plaču ali ne odustaju, ne plaču kad bi trebale plakati, plaču poslije kada/ako nađu vremena, pišu projekte, bore se protiv vjetrenjača i administracije, nazivaju, izazivaju, mole, bore se, stoje na buri na vrhu brda, rade s temperaturom i bolne...

I vidim da je jaaako malo muškaraca tu.

I onda sam ja pomislila da žene možda nisu jednakovrijedne.

Mooožda su maaalkice bolje.”

Fotografija i tekst: Udruga Pobjede; Facebook

Suzana Marjanić definirala je ekofeminizam, odnosno ekološki feminizam, kao društveno-politički pokret koji svoj nastanak duguje feminizmu i ekologizmu (Marjanić 2000:209). Ekofeminizam, kao teorijski pravac, priznaje duboke poveznice između ekoloških problema i rodno-temeljenih nepravdi. Ovaj pristup istražuje kako patrijarhalni sustavi mogu doprinosti ekološkim katastrofama, dok istovremeno podržavaju eksploataciju životinja. U srcu ekofeminizma leži ideja o zajedničkom oslobođenju žena, prirode i životinja, prožimajući etički poziv na priznavanje inherentne vrijednosti svakog oblika života.

Veza između ekofeminizma i oslobođenja životinja proizlazi iz zajedničkih teorijskih temelja i ciljeva koje ovi pristupi dijele u propitivanju patrijarhalnih i antropocentričnih sustava. Nekoliko ključnih elemenata koji oblikuju tu vezu uključuju antropocentrizam i patrijarhat, etiku brige, zajedničko oslobođenje te odgovornost za okoliš.

Antropocentrizam i patrijarhat

Ekofeministički pristup kritizira antropocentrični pogled na svijet, gdje se ljudi smatraju središtem i najvažnijim entitetom, dok ostatak prirode, uključujući životinje, postaje objekt iskorištavanja. Povezujući ovo s patrijarhalnim sustavom, ekofeminizam uočava kako su dominacija nad prirodom i ženama međusobno povezane. Oslobođenje životinja unutar ovog konteksta znači preispitivanje temeljnih uvjerenja koja podržavaju eksploataciju životinjskog svijeta.

Etika brige

Ekofeminizam promiče etiku brige kao ključni element koji transcendiranjem tradicionalnih etičkih modela stavlja naglasak na povezanost i odgovornost prema svim oblicima života. Ova etika potiče na razumijevanje životinja kao bića s vlastitim potrebama, dobrobiti i pravima, suprotstavljajući se instrumentalnom pristupu koji ih tretira isključivo kao resurse za ljudsku upotrebu.

Zajedničko oslobođenje

Ekofeministički pristup često teži zajedničkom oslobođenju žena, prirode i životinja, prepoznajući njihovu povezanost u kontekstu patrijarhalnih i ekoloških nepravdi. Ideja je da nijedan oblik oslobođenja nije potpun bez oslobađanja drugih entiteta. Stoga, borba protiv svih oblika dominacije – bilo da je riječ o ženama, prirodi ili životinjama – postaje integralna za postizanje pravednijeg i održivijeg društva.

Odgovornost za okoliš

Oslobođenje životinja unutar ekofeminizma naglašava odgovornost prema okolišu. Svijest o povezanosti svih živih bića potiče na promišljanje o načinima na koje ljudi, kao članovi ekosustava, mogu živjeti u harmoniji s prirodom, umjesto da je iskorištavaju na načine koji dovode do ekoloških problema.

Možemo zaključiti da ekofeminizam i oslobođenje životinja dijele temelje u kritici dominacije, postavljanju etičkih pitanja o odnosu prema prirodi i priznavanju povezanosti između različitih oblika opresije. Kroz ovu povezanost, ovi pristupi pružaju teorijski okvir i motivaciju za borbu protiv eksploatacije životinja kao integralnog dijela šire borbe za pravdu i jednakost.

2. O sudionicama istraživanja

U svrhu istraživanja o prisutnosti ekofeminističke teorije u praksi rada volonterki u udrugama za zaštitu životinja, kvalitativni je upitnik popunilo ukupno sedamnaest volonterki, od čega šest iz Hrvatske te jedanaest iz ostalih zemalja bivše Jugoslavije (četiri volonterke iz Srbije, po dvije volonterke iz Slovenije, Bosne i Hercegovine te Crne Gore i jedna volonterka iz Makedonije).

Nudimo uvid u odgovor na pitanje što ih je motiviralo na volonterski rad u udrugama za zaštitu i dobrobit životinja.

Hrvatska

Ivana Crnoja, suosnivačica, glasnogovornica i koordinatorica – Udruga Pobjede, zaštita i promicanje prava životinja

„Motivacija je jasna od prvoga dana i ne gubim je s kompasom. Dok god je potlačenih odnosno dokle god postoje izmi, (u našem konkretnom slučaju fokusirani smo na specizam jer smatram(o) kako je on korijen svih problema, odnosno njegovo iskorjenjivanje jedino je što može dovesti do napretka), ne reagirati znači blagosloviti tiraniju. To je najpojednostavljeniji odgovor koji mogu dati, kad bih dodavala slojeve odgovoru našlo bi se tu i prvenstveno puno pasa, životinja koje su me osobno potakle na angažman, bijeda, očaj i mrak civilizacije koju sam vidjela na farmama odnosno u postupanjima čovječanstva (prvenstveno mislim na to kao čin kolektiva, čin osobe je stvar dijagnoze, to je posve druga stvar) prema drugim vrstama, prema „drugima“.

Ivana Varkonji, predsjednica – Udruga za dobrobit i zaštitu pasa i mačaka Farmica

„Svi smo u udruzi s istim ciljem i istim motivima. Ljubav prema svim živim bićima, sprečavanje zlostavljanja životinja, kastracija istih. Osobno me potiču i najmanji koraci u zajednici ka smanjenju broja ostavljenih životinja, prekrasni domovi koje pronađemo za naše štice, ozdravljenja onih najugroženijih itd.“

Jelena Šerić, predsjednica – Plavi križ, udruga za zaštitu životinja

„Što se tiče mog poticaja, vjerojatno ne zvuči jako filmski, ali glavni poticaj je guilt trip. Znam da je osjećaj ako im ne pomognem a znam da sam imala mogućnosti u konačnici puno gori od onog kad im pomognem pa istrošim svoje vrijeme, živce i energiju. Meni je to nekomocija ali njima doslovno visi život u pitanju. Obzirom da volim životinje i nakon ovoliko vremena znam kako im točno mogu pomoći, bilo bi mi žao da to ne učinim, posebno u situacijama gdje vjerojatno neće nitko drugi.“

Aleksandra Hampamer, predsjednica – ZEU, prijateljki životinja i prirode

„Velik broj napuštenih životinja i s time povezana patnja, te poticanje na to da su životinje svjesna i osjećajna živa bića, a nisu tu da ih jedemo, maltretiramo, koristimo za zabavu i iskorištavamo.“

Barbara Jagec osnivačica i predsjednica – Udruga za zaštitu mačaka Sklonište dobrote

„Inspiraciju sam pronašla zapravo u potrebi da pomognem nedužnim živim bićima, konkretno mačkama u našem slučaju za koje do osnivanja naše udruge nije postojao nitko tko bi se brinuo o istima na našem području, a problematika prekobrojne populacije napuštenih, zanemarivanih i zlostavljanih mačaka bila je sve veća i veća. Od malih nogu gajim veliku ljubav prema životinjama i ovo sam prihvatila kao svoj životni poziv, kao i svoj posao doktorice veterine koji je usko vezan za moje volontiranje.“

Ingeborg Bata, osnivačica i predsjednica – AWAP, udruga za zaštitu divljih životinja

„Udruga je osnovana 2002. godine kada je u Republici Hrvatskoj postajalo samo jedno mjesto, sokolarski centar u Šibeniku koji je prihvaćao samo grabljivice. Pošto je bilo jako puno dojava o ozlijeđenim raznim vrstama divljih životinja postalo je jasno da je neophodno osnovati udruga koja će se baviti pravima na pomoć divljim životinja. No, osim same konkretne pomoći trebalo je raditi na izmjenama raznih zakona kako bi se to omogućilo raditi legalno.“

Slovenija

Severina Iskrač, potpredsjednica – Društvo za zaštitu živali Maribor

„Da bi živali in ljudje živeli v sožitju in harmoniji.“

Vesna Plavec, predsjednica – Društvo za zaštitu živali Novo mesto

„Ključne stvari, ki nas motivirajo za delovanje je splošni odnos do živali, ki si ga želimo izboljšati in nivo oskrbe dvigniti na višjo raven. Želimo si, da bi živali čim manj trpele in da bi se ljudje zavedali svojega dela odgovornosti pri tem.“

Srbija

Milena Brkljačić, volonterka – Udruženje za zaštitu životinja Novi Sad – Spans

„Inspiriše me svaki spašeni život i kada dobiju šansu da ih povežemo sa ljudima koji zaslužuju njihovo poverenje i ljubav. Želja za pravdom i zaštitom svakog živog bića je takođe moj pokretač, jer se ne bavimo samo kućnim ljubimcima i trudimo se da sprečimo nezakonite radnje bile one usmerene na pse i mačke, na životinje sa farmi ili na divlje životinje. Za mene nema razlike.“

Varvara Lukač, volonterka – Anonymous for the voiceless

„Nas najviše motiviše empatija prema životinjama kao ne samo živim, već pre svega osećajnim bićima, koja imaju sposobnost da osećaju strah, bol i patnju kao i zadovoljstvo i žele da žive isto kao i mi. Želimo da njihovo besmisleno stradanje prestane.“

Svetlana Bjelogrić, osnivačica – Udruženje za zaštitu i prava životinja Medin trk

„Inspiracija i motivacija su verovanje da sve životinje imaju pravo na dostojanstven život, bez zloupotrebe, boli, terora nad njima. Nažalost, nakon svih ovih godina, verujem da je ljudskom biću potrebno više generacija da razvije svest o ravnopravnosti sa životinjama.“

Anica Lepović, volonterka – Udruženje za zaštitu životinja Ruka šapi

„Što se tiče inspiracije, ljubav prema životinjama je pokretač našeg udruženja i razlog da i pored mnogobrojnih prepreka ne odustanemo.“

Bosna i Hercegovina

Tanja Šćepanović, osnivačica i predsjednica – Naša sarajevska priča

„Činjenica da se barem nekim životinjama život može promijeniti na bolje.“

Nora Mahmutović, predsjednica – Udruženje za prava životinja i okoliš „EVA“

„Humaniji tretman životinja, dizanje svijesti i zaštita slabijih uvijek su bili jedan od osnovnih prioriteta u mom personalnom i poslovnom životu.“

Makedonija

Radmila Pesheva, suosnivačica, potpredsjednica, glasnogovornica – Anima mundi, združenje za zaštitu na životni

„Mnogi čimbenici, uključujući uvjerenje u etičko postupanje sa životinjama, suosjećanje za životinje koje pate u raznim industrijama kao što je uzgoj u tvornicama, želju da se zaštite životinje od ozljeda i iskorištavanja, zabrinutost za okoliš i održivost te uvjerenje u inherentnu vrijednost i prava životinja. Potreba za promjene u zakonima i politikama kako bi se poboljšali standardi dobrobiti životinja i osiguralo da se prema životinjama postupa s poštovanjem i dostojanstvom.“

Crna Gora

Kristina Četković, suosnivačica – Društvo za zaštitu životinja „sPas“

„Lično me inspiriše želja i nada da možemo zajedno da promijenimo i poboljšamo stanje koje je sada veoma loše u Crnoj Gori a tiče se životinja, prvenstveno pasa i mačaka.“

Tijana Kovačević, predsjednica i suosnivačica – Udruženje Korina

„Najviše me podstiče želja za promjenom nabolje i zaštita onih koje ne štite oni koji su plaćeni za to od državnog novca.“

3. Metodologija rada

Autorica ovog rada dolazi iz volonterskog sektora za zaštitu životinja, što je oblikovalo pristup istraživanju. Kao volonterka, autorica ima neposredan uvid u svakodnevni rad udruga, što je omogućilo dublje razumijevanje i analizu praksi implementacije ekofeminističkih načela.

Odabir sudionica u Republici Hrvatskoj temeljio se na subjektivnoj procjeni autorice da uključi volonterke koje smatra relevantnima za ovo istraživanje. Ispitanice dolaze iz najvećih i najznačajnijih hrvatskih udruga za zaštitu i prava životinja. Kada je, pak, riječ o ostalim zemljama, pojedine su se ispitanice samostalno javile na poziv autorice na sudjelovanje objavljen na društvenim mrežama, dok je druge autorica sama pronalazila istraživanjem.

Kada je riječ o tome u kakvim udrugama sudionice istraživanja sudjeluju, raspodjela je sljedeća:

- devet udruga koje imaju sklonište za pse
- jedna udruga koja ima sklonište za mačke
- jedna udruga koja ima sklonište za divlje životinje
- dvije udruge koje imaju sklonište za mačke, pse i farmske životinje
- četiri udruge koje nemaju sklonište.

S ciljem provođenja terenskog istraživanja, sastavljen je kvalitativni upitnik za volonterke, a istraživanje je provedeno u razdoblju od rujna 2023. do lipnja 2024.

Pitanja za prvi dio upitnika

- Možete li opisati vašu ulogu u udruzi za zaštitu životinja? Što vas osobno potiče/inspirira da sudjelujete u tom radu?
- Možete li reći nešto više o ciljevima i aktivnostima vaše udruge za zaštitu životinja?
- Koje su ključne stvari koje vašu udruhu motiviraju u radu na zaštiti životinja?
- Možete li navesti nekoliko primjera projekata ili akcija koje vaša udruga provodi kako bi pomogla životinjama?
- Suradujete li s organizacijama ili grupama koje se bave ekologijom ili feminizmom? Kako ta suradnja izgleda?
- Smatrate li da je vaš osobni volonterski angažman povezan s feminističkim i/ili zelenim inicijativama?
- Kako komunicirate s javnošću u svezi s ciljevima vaše udruge? Kakve poruke želite prenijeti?
- Jeste li se suočile s izazovima u svom radu s životinjama? Koji su to izazovi? Kako ste ih prevladale?

Pitanja za drugi dio upitnika:

- Kako biste opisale povezanost između ideje da svi ljudi trebaju biti jednaki i ideje da bi sva živa bića trebala biti tretirana jednako?
- Jeste li čule za pojam „specizam“? Ako da, mislite li da specizam može biti povezan s drugim oblicima diskriminacije, poput seksizma?
- Kako biste opisale odnos između borbe za ravnopravnost spolova i borbe protiv specizma? Vidite li sličnosti u načinu na koji se životinje i žene mogu percipirati ili tretirati?
- Smatrate li da postoji razlika u tome kako ljudi obično percipiraju i postupaju s muškim životinjama u odnosu na ženske?
- Imate li primjere situacija u kojima se na neki način razlikuje pristup ili pažnja prema muškim i ženskim životinjama, bilo da se radi o brizi, zaštiti ili drugim aspektima?

Pitanja za treći dio upitnika:

- Kako biste opisale spolnu ravnotežu među volonterima u vašoj udruzi za zaštitu životinja? Postoji li veći broj ženskih volontera u odnosu na muške ili obrnuto?
- Kako biste opisale ulogu žena u radu vaše udruge?
- Jeste li primijetile da se neke uloge ili zadaci unutar vaše udruge češće pripisuju volonterkama, dok su drugi više vezani uz volontere? Molimo vas da navedete primjere.

Pitanja za četvrti dio upitnika:

- Jeste li se susrele s pojmom ekofeminizam? Ako jeste, napišite na koji način?
- Smatrate li se feministicom?

4. Analiza riješenih upitnika**PRVI DIO**

Odgovore iz prvog dijela upitnika možemo grupirati u četiri kategorije: motivacija, povezanost s feminističkim i zelenim inicijativama, komunikacija s javnošću te izazovi u volonterskom djelovanju.

Motivacija u radu:

- „Suosjećajnost, solidarnost, hrabrost, optimizam, radišnost, to su alati kojima se služimo i koje vježbamo, koji su nam utkani u DNA udruge. Motivacija je svakodnevna i mislim da nju ne moram posebno objašnjavati, u svijetu koji godišnje ubije zarad industrije gotovo 5 milijardi životinja, i to samo kopnenih jer se vodene čak ni ne broje kao jedinke nego u tonama, treba li uopće verbalizirati zašto radimo to što radimo?“
Ivana Crnoja, Udruga Pobjede (HR)
- Suosjećajnost, solidarnost, hrabrost, optimizam, i radna etika su ključni motivatori
 - Motivacija proizlazi iz potrebe za aktivnim suprotstavljanjem industrijama koje godišnje ubiju milijarde životinja
 - Ljubav prema živim bićima, sprječavanje zlostavljanja, kastracija i pronalazak domova za štice
 - Poticanje svijesti o životinjama kao svjesnim i osjećajnim bićima, promičući humane odnose prema njima.

Povezanost s feminističkim i zelenim inicijativama:

„Jasno da surađujemo. Suradnje su temelj progressa. Najčešće su te suradnje prisutne tijekom izmjena zakonodavnih okvira. Zatim kroz zajedničke projekte i evente koji imaju za cilj ili edukaciju ljudi (vrlo je važno osvještavati ljude po pitanju povezanosti svih segmenata našega života, o tome kako npr ono što imamo na tanjuru utječe na poljoprivredu, ekonomiju, ekologiju, osobni rast i kako je sve to usko povezano i neodvojivo jedno od drugoga) ili konkretne fizičke akcije koje imaju za cilj, osim edukativne komponente, i rješavanje konkretnog problema.“
Ivana Crnoja, Udruga Pobjede (HR)

- 16 ispitanica (94 %) smatra da je njihovo djelovanje povezano s feminističkim i/ili zelenim inicijativama
- Osobni volonterski angažman smatra se feminističkim, s naglaskom na povezanosti svih živih bića na planetu
- Bitno je ostvariti neodvojivost svih segmenata života te dekonstruirati antropocentrički stav
- Volonterke su veganke i vegetarijanke jer je to samo po sebi zelena inicijativa.
- Izgaranje aktivistica ozbiljan je problem, pa se udruge trude raditi na jačanju unutarnjih kapaciteta i brizi o dobrobiti svojih članova
- Svakodnevni izazovi u zemlji gdje su kastracija i humane prakse još uvijek neprirodne
- Suočavanje s tradicionalnim praksama poput držanja pasa na lancu i preferiranja kupnje umjesto udomljavanja
- Izazovi uključuju predrasude prema životinjama i nedostatak kvalitetnog kadra i volontera
- Velika osobna žrtva i socijalna izoliranost.

Komunikacija s javnošću:

„Z javnostjo komuniciramo preko socialnih omrežij. Ob različnih projektih sodelujemo tudi z lokalnimi mediji, ki objavljajo naše različne vsebine. Javnost želimo čim bolj osvestiti o pomenu sterilizacije in kastracije živali in o primernih ter odgovorni oskrbi.“
Vesna Plavec, DZZŽ Novo Mesto (SLO)

- Komunikacija se odvija najviše putem društvenih medija, mainstream medija, projekata i događanja
- Poruke se fokusiraju na osobnu društvenu odgovornost i angažman
- Fokus na edukaciji djece o odnosima sa životinjama, zagovaranje zabrane držanja pasa na lancu, testiranje na životinjama i humano postupanje.

Izazovi u volonterskom djelovanju:

„Naravno, svaki dan je novi izazov za nas. Najviše je to ograničenje resursa, što ljudskih, što financijskih. Potreba je doista velika, a rijetko tko je spreman dugoročno svoj život podrediti spašavanju mačaka, što znači da konstantno nedostaje volontera – uvijek je više potrebitih mačaka, poziva, dojava, problema sa svih strana – nas samo šačica. Tu dolazi često do „burnouta“ ili jednostavno emocionalnih kolebanja jer znate da ne možete spasiti sve, a htjeli bi. Financijskih problema uvijek ima jer naš rad osim što se bazira na volonterizmu, tako se i financira iz donacija građana, nemamo sigurnih prihoda i to je veliki izazov kad treba nahraniti gladna usta, platiti račune veterinara, tako da je to borba iz mjeseca u mjesec, već godinama.“
Barbara Jagec, Sklonište dobrote (HR)

DRUGI DIO

Odgovore iz drugog dijela upitnika možemo grupirati u tri kategorije: percepcija specizma, odnos između borbe za ravnopravnost spolova i borbe protiv specizma te razlika u tretmanu muških i ženskih životinja.

Percepcija specizma:

„Poznat mi je pojam specizma i zbog njega sam veganka. Mislim da su sve diskriminacije povezane. Mnogi od nas misle da smo bolje osobe ako diskriminiramo na jedan način, za razliku od nekog drugog, no u suštini je diskriminacija opet samo diskriminacija. Društvu je trebalo jako dugo da se poboljša što se tiče rasizma, nacizma, feminizma. Toliko borbe, a još uvijek smo na poboljšanju, a ne jednakosti. No kod sve diskriminacije u pozadini je osjećaj zbog kojeg ljudi misle da jedna vrsta živih bića zaslužuje više od druge vrste živih bića. Samo su neke diskriminacije postale društveno neprihvatljivije, a o drugima još ne promišljamo i te žrtve ne percipiramo kao žrtve. Tako da su i seksizam i specizam i sve diskriminacije povezane jer se temelje na istom mentalnom sklopu, samo je žrtva različita.“
Jelena Šerić, Plavi križ (HR)

- Sve su ispitanice upoznate s pojmom specizma
- Zagovaraju ideju jednakosti između ljudi i ostalih živih bića ima dublje korijene u odbacivanju ideje da je čovjek nadmoćan i da ima pravo iskoristavati druge oblike života; odbacivanjem specizma, tj. pristranosti prema određenim vrstama, promiče se ideja o jednakosti života, neovisno o vrsti

- Prepoznavanje specizma kao diskriminacije na temelju vrste te vjerovanje da je specizam povezan s drugim oblicima diskriminacije poput seksizma; oba fenomena proizlaze iz ideje nadmoćnosti određenih skupina nad drugima te iziskuju slične napore u borbi za pravednost i jednakost.

Odnos između borbe za ravnopravnost spolova i borbe protiv specizma:

- „Vidim povezanost u tome da se ženke u industrija tretiraju kao objekti, kao mašine za proizvodnju beba, mašine za proizvodnju njihovih telesnih izlučevina. Mislim da se u ovom trenutku žene ne tretiraju tako, ali gledano kroz istoriju, ako smo zahtevali da se mi ne tretiramo tako, onda nema logike zašto bismo podržavale da se druge ženke, bilo koje vrste tretiraju kao objekti. Vidim još povezanost u tome da neki ljudi smatraju da imaju pravo da narušavaju njihov telesni integritet, kroz takozvanu veštačku oplodnju, odnosno silovanje, dodirivanje njihovih drugih reproduktivnih organa, biranje partnera...”
Varvara Lukač, Anonimus for the animals (SRB)
- Povezanost između borbe za ravnopravnost spolova i borbe protiv specizma ogleda se u sličnostima u načinu na koji se životinje i žene mogu percipirati ili tretirati; oba oblika diskriminacije proizlaze iz ideje o nadmoćnosti jedne skupine nad drugom, bilo da se radi o muško-ženskim odnosima ili odnosu prema drugim vrstama
 - Odnos između borbe za ravnopravnost spolova i borbe protiv specizma povezan je u prepoznavanju zajedničkog iskustva borbe protiv podčinjavanja i iskorištavanja
 - Borba za ravnopravnost spolova i borba protiv specizma dijele cilj – prepoznavanje svih živih bića kao slobodnih i ravnopravnih. Sličnosti proizlaze iz borbe protiv podčinjavanja, iskorištavanja te promicanja pravednosti i jednakosti
 - Vidljive sličnosti u načinu percipiranja i tretiranja žena i životinja gdje obje kategorije percipirane kao manje vrijedne.

Razlika u tretmanu muških i ženskih životinja:

„Što se tiče pasa još uvek će ljudi radije udomiti mužjaka. Ne moraju da brinu o tome da li će imati štence, jer je sterilizacija po njima neprirodna. Uko-

liko imaju ženku neće je sterilisati, ali će je odmah po rođenju odvojiti od štenaca i ostaviti da dobije mastits i pati, jer je instinkt o brizi o kućićima veoma jak. Često ne udomljavaju ženke, jer su “ružne”, vise im sise ili su previše nežne da bim im čuvale dvorišta ili imanja. Kod životinja na farmama veliku patnju doživljavaju majke svinje ili krave, čije potomstvo se odvaja od njih neretko odmah nakon rođenja da bi se mleko koristilo za ljude, a ne za tele ili da bi se muški prasići prodavali kao delikates.“
Milena Brkljačić, Udruženje SPANS (SRB)

- Praktičnost određuje tretman odnosno životinje se koriste prema potrebama, bez obzira na spol
- Farmske životinje podliježu različitom postupanju prema spolu, posebno u industriji hrane
- Važno je kontinuirano raditi na educiranju ljudi o jednakoj vrijednosti muških i ženskih životinja
- Različit pristup kastraciji muških i ženskih pasa, poput teže kastracije muških pasa zbog očuvanja muškosti.

TREĆI DIO

Odgovore iz trećeg dijela upitnika možemo grupirati u dvije kategorije: spolna ravnoteža među volonterima te podjela uloga i odgovornosti u udrugama.

Spolna ravnoteža među volonterima:

„U našoj udruzi dominiraju žene. Takva je situacija sa svim aktivistima za pomoć beskućnim mačkama i psima. Ovim poslom kod nas se bave gotovo samo žene.“

Radmila Pesheva, Anima mundi (MK)

- Većinski su volonteri žene, omjer je značajno u korist žena
- Velika većina volonterki, zaposlenica i članica, uz minimalan broj muških volontera
- Podrška udrugama također dolazi uglavnom od žena
- Samo jedna udruga ima podjednak broj ženskih i muških volontera.

Podjela uloga među volonterima:

„Apsolutno postoji puno više ženskih volontera – omjer je 90:10 posto. Radimo sve, u svakom slučaju vodimo projekte, empatičnije smo, više uključene,

više nas dira patnja životinja, dajemo i svoje slobodno vrijeme u sve to.“

Aleksandra Hampamer, ZEU Prijatelji životinja i prirode (HR)

- Žene igraju ključnu ulogu, sudjeluju u svim aspektima rada udruge
- Prepoznaje se empatičnost, angažiranost te predanost žena, posebice prema dobrobiti životinja
- Žene pretežito pokrivaju sve potrebne aktivnosti i zadatke pa je njihova uloga ključna i vitalna
- Žene često preuzimaju uloge vezane uz brigu i njegu životinja
- Volonteri češće obavljaju teže fizičke poslove tijekom radnih akcija, ali i žene su spremne preuzeti takve zadatke kad je potrebno
- Nekad dolazi do nesporazuma izvana, gdje ljudi automatski traže „šefa“, a koncepti poput „šefica“ tek trebaju postati standard u jeziku.

ČETVRTI DIO

Odgovore iz četvrtog dijela upitnika možemo grupirati u dvije kategorije i prikazati ih statistički:

Susret s ekofeminizmom:

- 5 ispitanica (29 %) se nije susrelo s pojmom, a njih 12 (71 %) su svjesne pojma zahvaljujući volontiranju i aktivnosti udrugama.

Smatraju li se feministicama:

- 15 ispitanica (88 %) smatra se feministicama, a 2 (12 %) ne.

Zaključak

U analiziranju rada udruga za zaštitu životinja u Hrvatskoj, jedan od najupečatljivijih nalaza jest nerazmjerna zastupljenost žena među volonterima. Udruge za zaštitu životinja često imaju značajno veći broj ženskih volontera u odnosu na muške; samo dvije ispitanice izjavile su kako muških volontera u njihovoj udruzi ima podjednako. Istraživanje ukazuje na snažan ženski angažman u ovom sektoru, što implicira posebnu osjetljivost i predanost žena prema pitanjima zaštite životinja.

Žene često imaju ključnu ulogu u radu ovih udruga, ističući se kao nositeljice projekata, skrbnice za životinje te predstavnice udruge. Njihov doprinos uključuje emocionalnu, intelektualnu i fizičku skrb, čime postaju nositeljice pozitivnih promjena u zajednici. Njihov rad nije samo fizički napor, već i intelektualni angažman, što potvrđuje njihovu svestranost i posvećenost.

Većina sudionica izjašnjava se kao feministice, pokazujući svijest o potrebi za rodnom ravnopravnošću i osnaživanjem žena. Njihova feministička svijest dodatno ih motivira u borbi za prava životinja, jer prepoznaju povezanost između borbe za rodnu ravnopravnost i borbe protiv specizma. Naglašava se svijest o povezanosti tretmana životinja s općim načelima jednakosti i pravde. Sudionice jasno prepoznaju specizam, gdje diskriminacija na temelju pripadnosti nekoj vrsti može biti povezana s drugim oblicima diskriminacije.

Motivacija za rad sa životinjama duboko je ukorijenjena u etičkim i moralnim uvjerenjima sudionica. One se suočavaju s brojnim izazovima, uključujući nepravdu, nerazumijevanje društva i borbu protiv specizma. Unatoč tome, njihova predanost ostaje nepokolebljiva, a izazovi ih dodatno motiviraju za postizanje pozitivnih promjena.

Ove udruge djeluju kao prostori gdje se spajaju ekološki, feministički i etički principi u djelovanju zaštite životinja. Ovaj spoj ukazuje na kompleksnost povezanosti između brige za životinje i šireg društvenog konteksta. U konačnici, udruge za zaštitu životinja predstavljaju primjer kako se različite društvene i etičke vrijednosti mogu integrirati u praksu.

Važno je napomenuti da pojedinačna iskustva i odgovori ne pružaju potpunu sliku o prisutnosti (eko) feminističkih teorija u praksi svih udruga. Potrebno bi bilo provesti daljnje istraživanje i razgovore kako bi se dobila cjelovitija slika o utjecaju ekofeminizma na rad udruga za zaštitu životinja u Hrvatskoj i ostalim zemljama bivše Jugoslavije. Tek daljnjim istraživanjem moći ćemo u potpunosti razumjeti koliko su ekofeministički principi ukorijenjeni u njihovom radu i kako utječu na njihove aktivnosti i postignuća.

„Smatram da su većinu udruga za zaštitu životinja u Republici Hrvatskoj (debelu većinu) osnovale žene, borile se paralelno na promjenama raznih zakona (iz domena kojima su se bavile) kao i osnivanje azila. Uz jedinstvenu pojavu, a to je da su upravo osnivačice ili predsjednice udruga, a kasnije i voditeljice azila, vlastitim neumornim radom (konkretnim s životinjama do administrativnih poslova, medijskih istupa, promocijama ideja i rada na osvještavanju o načinu ophođenja s životinjama) uz osobne velike žrtve od socijalne izoliranosti, maltretiranjima uže, a posebno šire okoline, ne postojanja vremena „za sebe“ dale nemjerljiv i veličanstven doprinos razvitku zaštitarske scene u Hrvatskoj.“
Ingeborg Bata, AWAP

Literatura

- Klopotan, Snježana. 2020. „Identiteti feministkinje i aktivistkinje za prava životinja“. U *Ekofeminizam – između ženskih i zelenih studija*. ur. Marjanić, Suzana i Đurđević, Goran. Zagreb: Duriex, 395-406.
- Marjanić, Suzana. 2020. „Ekofeminizam o etici medijski zataškane priče“. U *Ekofeminizam – između ženskih i zelenih studija*. ur. Marjanić, Suzana i Đurđević, Goran. Zagreb: Duriex, 209-235.
- Mather, Jennifer A. 2019. „Ethics and Care: For Animals, Not Just Mammals“ U National library of medicine. Ethics and Care: For Animals, Not Just Mammals - PMC (nih.gov)
- Prilog 1 – riješeni upitnici za kvalitativno istraživanje

Examples of ecofeminist theory in the practice of associations for the protection and rights of animals in the Republic of Croatia and the countries of the former Yugoslavia (the Republic of Serbia, the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Slovenia, the Republic of North Macedonia and Montenegro)

SUMMARY

This paper explores the relationship between ecofeminist theory and the practices of animal rights organizations in Croatia and former Yugoslav countries (Serbia, Bosnia and Herzegovina, Slovenia, North Macedonia, and Montenegro). The research is based on qualitative data collected from female volunteers active in these organizations. It analyzes how ecofeminist principles, such as the rejection of anthropocentrism and the promotion of care ethics, are applied in the everyday work of these groups. The study highlights the significant role women play in animal rights activism, emphasizing their contribution to promoting animal welfare and integrating feminist ideals into environmental activism.

Through an in-depth examination of responses from 17 volunteers, the paper uncovers key motivations for their engagement, the challenges they face, and the ways in which they incorporate feminist and green initiatives in their work. The findings show a strong connection between animal protection and the broader goals of ecofeminism, including equality, justice, and the fight against speciesism. The study also touches on the gender imbalance in the animal rights sector, with women making up the majority of volunteers, and explores the specific dynamics between volunteers' roles and their perception of gender and species-related discrimination.

By highlighting the intersection of feminism, ecology, and animal rights activism, this paper provides a unique perspective on the implementation of ecofeminist values in local animal protection efforts. It also encourages further discussion on how these principles can contribute to a more equitable and sustainable society.

KEYWORDS

ecofeminism, animal rights, activism, speciesism

ANIMALISM AND ANIMAL TOTEMS IN SHAMANIC TRANCE

Ratka Relić, Moskovski državni pedagoški univerzitet, Institut perspektivnih istraživanja, Moskva

The article researches the concept of animalism and animal cults in various shamanic traditions, as well as forms and symbols of entoptics and phosphenes as the unconscious processes in shamanic trance depicted in shamanic rock art. The shamanic perception of animals as ancestral totems in the process human evolution, together with their connection with shamans in the process of shapeshifting, is also investigated.

KEYWORDS

animalism, animal, totem, entoptics, phosphenes, shapeshifting, trance

Introduction

According to shamanism, everything around humans – nature, plants, rivers, mountains, and all living beings – is endowed with spirit or soul, and therefore alive, even sacred. There was a strong belief that everyone and everything should be treated with respect. Animals are of no exception. Shamans believe that animals are manifestations of a natural power that is stronger and wiser than human beings. Animal spirits are helping spirits in animal form, who are capable of transcending animalistic abilities pertaining

to ordinary existence. They are also called guardian spirits, spirit allies, spirit helpers, power animals, totem animals, and tutelary spirits (Pratt 2007 a: 25). Animals were thought to serve as messengers of deities or other supernatural beings, connecting people with a particular deity or sacred phenomena, often providing omens as well. Diviners, shamans, and healers interpreted the appearance and actions of animals in the physical world and in dreams in relation to everyday situations. Animals were also prominent in myths and legends and served as models and metaphors for their symbolic discourse. In addition, they could be found in emblem glyphs of dynasties and may have served as lineages that were transmitted from one ruler to another (Buenaflor 2021: 13). Wild and domestic animals alike were related to humans in their own distinctive way. Even domestic animals were not entirely subordinated; their various purposes ran alongside those of their human caretakers in mutual dependence and cooperation. The purposes of wild animals were sometimes even more mysterious (Vitebsky 2005: 262).

1. Therianthropic images of Entoptics or Phosphenes

Many of the central characters in rock art scenes are animals and shamans. It is possible that creating art was a way for the shamans to illustrate their own experiences of entering a state of altered consciousness. It is also possible that the illustrations are a road map for the uninitiated to follow as they enter trance for the first time (Pratt 2007 b: 399). Rock art sites were also sacred sites, with cracks in the rocks being used as entrances to the spirit world (Harvey, Wallis 2007: 44). For example, South African San rock art is filled with representations of the visionary imagery perceived by shamans in various stages of trance. Luminous lines, zigzags, grids, vortexes, and spots of lights most likely represent phosphenes, the visual sensations associated with the early stages of trance. Arching rainbows, crescents, and corona-like images, along with animal images are characteristic of the transitional stage as the trance state deepens. The part of half-animal, half-human beings, or therianthropes, and the spirit forms of animals and humanoids, are also characteristics of the visual experience in deep trance (Pratt 2007 b: 399). David Lewis-Williams and Thomas Dowson, working on San rock art, proposed a neuropsychological model for interpreting these geometric forms as entoptic phenomena (Harvey, Wallis 2007: 48). Entoptic forms are perceived independently of an external light source. They include bright dots that may appear as clouds or chains, zigzags, nested curves, grid patterns, jagged sun-burst forms, and sets of parallel lines. As subjects move into deeper altered states of consciousness, they try to make sense of their entoptic percepts. They interpret them as images of emotionally charged objects or constructions prominent in their mythical system. In deep altered states, entoptic images become peripheral in the visionary field, or integrated with true hallucinations of animals, monsters, and therianthropic figures. One of the most common entoptic forms, the spiral, leads into the deepest levels of altered states (Walther, Friedmann 2004: 117-118). Entoptics (Greek. within vision), also known as phosphenes, are complex luminous geo-

metric images derived from the human central nervous system, produced within the optic cortex (Harvey, Wallis 2007: 81). Lewis-Williams distinguishes entoptic phenomena from hallucinations, the forms of which have no foundation in the actual structure of the optic system. Unlike phosphenes and form constants, hallucinations include iconic imagery of culturally controlled items, such as animals, as well as somatic, auditory, gustatory, and olfactory experiences (Lewis-Williams 2002: 145). Entoptic forms may be projected onto surfaces and objects in the environment. Subjects can themselves become an entoptic form. Senses may become confused so that one may smell a sound as in the process of synesthesia (Lewis-Williams 2009: 63). Neuropsychological research shows that bright undulating lines, reminiscent of a web, are a type of entoptic phenomena or visual hallucinations produced by the human brain when it enters certain altered states, such as shamanic trance (Lewis-Williams 2011: 72). Because these percepts are wired into the human nervous system, all people, no matter their cultural background, have the potential to experience them. In altered states of consciousness, the nervous system produces a variety of images including entoptic phenomena. The brain attempts to decode these forms as it does by the nervous system in an alert, outwardly-directed state (Lewis-Williams 2002: 145-148). There are three stages in the process of the development of the entoptic phenomena. In the first stage, seven frequently repeated forms can be identified: (1) a grid and its development into a lattice or expanding hexagon pattern; (2) sets of parallel lines; (3) bright dots and short flecks; (4) zigzag lines, reported as angular or undulating; (5) nested catenary curves, the outer arc of which comprises flickering zigzags; (6) filigrees, or thin meandering lines, and (7) spirals. At the second stage, when people move into the deeper stage of altered consciousness, a feeling of leaving one's own body arises. A person who had been near death recounted their passing down in a form of a passageway:

"I floated on down the hall and out of the door onto the screened-in porch, then I floated right straight on through the screen and up into this pure crystal light."

At the third stage, emerging from the vortex, subjects enter a bizarre, ever-changing world of hallucinations. People report somatic hallucinations, such as attenuation of limbs and bodies, intense awareness of one's body, polymelia - the sensation of having extra digits and limbs or zoopsia - and seeing animals (Lewis-Williams 2009: 55-62). At this point, many people experience a swirling vortex or rotating tunnel that surrounds them and draws them into its depths. The images on these screens are the first spontaneously produced iconic hallucinations. The tunnel hallucination is also associated with near-death experiences. It is in this final stage that people sometimes feel themselves turning into animals and undergoing frightening or exalting transformations (Lewis-Williams 2002: 145-148). Therianthropes (Greek. *therion* – “animal” & *anthropos* – “man”) are part human/part animal spirit forms that characterize the deeper stages of trance. The presence of therianthropes, animal and human-like spirit beings, is a characteristic of the third stage, a deep trance state (Pratt 2007 b: 493). In animist contexts theriomorphism is the ability of humans to transform themselves into animal forms or to imagine themselves as animals, which may be important to shamans and hunters. European Paleolithic painted and engraved rock art imagery, especially in the caves of Lascaux in France and Altamira in Spain, has been interpreted as evidence of hunting magic, totemism, and shamanism (Harvey, Wallis 2007: 47). Images that seem to represent half-human, half-animal beings were highly significant in Upper Paleolithic times, as they were held to be manifestations of a lord of the animals. Some San shamans nevertheless concentrated on entoptic luminous figures and endless chains of brilliant white dots. They ascribed these culturally controlled meanings as the ropes leading to God, other people, and animals (Lewis, Clottes 1998: 95-100). Regarding the process of entering into altered states, on the basis of neuro-anatomical divisions, a hierarchical triune human brain is based on the following strata: 1) the reptilian (organic/behavioral) brain (the R-complex), which controls the amount of information that the higher levels of the brain receive; 2) the paleomammalian (limbic/emotional) brain (or the limbic

system), which provides emotional information and personal memories; and 3) the neocortex (neo-mammalian) brain, which is connected with the visual and auditory areas of the frontal cortex (Winkelman 2010: 149). A particular feature of shamanic trances and altered states (ASC) involves the integration of consciousness, manifested in brain activity across the brain systems by slow, highly coherent brain waves driven by interactions between the paleomammalian brain and R-complex, producing interhemispheric integration (Winkelman 2013: 56). The certainty that shamanic practices were central to the evolved characteristics of the Middle/Upper Paleolithic representations is supported by three lines of evidence: 1. the biologically based alterations of consciousness that produce shamanic experiences; 2. the continuity of shamanic ritual with the group ritual dynamics; and 3. the evidence of group rituals occurring earlier than the Upper/Middle Paleolithic transition. These caves with paintings sites have numerous shamanic aspects in their features. M. Winkelman discusses prominent shamanic features of these images as representing different aspects of shamanic practice, including soul flight, visionary experiences, death/dream states, human-animal identities, and animal powers (Winkelman 2010: 74-75).

2. Animal Totemism

Totemism is a central concept in the discipline of anthropology. It refers to tracing a lineage of a tribe to an animal ancestor, which married a human being by retaining an honored position. Tribal totem animals constantly revisit their descendants to offer guidance in dreams and shamanic trances. In a broader sense, totemism can refer to any conception of continuity between the human and animal worlds, a bond actual and genetic, connecting a person's entire physical and social existence with a totemic ancestor. Like marriage, totemism involves a merging of formerly divergent beings, which become, in a sense, one flesh. All animal brides, animal grooms, talking animals, shape-shifters, and human-animal composites, such as centaurs or mermaids, are mediators

between the realm of human beings and that of animals (Sax 1998: 27-28). Totemism represents a complex of ideas and practices based on the belief in a mystical relationship between humans and natural objects, such as animals and plants. The term totem derives from the Ojibwa word *ototeman*, signifying a brother–sister blood relationship. Totemism attracted wide attention during the blossoming of sociology and cultural anthropology in the first decades of the 20th century (Donniger, Eliade 2006: 1105). The word totem was first introduced in 18th century by an English traveler, J. Long (Freud 1913: 3). It comes from the Ojibwa, an Algonquin language of the region of the Great Lakes of Northern America. The expression *ototeman* literally means, “a relative of mine.” It was in this way that the clan membership was expressed: (Algon. *makwa nindotem* – “my clan is the bear,” Algon. *pindikén nindotem* – “come in, clan-brother”). A myth explains that the five original Ojibwa clans were descended from anthropomorphic supernatural beings who emerged from the ocean to mingle with human beings (Levi-Strauss 1962: 18-19). Totemism is a special kinship and/or ritual relationship between humans and animals, which includes: (1) myths of direct descent from animals; (2) an intimacy in relationship between ancestors and animals in a mythological time; (3) the possibility of an interchange of forms between humans and animals; (4) tribal or emblematic totems and (5) individual totems, often initiatory and guiding spirits (Bleakley 2000:134). Totemism refers to a wide variety of relationships, including the reverential and genealogical, between social groups or individual persons and animals or other natural objects, the so-called totems. In its strictest sense, totemism is restricted to the association of a group of persons with the totem object (Donniger, Eliade 2006: 1105). A contemporary definition says that totemism is a complex of ideas and practices based on the belief in kinship or a mystical relationship between humans and natural objects, such as animals and plants. The religious magical attitude by which primitive people confront animals may be called animalism. Early accounts of McLennan, Tylor, Frazer and Long, characteristically describe the connection between the human and animal totem as

sacred (Bleakley 2000:130-131). Totem may be inherited either through the female or through the male line. The totem bond is stronger than the bond of blood or family in the modern sense. The clansmen are distributed in different localities and live peacefully with members of other totem clans. Freud reads the classical totemism psychoanalytically, so that the original animal god/totem becomes the primal parent. Also, the taboos against slaying and eating the totem animal are seen as reasons for emerging from the shadow of a totem tree, as an incest prohibition (Freud 1913: 3). This taboo involves the following conditions: (1) genealogy: a human group’s descent is traced from mythical animal ancestors—the original meaning of the term *ototeman* was a brother–sister blood link. Frazer suggests that, when primitive people name themselves after an animal and call it their brother and refuse to kill it, the animal is said to be their totem. In such groups, there is a belief in the descent from a single animal, where the human forefathers have been under certain obligations to the creatures, arising from hunting pacts or mythological transactions: (2) pedagogy: the animal as natural or spirit animal, taken as initiator, guide, and educator; (3) ecology: the human–animal relationship is a focus for a wider explicit sympathy with the world at large, and (4) an affective, erotic dimension where animals and humans supposedly once had and in spirit form still can engage in conjugal rights, where a deep familiarity is evident. The totemic relationship, in Frazer’s model, involves the establishment of a sympathetic relation with an animal, where a transaction occurs. The animal, in return for the keeping of the human soul, will give a gift of magical powers such as trance vision, or bestow a keen perception upon the hunter (Bleakley 2000:132). Certain animals are considered as totems or symbolic ancestors for tribes or clans. The name of the animal is a taboo, and it is referred to in everyday speech by other names. Animal spirits are also guides and teachers for shamans. Once a shaman has contacted his helping spirit, it will introduce him to the power animal that will be his guide. This animal spirit would be called the animal double or animal ancestor (Sarangerel 2000: 44). Moreover, many stories of the Mythic Time

tell of animals interbreeding with humans. It is very important to notice that in most totemic beliefs that involve the descent of a lineage from an animal, the animal is not the only ancestor of a given lineage, but is one of the proto-ancestors, where the other one is usually either a human, or a mythic being. The totemic ancestors are not necessarily the important animals of the Creation myths (Walther, Friedmann 2004: 12). The animals may teach the shaman power songs and/or give the shaman the words to invoke power or to cast intention. Shamans may also learn the language of animals and speak that language in trance (Pratt 2007 a: 88). Such relationships and bonds could promote the development of totemic systems, viewed as being derived from the animals linked to the shamanic line. Consequently, not only the shaman, but the entire entourage of the tribe can possibly be associated with the animal spirit, eventually formulating their descent from a mythical ancestor (Ripinsky-Naxon 1993: 25). Each totem is mystically bound to a strictly defined locality, which is always occupied by the spirits of the totemic ancestors, and this is called local relationship (Levi-Bruhl 1966: 75). Lévi-Strauss first dismissed the functional view of Malinowski and others, that animals are totemic because they are good to eat. The evidence does not support such a generalization, although in some cases the totem animal is hunted and eaten (Bleakley 2000:135). Food taboos, when they exist, apply to animals, not plants. Finally, plants marked by differential behavior are always edible, but in the case of animals the reverse obtains (Levi-Strauss 1962: 29). We have had examples of reverence paid to animals which are both feared and eaten. Similar respect is shown to animals which, without being feared, are either eaten or valued for their skins (Fraser 1994: 1318). All food taboos reported from the Ojibwa are explained in the same way as prohibitions communicated to the individual in dreams on the part of the spirits, against eating a certain meat or certain part of the body of an animal (Levi-Strauss 1962: 22-23). Totem spirits are the type of animal spirits that are inherited through the family line by all members of the family. The connection of a clan or family to a totem animal is based on the recognition of a common

nature between humans and animals (Pratt 2007 b: 498). Totem spirits, which are inherited through a family line, and tutelary spirits are specific types of power animals (Ibid: 367). H. Spencer has favored the idea from the general practice of naming individual humans after animals, these becoming in certain cases hereditary tribe-names (Tylor 1871: 214).

3. Shapeshifting in Shamanic Trance

Shamans engage with animals in a range of significant ways. In societies that live by hunting, shamans may journey beyond their physical location or seek the aid of other-than-human helpers to locate prey. They may also seek permission from a master or mistress of animals before the hunt or offer them gratitude afterwards. In animist communities, shamans are required to mediate between humans and animals, who may be offended by the taking of lives (Harvey, Wallis 2007: 24). One such form of interaction with animals is the process of turning into an animal or shapeshifting. In Mesoamerican *curanderismo* healing system and shamanic traditions there are many ways to shapeshift into an animal, including: etheric, astral, joining, bilocation, and physical shapeshifting. Etheric shapeshifting typically involves shifting into an animal through the subtle bodies: etheric, emotional, and mental that are closest to the physical body. Astral shapeshifting involves shifting through the astral body and is often identified as an out-of-body experience (OBE). Joining commonly involves projection of our consciousness into an animal, and bilocation occurs when a person's animating soul energy splits, with one half shifting into an animal form and the other half remaining in the physical body. Physical shapeshifting is when the physical body transforms into an animal (Buenaflor 2021:14). The practice of shapeshifting is ancient and global (Pratt 2007 a: 25). A *curandero* could connect with an animal during a trance journey to deepen their connection or gain access to the unordinary realms. They journey into these realms via dreams, through ritual performances and use of sacred tools, such as breathwork, entheogens, trance dancing, and liste-

ning to repetitive drumbeats. Wearing or including a sacred item of animal-like feathers, a piece of fur, their skin, or teeth, strengthened the link and provided a gateway into these realms (Buenaflor: 24-25). French philosopher Gilles Deleuze and psychoanalyst Félix Guttari speak of the source of vitalism, a sea of constant flow, flux, change, of how sorcerers engage with by becoming animal, through shapeshifting or transformation called theriomorphism. Shapeshifting in this instance should not be read as a metaphor, analogy, or a form of mimesis. According to Deleuze and Guttari, becoming animal is not imagination or fantasy, but perfectly real (Harvey, Wallis 2007: 33). All shapeshifting practices use various degrees of animating energies. Nahuatl terms *teyolia*, *ihiyotl*, and *tonalli* refer to the level of animating energies for shapeshifting purposes driven from Maya and Central Mexican tradition. A shifter may simply draw from their animating energies to experience etheric shapeshifting, using a balance of all animating soul energies that prolong the experience. These energies are manifested in the breath and can be garnered through breathwork (Buenaflor 2021: 66). Term *Nagual* refers to both the helping animal spirit of the shaman and shamans who have the ability of shapeshifting into that animal. Nagual is derived from the Aztec word, *nahualli*, which refers to the quality of being disguised or masked (Pratt 2007 b: 317). Central Mexican people called those who practice shapeshifting *nahualli*. A *nahualli* could also shapeshift, see through, work in alliance with, and take possession of an animal they shared a *tonalli* with (Buenaflor 2021: 50). The presence of a helping spirit in animal form, dialogue with it in a secret animal language, or incarnation of such an animal spirit is another way of showing that the shaman can forsake his human condition, or, in a word, “die” (Eliade 1964: 93). Etheric shapeshifting is the most common type of shapeshifting practice, as the etheric field around physical body is the first subtle body in our aura to shapeshift. The aura is comprised of subtle bio-magnetic energies or subtle bodies around the physical body that are hierarchical in vibration and graduate in frequency and color. These subtle bodies are connected to the physical body and its energy system (meridians,

chakras, energetic core, and soul animating energies) reflects processes going on in the body. The etheric body surrounds the surface of the body at a distance of a few inches. It is an energetic mirror of the physical body, giving it life and shape and linking it to other subtle bodies. The emotional body extends four to five inches from the body. It regulates emotions and is often described as a cloud that is typically in a state of constant flow and movement, reflecting our emotional states. Etheric shapeshifting can happen spontaneously, while being in nature alone, in a deep meditation or trance journey, or in a dream. When our etheric body has shapeshifted, we may feel as though we have animal phantom limbs. Shapeshifting into an animal from the astral body is felt much more deeply: the animal’s phantom limbs feel much more pronounced, and its talents and gifts become easier to access. Unlike etheric shapeshifting, astral shapeshifting is induced by more advanced meditators, and is analogous to an out-of-body experience. To join in, along with going into deeper brain wave states outside of meditation, shamans must work on raising their soul-animating energies, especially the solar, sacral, and root chakras (Aztec. *ihiyotl*). These energies are needed to will their consciousness into an animal. Physical and bilocation shapeshifting are very similar. Physical shifting is when the physical body shapeshifts into an animal. Bilocation shifting happens when a person splits their animating energies to take the physical form of an animal, while they are also in their physical human body. Once the animal body has formed, it contains the shifter’s consciousness and personality. Animal etheric body is the template for their animal form, while their human etheric body has become diffuse and stretched over the animal body. The animal tends to look a little larger than usual and has human characteristics. If the shifter is injured in their animal form, the shaman will be injured in the same way and region of their human body. Once the animal and human join back together, the shifter has a clear memory of their time in the animal body (Buenaflor 2021: 59-65). In a considerable number of myths and legends all over the world the hero is carried into the beyond by an animal. It must be considered alongsi-

de the mystical solidarity between man and animal, which is the dominant characteristic of the religion of the paleo-hunters. By virtue of this, certain shamans can change into animals, or understand their language and share occult powers in their presence. Each time a shaman succeeds in sharing the animal mode of being he re-establishes the situation that existed *in illo tempore*, in mythical times, when the divorce between the human and the animal world had not yet occurred. In other words, the tutelary animal not only enables the shaman to transform himself, it is in a manner his double, his alter ego. This alter ego is one of the shaman's souls, the soul in animal form (Eliade 1964: 94). A great number of Amazonian people identify shamans as jaguars. Shamans and jaguars are almost identical, or equivalent in their power, and occasionally able to exchange their roles. This equivalence is rooted in predation, just like jaguars, the predators of Amazonia, so shamans are predatory animists. The choice is straightforward between being a predator or being a prey, everything is either one or the other (Harvey, Wallis 2007: 114-115). Animal spirits play the same role as ancestral spirits, they carry shaman to the beyond, and reveal the mysteries to him. The role of the animal spirit in initiation rites and in myths and legends of the hero's travels in the spirit world parallels that of the soul of the deceased in post-mortem state (Eliade 1964: 95-97). Through an animalizing imagination, the shaman's purpose is to mobilize the animal terror, in order to turn it into a healing power. Through the animal encounter, the shaman learns to face savagery, not in order to eliminate it, but to acquire it. The shaman is sometimes seen as a wild-man, closer to the animals than to humans. The shaman dancing in trance is animalized, closer to divinity, both infected and healed. Ecstasy is moving out of the ordinary sphere of humanity, the world of known time, space, and causality. Animal initiation is co-dependent, mutually intentional, forming the archetypal structure of a shamanic cosmos and describing the exercise of an animalizing imagination (Siikala, Hoppal 1992: 64-66).

4. Power Animals and esoteric opposition of the dualism "Bird & Serpent"

A shaman is never truly alone. Instead, there is an unwavering belief that loving companions are always traveling with us. As we have already seen, shamans understand that everything that exists is made of and sustained by life-force energy and is interconnected through the great web of life. This life-force energy is intelligent, formless, omnipotent, and omnipresent (Ingerman, Deatsman 2011: 33). Helping spirits in animal forms, who guard and protect the shaman in the physical and spiritual world are called the power animals. When the shaman uses an embodiment trance for healing or conducting a ritual, it is often the power animal who works through the shaman. The shaman knows that there could be no power for healing without the spirits of animals, plants, and nature. Shamans believe that animals are manifestations of a natural power that is stronger and wiser than human beings (Pratt 2007 b: 366). Birds are usually related to the upper world, deer, wolf, and elk, to the middle world, and bear, badger, wolverine, and, especially, the snake, to the lower world (Walther, Friedmann 2004: 13). Among many Native American, Northern European, and Siberian communities, many rituals form the bear ceremonialism. The Ob-Ugrian people of Western Siberia place the skin and the head of a ritually killed bear on a sacred bier for multiple days. Native American bear shamans among California indigenous communities may either be shamans who impersonate bears by wearing a costume of a bear-skin or shamans who gain the ability to transform themselves into bears (Harvey, Wallis 2007: 32-33). In much of Siberia the bear is seen as a master of the animals and is revered as an ancestor (Mong. *baabgai* - "father" in Mongolian). The western Buryats also recognize a bull (Buryat. *Buh Noyon Baabai*) as their ancestor. Other Buryat totem animals are the swan, wild boar, and the fish. Many Siberian tribes have special ceremonies for honoring the bear after he is killed. Because animals possess reincarnating souls, there are many rules regarding the killing of animals, so that their souls will not be offended. Hunters also apologize to animals after killing, saying that they

need to take the meat and hide for survival. Domestic animals are also killed in a respectful manner. Animals are never struck on the head because they also have a small bit of divine energy (Buryat. *Tenger* – “father-sky”) in the crown of their heads. Animals should never be killed except for food or fur, and the killing should be done in a quick and humane way. The Mongols say that certain animals are especially likely to be shamans who are soul traveling, so most of these animals are not normally eaten. Of the birds, the eagle and raven have a special relationship with shamans. Raven is the shaman’s friend, and it often appears during shamanic ceremonies. The eagle is revered because the eagle was the mythological first shaman (Sarangerel 2000: 41-47). The tutelary animal in Buryat shamanism is called *khubilgan*, a term interpreted as metamorphosis (Buryat. *khubilkhū* – “to change oneself,” “to take another form”) (Eliade 1964: 94). Horses are also often used in shamanism as totems, spirit guides, and medicine helpers. The association of horses with flight relates to the concept of shamanic journeying, initiatory experiences, and movement through ecstatic states of consciousness. Buryat and Mongolian shamans report of personal psychic energy as a wind-horse (Buryat. *hii-morin*), and this aspect of self is developed through balanced life and religious practices. Destructive actions and bad thoughts deplete wind-horse as in the Buddhist concept of karma (Walther, Friedmann 2004: 147-148). Indigenous people, shamans, and anthropologists, often invariably comment on the same types of animals appearing to them: snakes and other reptiles, or birds of prey. These animals show up in many ways to entranced persons, attacking, and even killing them or in a friendly guiding relationship, and/or as the animal into which they transform. Animal-human combinations are common, such as bird-headed and dragon-reptile forms. Although reptiles and birds predominate, almost any animal can play a role in visions. For example, Ayahuasca creates

snake visions for nearly everyone who ingests it. For the Iquitos of northeastern Peru, even though one may see many animals, for example jaguars and great serpents rushing about, one has no feelings of fear. Fantastical snakes known as vision serpents occur in the Mesoamerican Costa Rican art. Double-helix spiral refers to the snake/spiral configuration, linking it to jaguars and shamanic transformation. Non-shamans have similar transformational experiences. Under Ayahuasca one may become a snake, a feeling as one’s abdomen crackles as if the skin of a snake was being shed or spontaneous undulations like serpentine movements are experienced, swaying back and forth (Stone 2011: 44). Among Mestizo shamans and tourists alike, Ayahuasca was generally perceived as a female and maternal spirit. The plant spirit was often described as being a tough, but loving mother (Labate 2014: 171).⁰¹ Veneration of the serpent is far more prevalent than any other animal cult (Sax 1998: 57-58). Serpent worship was prominent in the indigenous religions of Southern Asia. The Sanskrit term *naga* is accepted as the designation of mythological legends of serpent-races who turn out to be serpent-worshippers, tribes who have from the divine reptiles an ancestral descent (Tylor 1871: 218-219). In Australia, the Aboriginals tell of a Rainbow Serpent who brought great blessings to humanity. In puberty rites, the Rainbow Snake takes the boys from the women, then it swallows and regurgitates them, releasing the initiates into the circle of men. The snake also appears as the Quetzalcoatl, the plumed creator, the feathered serpent of the Mesoamerican people (Pratt 2007 b: 390-391). Another animal which is so often mentioned in shamanism is an eagle, or simply any kind of a bird. Learning the language of animals, especially birds, is equivalent to knowing the secrets of nature and hence being able to prophesy all over the world. Birds are thought to be psychopomps, the receptacles for the souls of the dead or epiphanies of the gods. Learning their language is equivalent to the

01 Role of the female gender is not only present in Curandero Ayahuasca shamanism, but also in various other shamanic traditions, throughout the world, where shamans are often dressed as women and are stated as an intermediate gender. Apart from that, they are often required to transcend their masculinity in order to achieve the state of trance and spiritual powers (Pratt 2007: 183-184).

ability to communicate with the beyond. Becoming a bird or being accompanied by a bird indicates the capacity to undertake the ecstatic journey to the sky (Eliade 1964: 98). Both Anglo-Saxon England and medieval Ireland present us with examples of the souls of the dead appearing to people in the form of birds. As noted above, the Christian motif of the souls of the dead as birds encounters transformation, which similarly draws the line between movement of the soul or metempsychosis (Knight 2019: 112-114). In ancient Slavic oral heritage, on the top of the tree sits the bird. At the bottom of the tree is a root, described as a lower part of the world tree. In Old Slavic the root is always connected with water (old. slav. *koren' jest' voda*) (Katičić 2008: 67-68). Under the root lies the serpent/dragon and attacks the bird sitting on the top. This fight is considered to be a divine fight between these two. The bird, eagle represents the sky, the heavenly thunderer. The serpent or a dragon represents his enemy, and is constantly attacking and fighting him (Ibid: 79). These two, Perun and Veles are two old Slavic gods whose relationship is possible to be partly restructured (Belaj 2007: 89). The relationship between these two functions is complex and ambiguous and points out to the symbolism of the eternal fight between the good and evil (Katičić 2008: 144-149). The Slavic Book of Veles identifies the heavenly bird with the mythical Hindu Garuda (Kniga Veleša 2001: 324). The Garuda is seen as the destroyer of the watery monster (Greek. ὑδρᾱ – “hydra”), and is also popular in Buddhist myths, in the folklore of Central Asia and South Siberia (Mong. *khan garudi*, Buryat. *khan garid*). In Slavic legends, it was considered as equal to the heavenly fiery bird (Old Slav. *zhar ptica*), (Chek. *pták ohnivák*) (Aves. *hšaena mereyo*) (Zhuravlyev 2005: 261). The symbol of a bird is also important in Hinduism. In Hindu mythology, the freeing of the soul from the limitations of the physical body is symbolically described in the form of the liberation of the heavenly bird (Sanskrit. *hamsa* - “swan”) (Woodroffe 2003: 50). The swan or flying bird is identified with the subtle element, the ether, representing the locus of mystical experience (White 1996: 211). V. N. Toporov explains the isomorphism of the world tree as a symbol of mystical physiology, with the role of the

spinal brain and navel in their mythical correspondence as forms of the serpent Kundalini (Toporov 1995: 608). The nectar on the top of the head is the place identified with the ethereal swan. Kundalini represents poison in the form of the serpent if it stays in the lower abdomen, but it becomes nectar by transforming into the bird, while ascending through the central channel in the subtle body to unite the individual with the Absolute (White 1996: 211). The cosmological diagram, symbolizing the tree-eagle or a tree with a bird sitting on the top with a serpent at its base, represents the artistic contrast between the bird sitting on the top of the “cranial sky” and the serpent lying in the hole of the “abdominal cave” (Ibid: 240).

Conclusion

We can assume that animals play a great role in shamanism, particularly in altered states phenomena, including shapeshifting, shamanic trance, and shamanic journeying. Regarding the totem animal ancestors, various tribes around the world claim to bear a descendent from various animals, as is evident in their native myths and legends. Bearing that in mind, it could be hypothetically assumed that humans might originate not only directly from the monkey, but from other animals, too. As for the power animals and shapeshifting, it is important to pay attention to the fact that shamans who practice the ability of shapeshifting into animals draw their energy from the first three lower earth chakras, which are connected exclusively to the nature and animal world. The most popular symbol of a snake in the form of the spiral on shamanic rock art drawings represents the power of Kundalini, which is to be transcended and turned upwards towards the brain in order to achieve the altered state or mystical experience. Here animal symbolism represents the lower nature, which should be transcended in order to reach the upper realms of consciousness. The symbol of a bird flying into an open sky, often depicted in shamanism, is identified with the human soul flying into freedom.

References

- Belaj V. 2007. *Hod kroz godinu*. 2nd edition. Zagreb: Tehnička knjiga.
- Bleakley A. 2000. *The Animalizing Imagination. Totemism, Textuality & Ecocriticism*. London: Macmillan Press Ltd.
- Buenafior E. 2021. *Animal Medicine. A Curanderismo Guide to Shapeshifting, Journeying and Connecting with Animal Allies*. Vermont: Bear & Company.
- Doniger W. i Eliade M. 2006. *Britannica Encyclopedia of World Religions*. London: Encyclopedia Britannica, Inc.
- Eliade M. 1964. *Archaic Techniques of Ecstasy*. New York: Arkana.
- Fraser J. 1994. *The Golden Bough. A Study of Magic and Religion*. New York: Oxford University Press.
- Freud S. 1913. *Totem and Tabu*. London: Routledge.
- Harvey G. i Wallis R. J. 2007. *Historical Dictionary of Shamanism*. Toronto: The Scarecrow Press, Inc.
- Ingerman S., Deatsman C. 2011. *The Hollow Bone*. San Francisco: Weiser Books.
- Katičić R. 2008. *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis Grafika.
- Kniga Velesa. 2010. Moskva: Fair-Press.
- Knight G. 2019. *Broken Order. Shapeshifting as Social Metaphor in Early Medieval England and Ireland. Academic Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy*. Stockholm: Stockholm University Press.
- Labate C. B., Cavnar C. 2014. *Ayahuasca Shamanism and Beyond*. New York: Oxford University Press.
- Levi-Bruhl L. 1966. *How Natives Think*. New York: Washington Square Press, Inc.
- Levi-Strauss C. 1962. *Totemism*. London: Merlin Press.
- Lewis-Williams D. i Pearce D. 2009. *Inside the Neolithic Mind*. London: Thames and Hudson.
- Lewis-Williams D. 2011. *San Rock Art*. Athens: Ohio University Press.
- Lewis-Williams D. 2002. *The Mind in the Cave. Consciousness and the Origins of Art*. London: Thames & Hudson.
- Lewis-Williams D. i Clottes J. 1998. *The Shamans of Prehistory*. New York: Harry N. Abrams, Inc.
- Pratt C. 2007 a. *An Encyclopedia of Shamanism. Vol. 1*. New York: The Rosen Publishing Group, Inc.
- Pratt C. 2007 b. *An Encyclopedia of Shamanism. Vol. 2*. New York: The Rosen Publishing Group, Inc.
- Ripinsky-Naxon M. 1993. *The Nature of Shamanism*. Albany: State University of New York Press.
- Sarangerel. 2000. *Riding Windhorses. A Journey into the Heart of Mongolian Shamanism*. Rochester: Destiny Books.
- Siikala A. L. i Hoppal M. 1992. *Studies on Shamanism*. Helsinki: Finnish Anthropological Society.
- Sax B. 1998. *The Serpent and the Swan. The Animal Bride in Folklore and Literature*. Blacksburg: The McDonald & Woodward Publishing Company.
- Sir J. Woodroffe, 2003. *The Serpent power*. Madras: Ganesh & Company.
- Stone R. S. 2011. *The Jaguar within. Shamanic Trance in Ancient Central & South American Art*. Austin: University of Texas Press.
- Toporov V. N. 1995. *Mif. Ritual. Simvol*. Moskva: Izd. grupa Progress-Kul'tura.
- Tylor E. B. 1871. *Primitive Culture. Vol. 2*. London: John Murray.
- Vitebsky P. 2005. *The Reindeer People*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Walther M. N. i Neuman-Friedmann E. J. 2004. *Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices & Culture*. Santa Barbara: ABC Clío.
- White D. G. 1996. *The Alchemical body*. London: University of Chicago Press.
- Winkelman M. 2010. *Shamanism. A Biopsychological Paradigm of Consciousness and Healing*. Santa Barbara: Praeger.
- Winkelman M. 2013. „Shamanism in Cross-Cultural Perspective”. *International Journal of Transpersonal Studies* 31, № 2. 47-62.
- Zhuravlev A. F. 2005. *Yazyk i mif*. Moskva: Indrik.

TERIOCID ≠ GENOCID ≠ FEMICID?

Sanja Čokolić, nezavisna istraživačica

SAŽETAK

Teriocid, genocid i femicid kao posljedice hijerarhijskih odnosa, produkti su potrebe za dominacijom. Vertikalno postavljeni društveni odnosi omogućavaju negiranje čovjeka kao ljudskog, žene kao čovjeka i životinje kao ne-ljudskog⁰¹ bića. Posredstvom mehanizma dekategoriacije, identitet subjekata jednog atrociteta tvore temelj atrociteta drugih subjekata. Cilj je prikazati ulogu mehanizma društvene dekategoriacije u kreiranju društvenog diskursa koji omogućuje legitimitet fenomenima teriocida, genocida i femicida. Svrha je ukazati na korelaciju nasilja nad ne-ljudskim i ljudskim subjektima, pri čemu se, u skladu s ekofeminističkom paradigmom, ističe potreba ukidanja sustava dominacije, tj. hijerarhijskog promišljanja svijeta.

KLJUČNE RIJEČI

teriocid, genocid, femicid, mehanizam društvene dekategoriacije, ekofeminizam.

Nomen est omen

„Kao što pokazuje Samantha Power u knjizi *Problem From Hell* (2002), studiji genocida u dvadesetom stoljeću, percepcija genocida ovisi o tome kako je priča uokvirena. Vlade koje rade protiv određene manjine žele da nasilje bude shvaćeno kao građanski rat ili plemenski sukob, kao gušenje nemira i ponovno uspostavljanje reda, kao privatna stvar koja se ne prelijeva u međunarodnu zajednicu. Ostale vlade važu svoje nacionalne interese u odnosu na potrebe onih koji su ubijeni“ (Adams, 2008:106).

Isti mehanizam – ovisnost o tome kako je priča uokvirena, djeluje unutar pojava teriocida i femicida. I genocidu i femicidu i teriocidu se konstruira habitus „nevidljivosti“ s ciljem odmakavanja odgovornost s kolektiva i samim time sprječavanja pravnog tretiranja predmeta u smislu adekvatne osude i kazne. Pod pojmom **teriocida**, Piers Beirne podrazumijeva:

„ubijanje ne-ljudskih životinja od strane ljudi, kao i akcije koje su prouzročili ljudi, a koje za posljedicu imaju smrt ne-ljudskih životinja (npr. deforestacija). Autor je 2007. godine uveo teriocid kao koncept tijekom kritičkog promišljanja i konstrukcije

1 Uvođenjem nespecifičnog jezika, termin životinje zamijenio bi pojam ne-ljudi.

tvrdnje⁰² o postojanju korelacije između okrutnosti prema životinjama i posljedičnog nasilja među ljudima. Smatrao je kako normaliziranje nasilja nad životinjama stvara određenu predispoziciranost i smanjenu osjetljivost ljudi⁰³ na činjenje nasilja i ispoljavanje agresije nad drugim ljudima“ (Beirne, O'Donnell i Janssen, 2018:24).

Raphael Lemkin pod pojmom **genocid** podrazumijeva „koordinirani plan različitih akcija usmjerenih prema uništenju osnovnih temelja života nacionalnih grupa s ciljevima uništenja grupa samih“ (Power, 2002:43). Potrebno je istaknuti kako „etnička ili druga navedena pripadnost mora biti osnova biranja žrtve, ali i namjere da se zajednica ‘kao takva’ uništi“ (Marušić, 2017:62). Lemkin je pojam genocid “skovao kao hibrid grčke riječi *genos* koja znači ‘rasa’ ili ‘pleme’, te latinske *caedere* koja znači ubiti. Namjera je bila konstrukcija asocijacije na Hitlerove horore sa svrhom da riječ ima snažan utjecaj na one koji ju čuju“ (Power, 2002:42).

Na tragu definicije femicida Diane E.H. Russell i Roberte Harmes (Widyono, 2008:7–8), UNODC/UN Women definira **femicid** kao:

„rodno utemeljeni zločin iz mržnje u vidu ubijanja žena i djevojčica čiji su temeljni katalizatori smješteni na širokoj ljestvici uzroka od stereotipiziranja rodних uloga, preko diskriminacija spram žena i djevojčica, do nejednakih odnosa moći između žena i muškaraca u svijetu“ (UNODC/UN Women, 2022:11).

Femicid predstavlja „zločin protiv žena motiviran mržnjom prema ženama, prijezirom ubojice prema ženama, njegovim osjećajem nadmoći nad ženama, pri čemu počinitelj smatra da ima pravo oduzeti život ženi“ (Mršević, 2014:87).

Mehanizam društvene dekategorizacije

Pod konstruktom mehanizma društvene dekategorizacije (Slika 1) podrazumijeva se:

sinergija dehumanizacije i objektivizacije žrtve i deindividuacije počinitelja na društvenoj mikro razini gdje se posredstvom jezične indoktrinacije i diskriminacije provode stigmatizacija i koncept odsutnog referenta čime se na društvenoj makro razini legitimira društvena dekategorizacija žrtve.

Sinergija fenomena dehumanizacije, deindividuacije i objektivizacije

U kontekstu teriocida, genocida i femicida, neprijateljska⁰⁴ i instrumentalna⁰⁵ agresija se isprepliću na način da se ideološki i/ili drugim mehanizmima, poput dehumanizacije i deindividuacije, internalizira neprijateljska agresija prema etiketiranom „drugom“ te se legitimizira instrumentalnom agresijom potrebnom da se učinkovito provede eliminacija određenih skupina živih bića, bilo da se radi o provođenju agendi s ciljem uspostavljanja nove društvene strukture ili održavanju društvene kohezije i hijerarhije.

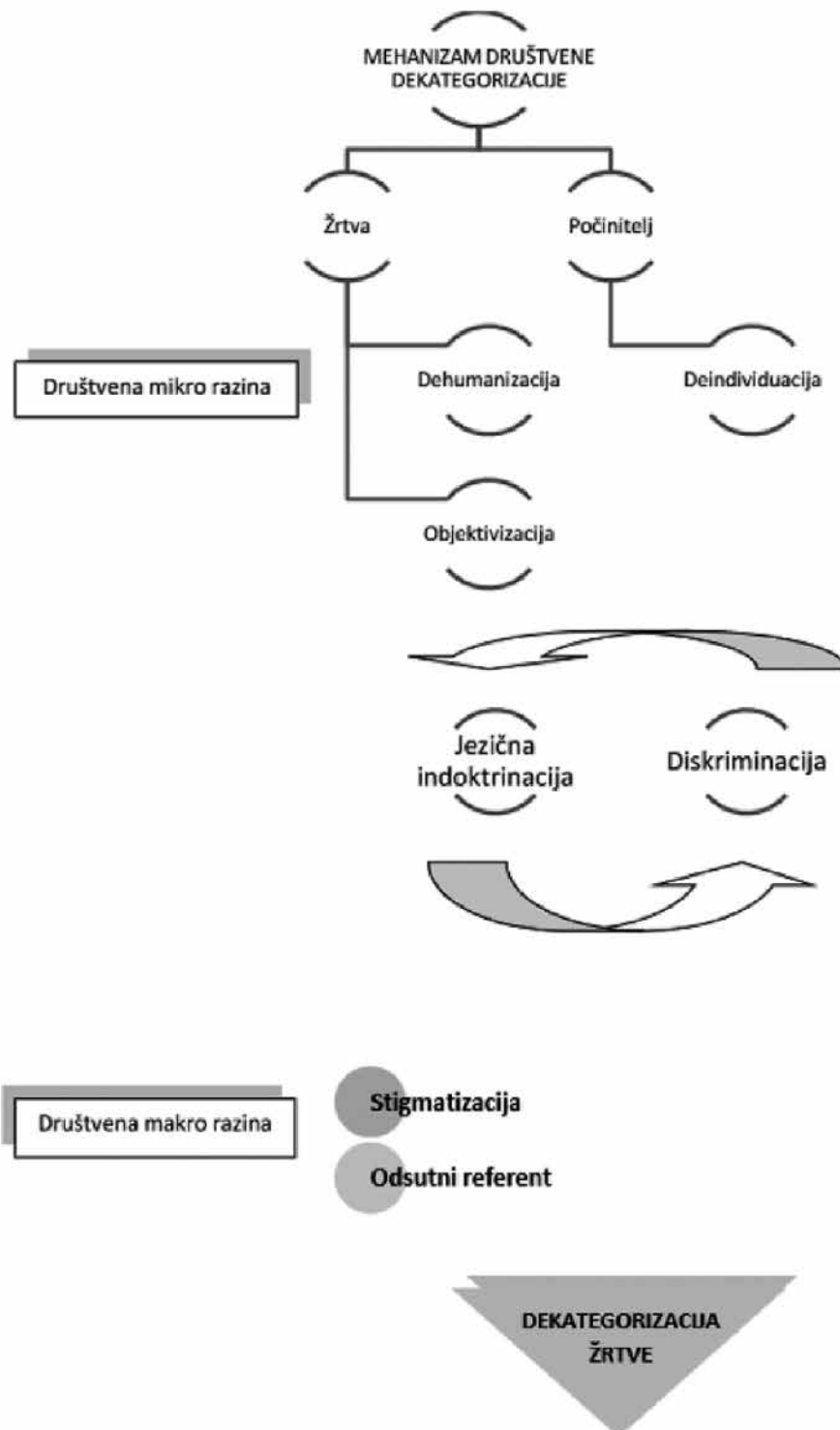
U tom smislu, „eskalacija agresije u uvjetima dehumanizacije je posebno izražena kada je pri učinku poželjnog ponašanja kažnjivost disfunkcionalna“ (Bandura, Underwood i Fromson, 1975:253). Da bi agresija bila optimalno instrumentalizirana, osim društvenog legitimiteta potrebno je i da počinitelj(i) dekonstruira(ju) internalizirane moralne kodove, posebno osjećaj krivnje. Jedan mehanizam oslobađanja od krivnje prepoznao je Milgram konstatirajući „kako će se ljudi ponašati na agresivne načine koje inače osuđuju, ako legitimna vlast sankcionira ponašanje priznajući odgovornost za njihove posljedice“ (Ban-

02 Jedna od poznatijih korelacija zlostavljanja životinja i nasilja nad drugim ljudima jest MacDonald trijada (1963). Prema ovom konceptu palež, mokrenje u krevet iznad određene životne dobi kada navedeno predstavlja devijaciju te okrutnost prema životinjama i malo djeci predstavljaju indikatore razvoja devijantne ličnosti (Jacobs, 2011: 241–242, 275).

03 Prema alarmirajućim rezultatima studije Vaughin i suradnika, 2 % od 43 000 ispitanih odraslih osoba je izjavilo da je u nekom dijelu svog života sudjelovalo u djelima okrutnosti prema životinjama (Mota-Rojas i sur., 2022:2).

04 Neprijateljska agresija – „agresivni postupak koji proizlazi iz osjećaja ljutnje i usmjeren je na nanošenje boli ili ozljede“ (Aranson, Wilson i Akert, 2005:417).

05 Instrumentalna agresija – „postojanje namjere da se povrijedi druga osoba, ali povređivanje se javlja kao sredstvo ostvarenja nekog cilja koji nije uzrokovanje boli“ (Aranson, Wilson i Akert, 2005:417).

Slika 1. Mehanizam društvene dekategorizacije

Izvor: izvorni rad autorice.

dura, Underwood i Fromson, 1975:255). Tako „ono što je bilo moralno neprihvatljivo, kroz kognitivno restrukturiranje postaje izvorom samoponosu“ (Bandura, Underwood i Fromson, 1975:254). Drugi mehanizam, čija je svrha oslobađanje „od krivnje počinitelja, je pripisivanje krivnje žrtvama. Naime, patnja žrtve se prikazuje samoskrivljenom ili se kazneno ponašanje opravdava izvanrednim okolnostima“ (Bandura, Underwood i Fromson, 1975:255).

Kad novonastala društvena stvarnost omogućiti legitimitet agresivnim oblicima ponašanja, osoba se pod kišobranom autoriteta deindividualizira. Pod pojmom **deindividuacije** počinitelja podrazumijeva se „slabljenje normalnih ograničenja u ponašanju kada se osoba nalazi u mnoštvu, što potiče impulzivne i devijantne postupke“ (Aronson, Wilson i Akert, 2005:311). Da bi se dekonstruirale sve moralne spone s društvenom stvarnosti koje u normalnim okolnostima inhibiraju agresivno ponašanje, navedeni legitimitet agresivnog ponašanja se, dakle, konstruira i procesom dehumanizacije. **Dehumanizacija** „predstavlja proces kojim ljudska bića, u ovom slučaju žrtve, postaju toliko radikalno drugačija da njihovi životi ne vrijede ništa. Standardne definicije dehumanizacije određuju koncept u terminima negacije pozitivnih ‘ljudskih’ kvaliteta poput individualnosti, autonomije, osobnosti, civiliziranosti i dostojanstva“ (Oliver, 2011:85). U slučajevima genocida i femicida subjekti se degradiraju dehumanizacijom i objektivizacijom, dok se žrtve teriocida desubjektiviziraju **objektivizacijom**⁰⁶.

Stigmatizirani identitet, odsutni referent i jezična indoktrinacija = nemogućnost imenovanja zločina

Stigma predstavlja „negativan socijalni proces etiketiranja, diskriminacije i isključivanja. To je negativan efekt etiketiranja ili proces uspostavljanja de-

vijantnog identiteta“ (Jovanović, Lačković i Pavlović, 2007:79-80). Stigma predstavlja oznaku srama i degradacije, odnosno instrument isključivanja iz moralne zajednice i negiranja društvenih prava, čime se daje legitimitet postupanju koje krši norme i vrijednosti društva zagarantirane ostalim nestigmatiziranim subjektima. Tri su različita tipa stigme: „tjelesna unakaženost, slabost karaktera, te plemenska, nacionalna i vjerska stigma, koja predstavlja takvu vrstu stigme koja se prenosi s koljena na koljeno i jednako zahvaća sve članove“ (Gofman, 2009:16).

U patrijarhalnom društvenom realitetu stigmom slabosti karaktera dekonstruira se identitet žene. S druge strane, u slučaju genocida, plemenskom, nacionalnom i/ili vjerskom stigmom dekonstruira se identitet čitave jedne grupe. Što se tiče teriocida, normalizacija nasilja spram ne-ljudskih bića osnažena je *stigmatizacijom* životinjskih vrsta koje je društveno-kulturalno⁰⁷ dopušteno ubiti te strukturom *odsutnog referenta*, pod čime Carol J. Adams podrazumijeva preobražaj ne-ljudskih subjekata u ne-ljudske objekte.

Prema Adams, „ljudi ne smatraju jedenje mesa kontaktom s drugom životinjom zato što je to preimenovano u kontakt s hranom“ (Adams, 2008:107). Navedenim konceptom životinjama je odstranjena karakteristika živog bića. Mehanizam konstrukta odsutnog referenta moguće je preslikati i na situaciju genocida. Procesima dehumanizacije i jezične indoktrinacije provodi se animalizacija pripadnika čitave društvene skupine koji su preimenovani iz *ljudskih subjekata u ne-ljudske subjekte* genocidnog djelovanja. Odsutni referent ljudskog bića čini genocid iznimno učinkovitim, a deindividuacija počinitelja u maniri *banalnosti zla* olakšava smještanje subjekata genocida u sabirne logore po sistemu industrijaliziranog životinjskog uzgoja, pri čemu „sabitni logori tijekom genocida, kao i klaonice, operiraju prema principima nevidljivosti“ (Beirne, O'Donnell i Janssen, 2018:4). Na tom tragu, „jednako kako su

06 Objektivizacija najjednostavnije rečeno označava, opredmećenje, tj. svodenje živog bića na objekt.

07 Npr. određene vrste životinja su kulturološki demonizirane tako da su bile personificirane u demone (zmije) ili su smatrane lošim znakom i ekonomskim štetocinama ili prijenosnicima bolesti (štakori i miševi) te je njihovo istrebljenje društveno prihvatljivo i kad nema opravdanog razloga.

mrtva tijela odsutna iz našeg jezika kada govorimo o mesu, tako su i žene odsutni referent kada govorimo o kulturalnom nasilju“ (Adams). U ovom slučaju, *ljudski subjekt je degradiran* te je imenovanje femicida otežano. Odrodnjenost ovog kaznenog djela u dominantno patrijarhalnom kulturnom sistemu negira nasilje nad ženom zato što je žena i smješta femicid u druge kaznene kategorije, čineći primarni motiv kaznenog djela nevidljivim, a samim time konstrukciju i implementaciju instrumenata za borbu protiv istog, opstruiranom. Odsutni referent konstruira se eufemističkim označavanjem koje „pruža prikladno lingvističko sredstvo ili za maskiranje neprihvatljivih aktivnosti ili za pripisivanje društveno poželjnog statusa tim aktivnostima“ (Bandura, Underwood i Fromson, 1975:254).

Nakon dehumaniziranja i/ili objektiviziranja subjekta, čime se negira primarna kvaliteta njegovog identiteta, subjekt se jezičnom indoktrinacijom smješta u pripadajući društveni diskurs konstruirajući stigmatu koja uvjetuje ukupni odnos društva prema njegovom biću, odnosno, ekskomunicira ga se iz moralne zajednice.

Jezična indoktrinacija je:

posrednički mehanizam između dehumanizacije, deindividuacije i objektivizacije na društvenoj mikro razini, preko kojeg se na makro razini stigmatizacijom i konstruktom odsutnog referenta društveno dekategorišu ciljane individue i/ili grupe.

Ovisno o fokusu mehanizma dekategorišacije, možemo razlikovati tri vrste diskriminatornih rječnika koji čine osnovu jezične indoktrinacije:

- **specistički/teriocidni rječnik** životinje svodi na ne-ljudski objekt, čime legitimizira njihovo zlostavljanje i ubijanje te ujedno čini podlogu ksenofobno/genocidnom i mizogino/femicidnom rječniku;
- **ksenofobni/genocidni rječnik** ciljanu skupinu ljudi svodi na animalnu razinu i samim time legitimira njihovu anulaciju;

- **mizogini/femicidni rječnik** žene i djevojčice svodi na inferiornu razinu u odnosu na suprotni spol, koja nekada zadire i u animalnu s ciljem legitimiranja zlostavljanja/ubijanja žena i djevojčica.

Indoktrinacija podrazumijeva „posebno stanje ljudske psihe u kojem se ostvaruje nekritičko prisvajanje tuđih ideja ili doktrina, kao i *rezultat* različitih metoda tzv. kontrole uma. Indoktrinacija djeluje kao jedan od alata za identificiranje pojedinca sa skupinom kroz usvajanje grupnih vrijednosti, ideja ili doktrina“ (Ayrapetova, 2020:17). U tom smislu, **jezična indoktrinacija** označava *upotrebu diskriminatornog rječnika sa svrhom uspostavljanja sinergije dehumanizacije i deindividuacije u cilju legitimacije društvene dekategorišacije*.

Prema Joan Dunayer, „način na koji govorimo o ostalim životinjama neodvojiv je od načina na koji postupamo s njima. Zajedno s našim djelima, naše riječi moraju utanačiti potpunu promišljenost i izraziti im poštovanje“ (Dunayer, 2009:19). Jer, „riječi imaju politički učinak“ (Dunayer, 2009:17).

Specistički/teriocidni rječnik

I rasisti i seksisti, jednako kao i specisti, „racionalno obrazlažu diskriminacijsko postupanje“ (Dunayer, 2009:25). Tako, specistički diskurs pojmom ‘blago’ svodi „ne-ljude na robu odnosno resurs. Reći da su životinje ‘uzgojene’ ili genetički ‘proizvedene’ izjednačava ih s biljkama ili strojevima. Kad je riječ o ljudskom uzgoju ne-ljudi, ne postoji takvo što poput ‘odgovornog uzgoja’... isto tako, ‘humano klanje’ ne postoji“ (Dunayer, 2009:19). Osim toga, „mnogi lovački diskursi^{o8} opisuju mrtva tijela ‘igre lova’ kao ulov, urod, prinos, žetva itd. Kad je pojam ‘žetva’ uparen ili interseksionalan sa samoproglashenim ekološkim praksama, tada su ljudske akcije nazvane razumnim, odgovornim, etičkim ili održivim. Životinje koje su secirane i ubijene tijekom vivisekcije nazivaju se žrtvama, subjektima, objektima i produktima (Be-

o8 Npr. glave ubijenih lisica nazivaju se maske, njihove šape nazivaju se jastučići, a rep postaje kist (Beirne, 2014:21).

irne, O'Donnell i Janssen, 2018:21), dok se vivisekcija uljepšava nazivom 'biomedicinsko istraživanje' (Dunayer, 2009:18). Nadalje, „životinje ubijene tijekom militarnih akcija nazivaju se kolateralnom štetom. Osim toga, životinje su humano ubijene, stavljene na spavanje i eutanazirane u azilima, te pri deratizaciji i pri prevenciji štete koju bi životinje potencijalno mogle prouzročiti“ (Beirne, O'Donnell i Janssen, 2018:21), a „što se tiče životinja koje su istrijebljene ljudskim akcijama, za njih se kaže da su izumrle“ (Beirne, O'Donnell i Janssen, 2018:22).

Iz perspektive jezične indoktrinacije, „mnoge kategorijske etikete primijenjene na ne-ljude legitimiraju specifičnu eksploataciju prikazujući je prirodnom i neizbježnom: divljač, muzne krave, kokoši nesilice, laboratorijske životinje ... takve etikete sugeriraju da viktimizacija potječe iz same prirode žrtava“ (Dunayer, 2009:19).

Ksenofobni/genocidni rječnik

U slučaju genocida, „slike iz Abu Graiba koje prikazuju gole zatvorenike vođene na uzici, medicinski eksperimenti u koncentracijskim logorima, te robovi držani u kavezima služe kao primjeri upotrebe fizičke metafore pri dehumanizirajućim praksama“ (Oliver, 2011: 88). Ovakva scenografija predstavlja podlogu dramaturgiji animalne dehumanizacije. Osim „fizičkih metafora, mnogostruki su načini na koje su pripadnici etnosa ili rase koji su okarakterizirani kao 'drugi' predstavljeni“ (Haslam, 2006: 252). Tako „Leo Kuper piše u *Genocide* (1983): 'Životinjski je svijet bio osobito plodan izvor metafora dehumanizacije. 'Ljudi opisani kao životinje' često su bili 'proganjani poput životinja'. Ili 'istreblijvani poput kukaca'“ (Adams, 2008:110, prema Kuper, 1983). U tom smislu, „Židovi u Holokaustu, bosanskohercegovački narod u ratovima na Balkanu, te Tutsi u Ruandi dehumanizirani su kako tijekom nasilja od strane počinitelja, tako i prije, kroz ideologije koje su žrtve uspoređivale sa štetočinama“ (Haslam, 2006:253), pa su tako npr.

„Tutsije u Ruandi zvali žoharima“ (Oliver, 2011:88). Osim toga, „tijekom Holokausta nacisti su na dnevnoj bazi vrijeđali zatvorenike izrazima poput glupe svinje i glupi psi“ (Oliver, 2011:88). Kad govorimo o uporabi eufemizama u svrhu prekrivanja agendi, „Nacisti su o svojim zlodjelima raspravljali koristeći eufemizme poput premještaj, uklanjanje i specijalna akcija. Kada se raspravljalo o politikama eliminacije, Crveni Kmeri nikad nisu koristili izraz ubiti i njegove sinonime. Termin koji su upotrebljavali Kmeri bio je 'baoh, caol,' što doslovno znači pomesti, izbaciti ili odbaciti. (Power, 2002:129).

Mizogini/femicidni rječnik

Adams navodi kako „patrijarhalni jezik inzistira na generičnosti muške zamjenice u smislu da se odnosi na sva ljudska bića, kao i na specifičnosti u smislu da se odnosi samo na muškarce“ (Adams, 2010:93). U svom radu *Nejednakost u jeziku. Više od stereotipa*, Rada Borić je „analizu počela od definicije riječi Žena u Anićevo Rječniku hrvatskoga jezika (Anić, 2001, 1991), te zaključuje kako je muškarac definiran jedino kao odrasla osoba muškog spola. Dakle, žena se ne definira po sebi već u prvome redu kao suprotnost muškarcu. Time se muškarac postavlja normom, a žena otklonom. Dok pod odrednicom muškarac nema niti jednoga frazeološkog izraza, za ženu se navode javna žena – prostitutka, laka žena – lako osvojiva žena u predrasudi da ne bira partnera“ (Jelavić i Barada, 2004). Osim supsumiranja žene muškarcu, pri čemu, ovisno o vrsti odnosa, on u skladu s navedenim odnosom polaže legitimna prava nad njom, drugi problem je objektivizacija žene, koja se prema nekim istraživanjima ostvaruje dehumanizacijom posredstvom pornografije. Naime, „pornografija dehumanizira žene na način da ih predstavlja na jedan objektivizirajući način implicirajući odstranjenje žena iz moralne zajednice i legitimirajući silovanje i viktimizaciju“ (Adams, 2010:68). Oprema za „BDSM⁰⁹ u pornografiji – lanci, bičevi za kontrolira-

09 BDSM (kratica za Bondage-Discipline, Submission-Masochism) – seksualna preferencija igranja uloga gdje je dominacija ključni faktor.

nje 'stoke', omče, ogrlice za pse te užad – sugeriraju kontrolu životinja. Stoga kada su žene žrtve nasilja, primjetna je sličnost s tretmanom životinja“ (Adams, 2010:68). Osim toga, „zoonimni frazemi koji se značenjem odnose na ženu prikazuju je i kao umno ograničenu osobu ili onu koja ima slabo pamćenje (glupa kao guska, kokošji mozak, pileći mozak)“ (Kovačević, 2019:28). Uvreda žene terminom kučka/kuja je posebno zanimljiva. Naime, „asocijacija ženskog psa i žene potječe iz 1400-tih godina i jednako kao i tada danas izraz primarno ima konotaciju seksualne klevete. Ideja je bila da se nazivanjem žene kujom ona optuži da je gora od prostitutke jer prostitutka za široku distribuciju svojih seksualnih usluga barem ima opravdanje u financijskom profitiranju“ (Kleinman, Ezzell i Frost, 2009:51–55). Tako je „studija *Sexist Slurs: Reinforcing Feminine Stereotypes Online* locirala preko 2,9 milijuna tweetova koji su sadržavali rodne uvrede (npr. kuja, pizda, drolja, kurva) – u prosjeku je bilo 419 000 seksističkih uvreda po danu. Njihovo *retvitanje* i lajkanje je produbilo viktimiziranje ciljane mete“ (Felmlee, Inara Rodis i Zhang, 2020:16–28). Evidentno je da jezik predstavlja plodnu sferu za rodno obojen govor mržnje diseminiran diskriminatornim rječnikom koji može stvoriti takvo ozračje koje legitimizira i/ili normalizira nasilje nad ženama, te opravdava ekstremne posljedice istog.

Stigmatizirani identiteti i konstrukt odsutnog referenta ženama žrtvama femicida i društvenim grupama koje su objektom genocida **otežavaju** mogućnost obeštećenja u smislu da se njihova situacija **imenuje** i time, društveno i/ili juridički, prizna kaznenim djelom, odnosno da se svrsta u pripadajuću kategoriju zločina. Ta se ista mogućnost posve negira ne-ljudskim bićima, žrtvama teriocida.

Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege

„Juridički je diskurs stvaralački govor koji oživotvorava ono što iskazuje.“ (Bourdieu, 1992:19).

– Terioid

Što se tiče juridičkog diskursa kada se govori o ne-ljudskim bićima, „pravo životinja nije određeno s obzirom na životinje, nego s obzirom na ljude kao adresate pravnih normi iz područja zaštite dobrobiti životinje, regulirajući time bioetički aspekt suživota čovjeka i životinje“ (Nedić, 2018:72). U Hrvatskoj su prava životinja regulirana Zakonom o zaštiti životinja NN 102/17, 32/19, koji je na snazi od 01.04.2019. U Članku 1. navedenog Zakona stoji sljedeće:

„Ovim se Zakonom propisuje odgovornost i obveze fizičkih i pravnih osoba radi zaštite životinja tijekom **korištenja**, što uključuje zaštitu njihova života, zdravlja i dobrobiti, **način postupanja** sa životinjama, **uvjeti** koji su potrebni za zaštitu životinja **pri držanju, uzgoju, izvođenju zahvata na životinjama, usmrćivanju, prijevozu, korištenju životinja u znanstvene svrhe, držanju** životinja u zoološkim vrtovima, u cirkusima i drugim predstavama, **prilikom prodaje** kućnih ljubimaca te **postupanje** s napuštenim i izgubljenim životinjama, inspeksijski nadzor i prekršajne odredbe“.¹⁰

Članak 4. stavak 9. „svaku fizičku ili pravnu osobu koja koristi životinje u pokusima, za proizvodnju bioloških pripravaka te koja usmrćuje životinje u svrhu korištenja njihovih organa, tkiva i trupova, uz zaradu ili bez nje“¹¹ naziva **Korisnikom**.

Dok članak 4. stavak 23. „svaku pravnu ili fizičku osobu koja je kao **vlasnik, korisnik** ili **skrbnik** stalno ili povremeno odgovorna za zdravlje i dobrobit životinje“ naziva **Posjednikom**.

Pitanje usmrćivanja životinja regulirano je člankom 10. koji govori o *Zaštiti pri usmrćivanju* i člankom 11. koji govori o *Uvjetima usmrćivanja*, pa tako u jednom generalnom smislu u članku 10., stavku 3. stoji: „Za usmrćivanje životinja koriste se sredstva posebne namjene u skladu s posebnim propisima

¹⁰ Zakon o zaštiti životinja NN 102/17, 32/19.

¹¹ Zakon o zaštiti životinja NN 102/17, 32/19.

iz područja veterinarstva i postupci prema pravilima struke¹².

Prava životinja zakonodavno su regulirana isključivo u terminima humanog postupanja prema vlasništvu i u tom smislu životinje nisu subjektom prava, već objektom. Tome svjedoče termini *Korisnik* i *Posjednik*, te činjenica da se životinja *Zaštićuje* pri usmrćivanju, dok se njezino usmrćivanje legalno dopušta. Navedeni oksimoronski diskurs niječe i pravo da se iskustvo usmrćenih ne-ljudskih bića imenuje ubojstvom, jer se to iskustvo interpretira u terminima vlasništva i prava koja iz tog odnosa proizlaze.

— Genocid

Odredbe UN Konvencije o zabrani genocida ugrađene su u članak 88. Hrvatskog Kaznenog zakona, dok je negiranje genocida regulirano člankom 325. o javnom poticanju na nasilje i mržnju. Tako je člankom 325. stavkom 4. određeno:

„kažnjavanje onoga tko javno odobrava, poriče ili znatno umanjuje kazneno djelo genocida, zločina agresije, zločina protiv čovječnosti ili ratnog zločina, usmjereno prema skupini ljudi ili pripadniku skupine zbog njihove rase, vjerske, nacionalne ili etničke pripadnosti, podrijetla ili boje kože, na način koji je prikladan potaknuti nasilje ili mržnju protiv takve skupine ili pripadnika te skupine“.¹³

Međutim, „iz zakonskog je izričaja vidljivo da je hrvatska odredba u pogledu negiranja specifičnih kaznenih djela oblikovana ekstenzivno. Ono što sužava polje primjene jest činjenica da negiranje mora biti učinjeno javno, mora biti podobno potaknuti na nasilje ili mržnju, a usmjereno protiv određenih skupina. Uvidom u statističke podatke potvrđuje se dugogodišnji trend zanemarivog broja prijavi i presuda glede ove inkriminacije u Republici Hrvatskoj“ (Herceg Pakšić, 2017:239). Dakle, što se tiče zakonodavnog okvira genocida, definirana je kažnjivost i

djela i negiranja djela, kao i poticanja na počinjenje djela, međutim, zakon se neadekvatno¹⁴ primjenjuje uslijed nesrazmjera navedene statistike i medijskog izvještavanja, kao i komunikacije na društvenim mrežama koje ukazuju da su tamne brojke daleko veće od prikazanih.

— Femicid

Iako je Hrvatska ratificirala Istanbulsku konvenciju, koja nasilje nad ženama definira rodno uvjetovanim nasiljem (Štimac Radin, H., 2014:7), u hrvatskom zakonu femicid nije bio reguliran kao posebno kazneno djelo, već je nasilje nad ženama pod ingerencijom Zakona o zaštiti od nasilja u obitelji NN 70/17, 126/19, 84/21, a usmrćenje žena svrstavalo se pod kategoriju kaznenog djela ubojstva u Kaznenom zakonu. Prva verzija novog Zakona o zaštiti od nasilja u obitelji donesena je pod pritiskom javnosti uslijed povećanja broja femicida u Hrvatskoj, međutim, ni ona nije predviđala femicid kao posebno kazneno djelo, premda femicid intimnog partnera čini većinu¹⁵ femicida. Podvlačenjem usmrćivanja žena pod kategoriju ubojstva gubila se kvalitativna dimenzija ovog akta i onemogućavao pronalazak strategije, kao i monitoring za navedenu pojavu. Pod novim pritiskom javnosti i NGO-a, Vlada je najavila uvođenje u zakonodavni okvir femicida kao kategorije kaznenog djela te pojma rodno utemeljenog nasilja nad ženama kao otegotne okolnosti pri počinjenju kaznenog djela.

Umjesto zaključka

U hijerarhijskim odnosima u kojima je stupnjevanje po važnosti temeljni princip, dominantni subjekt(i) određenom agendom aktivira(ju) mehanizme dekatégorizacije, čija je svrha ciljani(e) subjekt(e) odstraniti iz pripadajuće društvene kategorije i učiniti ga legitimnom metom.

12 Zakon o zaštiti životinja NN 102/17, 32/19.

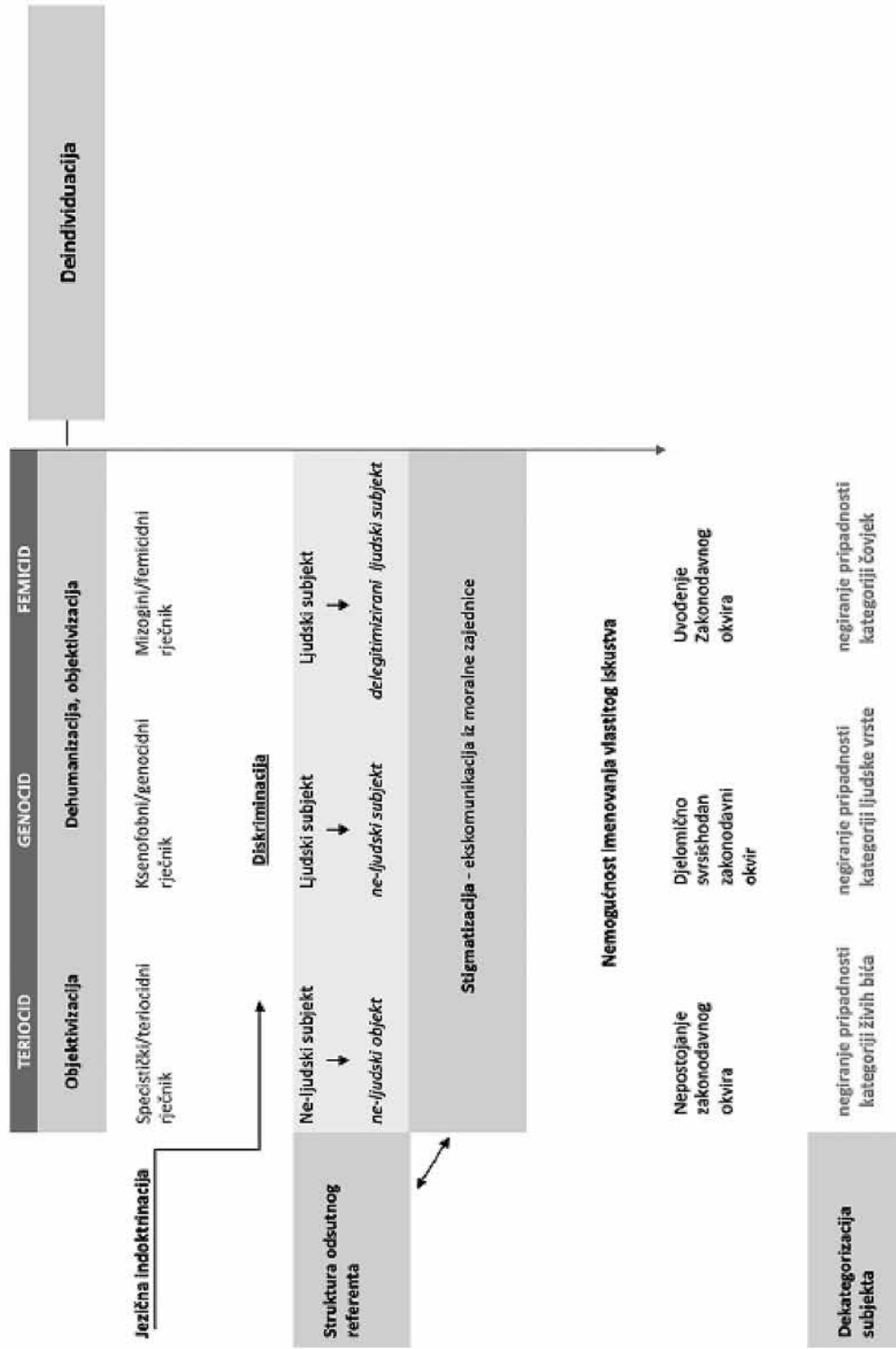
13 Kazneni zakon NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22.

14 Kazneni zakon NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22

15 Izvješće o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2022., str. 79.

ŽRTVA

POČINITELJ

Slika 2. Shematski prikaz primjene mehanizma društvene dekategoriacije na fenomene teriocida, genocida i femicida.

Izvor: izvorni rad autorice.

Slika 2. prikazuje primjenu mehanizma društvene dekatégorizacije u kontekstu fenomena teriocida, genocida i femicida. Prema shematskom prikazu, dehumanizacija i objektivizacija žrtve te individuacija počinitelja na mikro razini generiraju se jezičnom indoktrinacijom a diseminiraju diskriminacijom. Navedeno na makro razini rezultira konstruktom odsutnog referenta i u konačnici stigmom kojom se ciljani subjekt isključuje iz moralne zajednice i dekatégorizira. Nemogućnost imenovanja vlastitog iskustva rezultira izostankom imenovanja atrociteta kaznenim djelom (teriodid) i djelomično svrsishodnim zakonodavnim okvirom (genocid, femicid). Dekatégorizacija u cilju legitimiziranja društvene dekatégorizacije odvija se negiranjem pripadnosti kategoriji živih bića, negiranjem pripadnosti ljudskoj vrsti i negiranjem pripadnosti kategoriji čovjek. Pa tako, „suvremena verzija dualne paradigme uključuje rasizam (bijeli su ljudi vredniji od obojenih); seksizam (muškarac je prvotniji od žene); specijesizam (ljudske se životinje drže superiornijima od ostalih životinja) i klasizam i imperijalizam (oni-koji- imaju nasuprot onima-koji-nemaju)“ (Ratković, 2000:2). Nadalje, „nasilje nad životinjama je isprepletano s genocidom. Životinje se ubijaju svakodnevno samo zbog onoga što jesu, a ne zato što nešto čine; mogu biti ubijene samo zato što su ‘samo životinje’. Ljudi ne bi trebali biti ubijani zato što su ‘ljudi’“ (Adams, 2008:109). Međutim, „ljudsko društvo baštini od represije životinja svoje strukture i ponašanje prema ljudima“ (Adams, 2008:111). Stoga, „ono što je zanimljivo ekofeminizmu po sebi nije sličnost između žena i životinja ili žena i prirode, nego **sličnost u konceptualnom djelovanju koje opravdava njihovu subordinaciju**. Ekofeministice žele razotkriti cijelu strukturu opresivnog mišljenja. Pokazivanjem kako je opresija žena i prirodnog svijeta konceptualno slična, ekofeministice se nadaju da će usmjeriti analizu na funkcioniranje opresije same“ (Galić, 1999:53).

Životinje, posebno one koje kulturološki čine temelj sustava prehrane, teško da u ovako posloženoj društvenoj stvarnosti mogu postati subjekti prava. Ipak, neovisno o prehrambenom habitusu, isprepletanost sadržaja mehanizama društvene dekatégorizacije subjekata kojima se niječe društvena

subjektnost ukazuje na lakoću degradacije, pa čak i negacije života targetiranih skupina. Stoga se postavlja pitanje – je li moguće ukidanjem binarnog i hijerarhijskog načina promišljanja svijeta, kakvo zagovara ekofeminizam, spriječiti pojave teriocida, genocida i femicida?

Literatura

- Adams, C. J. (2008). Rat protiv suosjećanja, u: *Treća*, Časopis Centra za ženske studije, Broj 1, Vol. X, 106–16.
- Adams, Carol J. (2010). *Sexual politics of meat. A feminist – vegetarian critical theory*. 20th Anniversary edition. New York, London: Continuum.
- Adams, Carol, J. “The Absent Referent”. <https://caroljadams.com/the-absent-referent> (pristup 20. 4. 2023.)
- Aronson, Elliot, Wilson, Timothy D. i Akert, Robin M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Ayrapetova, Alyona G. (2020). “Indoctrination as a mechanism of psychological manipulation in the process of involvement in destructive religious organisations”. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*. Vol. 8 No. 11, 17–23.
- Bandura, Albert, Underwood, Bill and Fromson, Michael E. (1975). “Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims”. *Journal of research in personality* 9, 253–269.
- Beirne, Piers (2014). “Theriodicide: Naming Animal Killing”, *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy* [1], volume 3, issue 2, page 49–66.
- Beirne, Piers, O’Donnell, Ian i Janssen, Janine (2018). *Murdering Animals Writings on Theriodicide, Homicide and Nonspeciesist Criminology*. Palgrave Studies in Green Criminology. London: Palgrave Macmillan.
- Borić, Rada (2004). „Nejednakost u jeziku. Više od stereotipa“. u Barada, V, Jelavić, Ž. *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti! Priručnik za analizu rodnih stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Bourdieu, Pierre (1992). *Što znači govoriti*. Zagreb: Naprijed.
- Dunayer, Joan (2009). *Specizam: diskriminacija na temelju vrste*. Čakovec: Dvostruka duga, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Felmler Diane, Rodis, Pauline Inara i Zhang, Amy (2020). „Sexist Slurs: Reinforcing Feminine Stereotypes Online“. *Sex Roles* 83, 16–28.
- Galić, Branka (1999). „Ekofeminizam — novi identitet žene“. *Socijalna ekologija*, Vol. 8, No. 1–2, 41–45.
- Goffman (Goffman), Erving (2009). *Stigma. Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran publishing.

- Haslam, Nick (2006). „Dehumanization: An Integrative Review“. *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 10, No. 3, 252–264.
- Herceg Pakšić, Barbara (2017). „Tvorba novih standarda u slučajevima teških oblika govora mržnje negiranje genocida pred europskim sudom za ljudska prava“. *Zbornik PFZ*, 67, (2) 229-253.
- Jacobs, Don (2011). *Analyzing criminal minds: Forensic investigative science for the 21st century*. New York: ABC-CLIO.
- Izvjешće o radu Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova za 2022. https://www.prs.hr/application/uploads/lzvj%C5%A1%C4%87e_o_radu_PRS_u_2022_cjelo.pdf (pristup 3. 5. 2023.)
- Jelavić, Željka i Barada, Valerija (2004) *UOSTALOM, DISKRIMINACIJU TREBA DOKINUTI! - Priručnik za analizu rodnih stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Jovanović, Daniela B., Lačković, Maja i Pavlović, Zorana (2007). „Abeceda stigme“. *Engrami*, vol. 29 br. 1–2, 79–86.
- Kazneni zakon NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22
- Kleinman, Sherry, Ezzell, Matthew B. and Frost, Corey A. (2009). „Reclaiming Critical Analysis: The Social Harms of “Bitch”“. *Sociological Analysis*, vol. 3, No. 1, 47–68.
- Kovačević, Barbara (2019). „Muško i žensko u frazeologiji I““. *Hrvatski jezik: znanstveno popularni časopis za kulturu hrvatskog jezika*. Vol. 6, No. 4, 26–29.
- Kuper, Leo (1983). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven Ct.: Yale University Press.
- MacKinnon, Catharine (1987). *Feminism unmodified: Discourses on life and law*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Marušić, Bartul (2017) „Tumačenje i primjena definicije genocida kroz presude MKSJ-a“. *Polemos* 20, 1–2: 53–82.
- Mota - Rojas, Daniel, Monsalve, Stefany, Lezama - García, Karina, Mora - Medina, Patricia, Domínguez - Oliva, Adriana, Ramírez - Necochea, Ramiro and de Cassia Maria García, Rita (2022). „Animal Abuse as an Indicator of Domestic Violence: One Health, One Welfare Approach“. *Animals*, 12, 977. <https://doi.org/10.3390/ani1208097> (pristup 18.04.2023.)
- Mršević, Zorica (2014). *Nasilje i mi - ka društvu bez nasilja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Nedić, Tomislav (2018). „Pravni sustav zaštite života, zdravlja i dobrobiti životinja – bioetički pristup u pravnom okviru“. *Socijalna ekologija*, Vol. 27, No. 1, 71–94.
- Oliver, Sophie (2011). „Dehumanization: Perceiving the Body as (In)Human“ u Kaufmann, Paulus, Hannes Kuch, Christian Neuhauser, i Elaine Webster. (2011) *Humiliation, degradation, dehumanization. Human dignity violated*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer
- Power, Samantha (2002). *A Problem from Hell: America and Age of Genocide*. New York: Basic Books.
- Radford Jane i Diana E.H. Russell, ur. (1992.). *Femicide: The Politics of Woman Killing*. New York: Twayne Publishers i Buckingham, England: Open University Press.
- Ratković, Karmen (2000). „Uvodna bilješka“. *Treća*, Časopis Centra za ženske studije, br. 2/vol 2. 1–11.
- Russell, Diana E.H. (2008). „Femicide: Politicizing the Killing of Females“ u „Strengthening Understanding of Femicide: Using research to galvanize action and accountability“. PATH, InterCambios, MRC, WHO.
- Štimac Radin, H. (ur.) (2014) *Konvencija Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji i Pojašnjavajuće izvješće (neslužbeni prijevod)*. Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske. Biblioteka Ona, Zagreb.
- UNODC/UN Women (2022). „Gender-related killings of women and girls (femicide/feminicide). Global estimates of gender-related killings of women and girls in the private sphere in 2021. Improving data to improve responses. Research and Trend Analysis Branch, United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), the Ending Violence Against Women Section, United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women (UN Women)“ https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/briefs/Femicide_brief_Nov2022.pdf (pristup 16. 4. 2023.)
- Widyono, Monique (2008). „Conceptualizing Femicide“, u „Strengthening Understanding of Femicide: Using research to galvanize action and accountability“. PATH, InterCambios, MRC, WHO.
- Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji NN 70/17, 126/19, 84/21.
- Zakon o zaštiti životinja NN 102/17, 32/19.
- Zimmerman, Michael E. (2000) „Dubinska ekologija i ekofeminizam: početak dijaloga“. *Treća*, Časopis Centra za ženske studije, br. 2/vol 2., 95–105.

THEORICIDE ≠ GENOCIDE ≠ FEMICIDE

SUMMARY

Thericide, genocide, and femicide as consequences of hierarchical relationships are outcomes of the urge for domination. Vertically placed social relations enable the negation of man as human, woman as human, and animal as non-human¹⁶ being. Through the decategorization mechanism, identity of the subjects of one atrocity form the basis for the atrocities of other subjects. The goal is to indicate the role of the mechanism of social decategorization in the creation of a social discourse that provides legitimacy to the phenomena of thericide, genocide, and femicide. The purpose is to underline the correlation of violence against non-human and human subjects while, following the ecofeminist paradigm, emphasizing the need to abolish the system of domination, i.e. the hierarchical reflection on the world.

KEYWORDS

thericide, genocide, femicide, mechanism of social decategorization, ecofeminism.

¹⁶ Introducing the non-species language, the term animals would replace the term non-humans.

JEDAN SVIJET, JEDNA BORBA!

Sanja Kastratović, nezavisna istraživačica

Percepcija lova kao sporta, lov, koji se maloj djeci kao normalna i poželjna pojava predstavlja kroz obvezno rano obrazovanje, problematika specizma te neegalitarnog društva koje vuče svoju snagu iz dualističkoga pogleda na svijet, kao i hijerarhija koju kapitalizam svim silama održava na životu, ono je što ću ovim radom pokušati obuhvatiti u nadi da će se time potaknuti ozbiljno istraživanje ovih društvenih pojava.

KLJUČNE RIJEČI

ekofeminizam, lov, obrazovanje, nasilje, kapitalizam, sport, identitet gospodara

Uvod

Kao veganka s dvadesetogodišnjim „stažom“ i s pogledom na drugu stranu, zbog odrastanja usred elitnog lovišta u lovačkoj obitelji, pišem možda i kroz prizmu vlastite traume, koja je dovela do aktivnoga djelovanja u sferi prava životinja sa svrhom pokretanja procesa denaturalizacije narativa koji lov smješta u zaštitu prirode, denaturalizacije koja nam može pomoći i da kritički sagledamo „svete krave“ općeprihvaćenog stava i ponašanja koje se na našim prostorima djecu uči od malena. Ovaj rad otvoreno zagovara

antihijerarhijski sustav vrijednosti te se otvoreno zalaže protiv dualizama zagovaranjem prava onih koje zapadno društvo drži na dnu hijerarhijske ljestvice. On nema ambiciju biti politički, kulturno i društveno neobojen, no u njemu nema prostora za detaljniju analizu lova kao sporta, zbog čega se nadam da će poslužiti kao inspiracija nekom budućem ozbiljnom istraživanju ove teme.

Moj je stav da „prvi“ i „drugi“ vode u sve oblike diskriminacija, pa čak i do katastrofe u kojoj država Izrael nad Palestincima vrši, rekla bih neviđen, genocid, ali nije neviđen, jer su ga nacisti činili nad Židovima. Opravdanje tog genocida je doživljavanje Palestinaca manje vrijednima, životinjama. Sustavna militarizacija društ(a)va, razvijanje ljubavi prema oružju i normalizacija nasilničkog diskursa stvara društva koja su u stanju proizvesti etnička čišćenja. U novijoj povijesti mogli smo to vidjeti na primjeru Jugoslavije, koja je militarizaciju vršila kroz obrazovni sustav, danas mu u direktnom prijenosu svjedočimo na primjeru Palestine.

Ovim radom želim ukazati na opasnost doživljavanja lova kao sporta, hobija, sjedinjenja s prirodom (?!), zbog čega se esej temelji na tezi da život ne-ljudskog ima važnost sam po sebi, a ne u odnosu na to koju, koliku i kakvu korist čovjek (muškarac) od njega ima, te na tezi da je obrazac diskriminacije univerza-

lan i funkcionira na isti način na različitim razinama: crni ljudi – bijeli ljudi; muškarac – žena; čovjek – životinja/priroda itd. Dualizam, koji je prevladavajući način razmišljanja u svim kulturama ukorijenjenima u grčkoj antici, osnova je ugnjetavanja na svim razinama. Poticanje lova kao sporta, koji je okrutan a prakticira ga privilegirana manjina, očito je neprihvatljivo iz (eko)feminističkog kuta gledanja, te je potrebno poticati očuvanje ekosustava za veliku većinu stanovnica i stanovnika (ne-ljudskih i ljudskih) Zemlje, umjesto uzurpacije ekskluzivnog prava eksploatacije nekolicine povlaštenih članova društva.

Na Zapadu ništa novo

Uloga lova kroz ljudsku povijest je neosporna. Lov je utjecao na evoluciju čovjeka i stanje prirode, a nekada je bio i egzistencijalna potreba. No, začuđujuće je (ili – uzevši u obzir financijsku pozadinu – nije?) da je lovstvo i dalje vrlo postojano, uglavnom kao gospodarska i hobistička djelatnost, a u posljednje vrijeme i djelatnost preko koje se najlakše dolazi do mogućnosti posjedovanja oružja u Hrvatskoj,⁰¹ što je u trenutačnoj situaciji javnog zagovaranja militarizacije izrazito problematično iz (eko)feminističke i mirotvorne perspektive.

Dok liberalnoj politici ne odgovara borba za prava životinja⁰² jer su joj za samoodržanje potrebni dualizmi, iznenađuje činjenica da ni moderne političke opcije koje bismo mogli nazvati progresivnima ne obraćaju pažnju na prava životinja. Kao da u toj progresivnosti, baziranoj na čovjeku, ne dopiru do činjenice da je diskriminacijski obrazac univerzalan, pronalazeći umjesto toga jeftina opravdanja za održavanje postojećeg stanja, poput argumenta o poboljšavanju uvjeta života stanovništva kroz lov. To napominje i stručnjak za lovstvo Pavle Vratarić kada kao svrhu turističkog lova navodi „bolje uvjete života stanovništva“⁰³. Problematična je pritom činjenica da turizam uvjete života (čovjeka) čini boljima, što uvelike otežava argumentaciju protiv lova, posebice u društvu u kojemu se djecu vodi u posjete⁰⁴ lovačkim društvima od vrtičke dobi. No, kako je Oman to lijepo sročio, „Kad imamo loš pojam i povežemo ga s dobrim pojmom, samo ćemo dobiti lošu kombinaciju“⁰⁵. Ta loša kombinacija je održavanje odnosa moći kojega nećemo mijenjati, a trebali bismo, jer djecu učimo da životinje ne trebaju doživljavati kao one koji su potlačeni, već kao one koji služe za zadovoljenje ljudskih potreba, i to uglavnom potreba muškaraca, u skladu s androcentrizmom zapadne misli.⁰⁶

Prema riječima psihologinje Gabrijele Kolderaj, što su djeca izložena nasilju, to manje adekvatno

01 <https://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvati-traze-sve-vise-dozvola-za-oruzje-cvrtila-nije-to-do-korone-drugi-su-razlozi/2453851.aspx>

02 Liberalne politike radije se bave zaštitom **okoliša** (što je duboko problematična formulacija), žena, manjina i ostalih ugroženih skupina, radije su glasnogovornici životinja nego ravnopravne partnerice u očuvanju svijeta kojega dijelimo s drugom ne-ljudskom prirodom.

03 Intervju: Pavle Vratarić, magistar šumarstva, u mirovini nakon dvadeset sedam godina obavljanja posla direktora Uprave šuma Osijek pri Hrvatskim šumama, još uvijek aktivan lovac pri lovačkim društvima.

04 http://os-ikozarac-nijemci.skole.hr/?news_hk=1&news_id=1674&mshow=290 ; <https://kdveden.hr/vrticarci-iz-edena-u-posjetu-lovcima-i-sumarima-u-starim-jankovcima/> Nažalost, niti od jedne agencije povezane s obrazovanjem, kao niti od nadležnog ministarstva do završetka ovoga rada nisam dobila odgovor na pitanja o tome kako se kontroliraju ovi posjeti, što se na njima uči djecu, na koji način te kako se općenito tome pristupa.

05 Intervju: Luka Oman.

06 „Povijesna uloga žene je problematična, ali ona muškaraca nije, budući da je muškost norma, dok ženskost predstavlja zastranjanje od te norme. Kada god govorimo o čovjeku kao znanstvenom i povijesnom subjektu, pritom mislimo na muškarca. Za zapadno razumijevanja i jezični izraz stvarnosti muška egzistencija je standard za ... egzistenciju... androcentrična znanstvena paradigma „žensko pitanje“ gura na periferiju znanstvenih interesa kao trivijalno pitanje koje nije vrijedno ozbiljne pozornosti.“ (Schüssler 2011:104).

reagiraju protiv njega.⁰⁷ Umjesto da djecu učimo da je priroda ljekovita, da se može živjeti s njom, obratovni sustav potiče arhaičan odnos čovjeka i prirode u dobi u kojoj djeca ne mogu kritički promisliti o onome što im se servira, već su prepuštena na milost i nemilost našim patološkim ponašanjima.

Babilonski kraljevi i egipatski faraoni lovom su uvježbavali vojnike za ratove, što se činilo i u srednjem vijeku. Ukratko, ona jedina, uvjetno rečeno, opravdana, egzistencijalna svrha lova nikada nije bila na prvom mjestu. Mnogi teoretičari i teoretičarke tvrde da za postojanje lova nema opravdanja, jer je svaki motiv za ubijanje i ozljeđivanje životinja nemoralan, tj. lov koji nije sredstvo preživljavanja je nezrelo usmjeravanje agresivnosti na razaranje najviše vrijednosti – života. Jedenje mesa je kroz povijest bilo prije svega znak prestiža, a ne preživljavanja, što nas vodi pretpostavci kako su prava životinja kao koncept u potpunoj opreci s temeljnim stavovima koje imaju lovci.

U sklopu anonimnih intervjua koje sam provela među neprofesionalnim lovcima,⁰⁸ svi do zadnjeg sudionika tvrdili su kako je lov nužan i koristan za

ljudsku i ne-ljudsku zajednicu, bez ikakvog kritičkog osvrta na to da je lov jedna od aktivnosti koja je uzrokovala poremećaje u prirodi koje sada „popravljamo“. Sasvim normalnim doživljavaju životinju kao predmet zadovoljenja potreba i želja čovjeka (muškarca), što je uzrokovano zapadnom misli⁰⁹ koja je od antike prožeta androcentrizmom, čemu u prilog govori više ili manje istaknuta mizoginija utjecajnih zapadnih filozofa koja inzistira na dualizmu i nemogućnosti definiranja vlastitog identiteta izvan dominacije nad *drugima* – bili oni ne-bijeli ljudi, žene ili životinje.

Aldo Leopold, američki ekolog, šumar, spisatelj i pedagog, tvrdi da svi dječaci i muškarci imaju agresivni nagon, zbog čega su aktivnosti poput lova neotuđivo pravo muškaraca, a etika se javlja zbog obuzdavanja, ne eliminiranja toga nagona. Iz ove tvrdnje može se zaključiti da prirodu u koju spadaju i životinje ne trebamo poštivati zbog njezinog prava na postojanje, već zbog prava/potrebe muškaraca na ubijanje životinja u prirodnom okruženju. No, kroz razgovor s ekološkom aktivistkinjom Anom Marijom Mileusnić dobila sam sasvim drugačiji pogled:

07 Gabrijela Kolderaj (intervju): „Nema previše istraživanja provedenih...na ovu temu, ali su provedena brojna istraživanja koja su se bavila sličnim pitanjima...o nasilju na ekranima... nedvojbeno pokazala jest da izlaganje nasilju na ekranima kod djece dovodi do desenzitizacije na podražaj. To znači da djeca koja su izložena nasilnim podražajima, prestaju reagirati na njih - **nasilje im postaje normalno** (*naglasak je moj*). To me podsjetilo na nešto ne toliko povezano, ali pozadinska, tj. neuronska podloga je slična. Dok sam radila u prihvatilištu za izbjeglice, jednom mi je prevoditeljica iz Afganistana rekla, nakon što je pored nas prošla djevojčica stara svega 10 godina prekrivena maramom (hijabom), da što im se ranije stavi marama, manja je vjerojatnost da će je ikada skinuti. Što ranije u razvoju nešto učinimo normalnim, treba će više vremena i truda da bi se naučeni obrazac odlučio i usvojio novi (*naglasak je moj*). Što ranije počnu biti okruženi puškama i pričama o lovu i ubijanju životinja, to im to postaje normalno.

Relevantno područje istraživanja za ovu temu je i istraživanje jednog efekta za koji nemam prijevod, a to je *weapon priming effect*... sama prisutnost oružja u neposrednoj okolini kod ljudi povećava agresivne i hostile misli... Sudionici istraživanja su u prisutnosti oružja davali veće elektrošokove svojim kolegama, stavljali više ljutih začina u hranu ili na slušalice puštali glasniju muziku koja je iritirala njihove kolege u odnosu na situacije u kojima nisu bili izloženi oružju, odnosno bili su izloženi cvijeću. Bitno je također napomenuti kako djeca do pete godine (uz individualna odstupanja) ne mogu razumjeti koncepte smrti, vječnog, nikad više, zauvijek...Jednom kad se kognitivno razvijaju za poimanje takvih pojmova (od šeste do devete godine), djeca mogu početi i tugovati i izražavati žaljenje, tugu i ljutnju.

... Svima poznato stajalište Macola je mjesto gdje sam ja i mnogi moji zbunjeni vršnjaci prvi put vidjeli preparirane životinje. Do dan danas imam vrlo jasno sjećanje osjećaja zbunjenosti i nelagode te se sjećam i misli koje su mi prolazile kroz glavu: *Ne sviđa mi se ovo. Zašto to tako rade? Ne razumijem. Jedna od glavnih karakteristika dječje dobi jest imaginacija i oživljavanje igračaka. Prepariranje je suprotan čin imaginaciji i oživljavanju* (*naglasak je moj*)...“

08 Anonimni intervjui s lovcima iz hobija, članovima Hrvatskoga lovačkog saveza, Google obrazac.

09 Temelje lovnog prava postavili su Rimljani, i to na loš način – *divljač* su postavili kao vlasništvo temeljeno na vlasništvu nad zemljom. Pojam „divljač“ također odvaja čovjeka od prirode te oduzima subjektivitete i individualnost životinjama koje žive u šumama, nazivajući ih jednim zajedničkim nazivom kojim se pravda dominacija nad njima.

„Mogu razumjeti potrebu za postojanjem lovišta, odnosno šuma podređenih lovu, unutar neoliberalnog patrijarhalnog kapitalističkog sustava, jednako kao što mogu razumjeti potrebu ovog sustava za postojanjem zatvora ili psihijatrijskih institucija; nepodobni, samim time i „slabiji“ sklanjaju se kako bi sustav mogao neometano funkcionirati i kontinuirano nametati normu koja nastavlja davati moć onima koji iza takvog sustava i stoje, te je oduzimati „slabijima“.“¹⁰

Njezino opažanje vrlo je lako primjenjivo na današnje normaliziranje ubijanja – ali po pravilima; kompetenciju – ali po pravilima; nasilje – ali po pravilima. Ako u zapadnim društvima agresiju ograničimo i kontroliramo, ili je manifestiramo kao dio nekog obreda, ona predstavlja društveno prihvatljivo ponašanje. Ponekad je čak i uvaženo, čime ne priznajemo životinjama zaštitu kao subjektima jer ih nismo u stanju smjestiti ni u jednu kutiju, kako je, između ostaloga, na počecima feminističke borbe bilo sa ženama.

Ne shvaćajući dualnost kao uzajamno poštovanje, kao suživot različitosti, društvo objektivizira životinje kao što je oduvijek objektiviziralo žene. Čak ni u kršćanskoj tradiciji jednakost ne znači istost, nego jednak pristup *darovima Duha*. Ipak, spomen prava životinja duboko ljulja temelje dualističke patrijarhalne matrice na kojoj počiva kapitalističko društvo, što nailazi na znatne otpore privilegiranih vrsta, rodova, spolova i klasa.

Osobe koje se bave lovom kao hobbijem uglavnom su srednje i više srednje klase, te tako intenzivno brane svoje privilegije koristeći tipična patrijarhalno-kapitalistička opravdanja, poput vjere u napredak kroz znanost i industriju koja prirodu, pa samim time i žene i ostale degradirane skupine doživljava kao puki resurs za iskorištavanje te podizanje kvalitete

lagodnog života muškaraca srednje klase. Ovaj način života, kao i žestoka obrana privilegija koje on donosi, rezultat su zapadnjačkog otuđenja od prirode. Te skupine pristaju čuvati prirodu samo u interesu svojih privilegija, a nikako odricanjem od njih, čime se učvršćuje ukorijenjenost specizma¹¹ i ostalih društvenih devijacija u obliku tlačenja i „gospodarenja“ slabijima od sebe. Jedini lijek je *jednakost odozdo* i prestanak šutnje.

U trenutku kada se jasno adresira problem, kada se ekološkim problemima i potrebi za gospodarenjem lovištima artikulira uzrok u patrijarhatu i androcentризму, dolazi do obrambene reakcije i optuživanja ekofeministkinja za radikalne stavove. Zorno je to ilustrirano u anonimnim intervjuima gdje je jedan lovac, različen pitanjem: „Zašto ne fotografiranje prirode ili planinarenje umjesto lova?“, napisao: „Kad divlje svinje hodaju po Zagrebu, zovite fotografa“¹², uopće ne promišljajući o uzroku zbog kojega divlje svinje hodaju Zagrebom, niti ostavljajući prostora za daljnju raspravu o našoj androcentričnoj stvarnosti.

Nasilje iz objesti

Moj je dojam da je lov iz objesti želja za dominacijom kroz agresiju i nasilje te manifestacija moći, baš kao i što je silovanje, jer nijedna od ovih radnji ne služi zadovoljenju egzistencijalnih ili fizioloških potreba. Međutim, za taj dojam nisam pronašla čvrstu potvrdu u razgovoru s Kolđeraj. Naime, iz perspektive psihologinje, ona navodi da razlog za lov može biti i želja za dominacijom, ali da je psihološki motiv za ovakvu aktivnost prije potreba za kompetencijom, nego potreba za moći. Ipak, to objašnjenje završava pitanjem: „Je li potrebno ubijati da bismo se osjećali kompetentnima?“¹³

10 Intervju, Ana Marija Mileusnić, ekološka aktivistkinja

11 Specizam – 1970. Richard Ryder upotrijebio je neologizam „specizam“ kako bi objasnio praksu tretiranja pripadnika jedne vrste kao moralno važnije od pripadnika drugih vrsta te uvjerenje da je ta praksa opravdana tvrdeći da je ova praksa i uvjerenje posve jednako rasizmu, seksizmu i drugim oblicima diskriminacije. (<https://www.britannica.com/topic/speciesism>). U knjizi *Specizam* Joan Dunayer ovaj pojam definira kao propust da se, s obzirom na pripadnost vrsti ili karakteristike tipične za neku vrstu, bilo kojem svjesnom biću prida jednak obzir i poštovanje.

12 Anonimni intervju s lovcima iz hobija, članovima Hrvatskoga lovačkog saveza, Google obrazac.

13 „Ljudi imaju nekoliko primarnih psiholoških potreba: (...) potreba za autonomijom, povezanošću s drugim ljudskim bićima i kompetencijom (postignućem). Jedno istraživanje koje je ispitivalo što se nalazi u podlozi lovaca je potvrdilo upravo to da je po-

Uvijek moramo imati na umu da se lov provodi kroz liberalno-kapitalistički pojam „gospodarenja lovištem“, što je višestruko problematično iz ekofeminističke perspektive. Naime, daje prioritet određenim skupinama (ljudi/muškaraca), nameće hijerarhiju te odvaja čovjeka od prirode normalizirajući shvaćanje da je ubijanje iz zabave zapravo briga za prirodnu ravnotežu. Taj površni ekološki pogled „čuva“ prirodu (koju se u tom kontekstu naziva *okolišem*) kako bi čovjek (muškarac) i dalje imao „resurs“ za pucanje po životinjama, ne zbog prirode same. Pojam gospodarenja isključuje subjektivitet onome nad čime se gospodari te zato ne može doživjeti prirodu kao ono što je važno samo po sebi, a ne u odnosu na ono kakvu korist daje čovjeku, čemu je korijen u patrijarhalnom poimanju života, društva i svijeta.

Specizam je moguće objasniti konceptom patrijarhata, jer on nudi jasan okvir razumijevanja hijerarhije koja je u podlozi svih opresija i nasilja. Patrijarhat pogoduje dihotomijama, kao što su čovjek/priroda, u kojoj je priroda plijen (resurs) čovjeku/muškarcu, te muškarac/žena, u kojoj je žena plijen (resurs) muškarcu. Međutim, seksualno, fizičko i psihološko zlostavljanje ljudskih bića, njihovo posjedovanje i ubijanje, smatra se društveno neprihvatljivim, i kao takvo je kažnjivo zakonom. Potreba za posjedovanjem mora se kanalizirati u nešto drugo, nešto društveno prihvatljivo – poput lova iz hobija. Kako

bi razriješili svoju kognitivnu disonancu, lovci oštro odbijaju upotrebu riječi „ubijanje“, umjesto čega koriste riječ „odstrel“.¹⁴ Ovom načinu percipiranja svijeta oko sebe pogoduje i hijerarhijska i patrijarhalna postavka formalnog obrazovanja (a često i neformalnog).

Kako piše antropologinja Mia Felić,¹⁵ svaki oblik zlostavljanja i diskriminacije ne-ljudskih bića u svojoj je srži povezana s drugim formama opresije. Njihova najbrutalnija manifestacija, najrigidniji oblik iskazivanja moći nad drugim živim bićima upravo je ubijanje iz hobija. Normaliziranje takve prakse vrlo se lako može prenijeti i na druge skupine, prvenstveno žene u tradicionalnim obiteljskim odnosima. Ono je povezano i s percepcijom onoga što je zadaća „pravih muškaraca“.¹⁶ Vrlo ozbiljne, uglavnom homofobne uvrede, a često i one koje su vulgarnije za ženski spolni organ, muškarci lovci upućuju muškarcima koji su protivnici lova, što govori o tome da se ovdje ne radi samo o privilegiji, već i o simbolici po kojoj je muškost u našoj kulturi izgrađena kroz kontrolu *drugih tijela* te predodžbu da muškarac kao (seksualni) identitet može postojati samo kroz negaciju *drugih*. Lov je najbrutalnija manifestacija te negacije, ukorijenjena u androcentризmu kao misaonom sklopu koji održava patrijarhat.

treba za postignućem glavna potreba kada je u pitanju lov. Ponavljam, ta potreba je prirodna ljudska potreba koju je potrebno zadovoljiti da bi se osjećali dobro, **ali je li potrebno ubijati životinje iz razonode da bismo se osjećali kompetentno, uspješno, učinkovito, da se osjećamo kao da nešto možemo i znamo?**“ (naglasak dodan)

14 G. Koldera, intervju: „Kognitivna disonanca je stanje nelagodice (neravnoteže) koje nastaje kada percipiramo da naše misli (stavovi, vjerovanja, pravila) nisu u skladu s našim ponašanjem i obrnuto. Ako sam na dobrom tragu, lovci nisu ljudi s poremećajima ličnosti i patološkim crtama, već ljudi koje je okolina naučila da je lov ok. Ova potreba da se ne koristi riječ ubijanje samo to i potvrđuje. Naime, jedan prosječni lovac sebe ne smatra zlom, agresivnom osobom, beščutnom koja ubija životinje. Kako bi uskladio svoje ponašanje (ubijanje životinja) i misli (ja sam dobra osoba), on mijenja svoj vokabular i svoje misli. Lovac ne ubija životinje, on ih odstreljuje.“

15 Felić 2020.

16 G. Koldera, intervju: „Muškarci su još od davnina, kad je to imalo smisla, išli u lov dok su žene rađale i čuvale djecu. Neka plemenska društva imaju obrnuti obrazac, ali ona su puno rjeđa. Međutim, čini mi se kao da neki nisu primijetili da mi više ne živimo lovačko - sakupljačkim načinom života i da takva podjela uloga nema svoju funkciju. Zbog okamenjenih rodnih uloga teško podložnim promjenama i pregovorima, dečke se i dalje odgaja da budu borci, lovci, neustrašivi, hrabri, emocionalno hladni (osim ljutnje - ljutnja se dapače ohrabruje), a djevojčice da budu nježne, pristojne, ovisne, da ne potiču konflikte odnosno da gutaju svoje emocije i potrebe kako bi udovoljile drugima. Dječacima se kupuju puške i autići, a djevojčicama lutkice i male kuhinjice. Zbog takvog načina odgoja, veća je vjerojatnost da će lovcem postati jedan mladić, nego djevojka.“

„Pucaju na jelene i onda odu tamo na feštu“

Društveni inženjering koji službena politika, neovisno o političkoj opciji na vlasti, provodi u svezi s lovom plaši u svojim razmjerima. Kao skupina najpodložnija utjecaju propagande, djeca se kroz obrazovni sustav sustavno izlažu normalizaciji diskursa o lovu kao zaštiti prirode kroz redovite posjete lovačkim društvima.¹⁷ Ni od jedne institucije zadužene za obrazovanje nisam dobila odgovor na pitanja na koji se način ovi posjeti provode, što se na njima pokazuje i uči te koje su županije u njega uključene. Međutim, jako zanimljive odgovore na pitanje „Što rade lovci?“ dobila je istraživačica Klara Andrić, intervjuirajući djecu predškolskog uzrasta u gradu i na selu (Osijek, Bilje) u sklopu svog završnog rada pri Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku.¹⁸ Djeca tako kažu da lovci, između ostalog, stražare šumu, pucaju na vukove, bježe od policije, stavljaju životinje u kaveze, uzimaju pa bježe, brane ljude i ganjaju životinje, ubijaju životinje i slave nakon pobjede.

Njihovi odgovori ukazuju na normalizaciju nasilnog ponašanja prema životinjama kod djece, a povezivanje lova s preživljavanjem patrijarhalnom diskursu potrebno je zbog održavanja sustava u kojemu sve što nije muškarac predstavlja objekt u službi zadovo-

ljenja njegovih potreba. Nijedno dijete nije reklo da lovci love iz hobija ili zabave. Čak i u situaciji u kojoj je dijete feštu izriječkom spomenulo, ona je jasno odvojena od lova.

Djecu se socijalizira na „lovačke priče“ ljubavi prema prirodi te brige za nju, umjesto učenja da propituju te tvrdnje kroz holističku prizmu brige za cjelinu i osvještavanje prava prirode na samoregulaciju. Oduzimanjem tog kritičkog osvrta djeci u najranijoj dobi stvara se plodno tlo za nepropitivanje nužnosti lovaca i „gospodarenja lovištima“. Iako današnje doba zahtijeva emancipaciju od volje za moći u svim segmentima privatnog i društvenog života pojedinca, djeca se i dalje izlažu romantiziranoj slici lovca iz priče o Crvenkapici, zaštitara prirode i života. Ono što nedostaje je informacija o „vukovima“ današnjice, poput hijerarhije kojoj ih učimo kao prirodne.

Normalizacija zapadnjačkog muškog poricanja veze ljudi i životinja, usađivanje stava da je čovjek različit, bolji i vrijedniji od životinje i *drugog* čovjeka i samim time nadređen, podržava održavanje lažnog dualizma na kojemu počiva gotovo kompletna tradicionalna zapadnjačka misao¹⁹ – priroda (ženski principi)/razum (muški principi). Tom normalizacijom kroz generacije prenosimo dogmu koja se ne propituje, a koja je u podlozi svih diskriminacija.

17 http://os-ikozarac-nijemci.skole.hr/?news_hk=1&news_id=1674&mshow=290 ; <https://kdveden.hr/vrticarci-iz-edena-u-posjetu-lovcima-i-sumarima-u-starim-jankovcima/> Nažalost, niti od jedne agencije povezane s obrazovanjem, kao niti od nadležnog ministarstva do završetka ovoga rada nisam dobila odgovor na pitanja o tome kako se kontroliraju ovi posjeti, što se na njima uči djecu, i na koji se način susreti realiziraju.

18 „Love životinje, još nešto ali ne mogu se sjetiti što.“ „Prave neke stvari, svakakve, ne znam šta.“ „Stražare šumu.“ „Bježe da ih policija ne uhvati.“ „Love loptu.“ „Love sve.“ „Pucaju vukove i druge životinje.“ „Oni kad ubiju nešto onda oni jedu to.“ „Love životinje i stavljaju ih u kavez i ne daju im da izađu iz kaveza.“ „Pecaju.“ „Pucaju na druge lovce.“ „Pucaju u zgrade.“ „Pucaju u zločeste, a zločesti se sakrivaju.“ „Istražuju.“ „Idu u šumu i ubijaju svakakve životinje i donose nama da mi preživimo.“ „Oni od životinja rade bilo šta, kapute, a posebno jelene love.“ „Lovci jedu životinje.“ „Pucaju u životinje da imaju hranu, a kad nisu obučeni u odjela onda hrane ptice.“ „Love životinje, ali ne pse nego svinje i vukove.“ „Hrane životinje.“ „Lovci uzimaju pa bježe.“ „Kad su gladni tamo negdje u šumi, onda pucaju životinje da bi ih jeli.“ „Brane ljude i ganjaju životinje.“ „Ubijaju životinje da bi se hranili.“ „Jedu, piju, love.“ „Pucaju na jelene i onda odu tamo na feštu.“ „Ubijaju jedni druge.“ „Igraju se, trče.“ „Love životinje za preživljavanje.“ „Ubijaju životinje, slave nakon pobjede.“ (Andrić, 2016, pp. 20-40).

19 „Umjesto da prihvatim prevladavajuću feminističku definiciju patrijarhata kao dominacije muškaraca nad ženama, usvojila sam analitički koncept patrijarhata koje je povijestan i istodobno može izraziti promjenjive društvene odnose dominacije/subordinacije koji su strukturirani ekonomskim i političkim diskursima – i to ne samo roda, nego i rase, klase i kolonijalizma. ...rekonceptualizacija dopušta nam istražiti multiplikacijske strukture potlačivanja i izrabljivanja na koje se zasnivaju kulturni i povijesti tekstovi... „kirijarhat“ kako bih označila društveno-politički sustav dominacije i subordinacije koji se zasniva na moći i vlasti vladara/gospodara/oca... ustrajno tvrdim... da androcentričke simboličke rodne konstrukcije oblikuju i legitimiraju društveno-politički kirijarhijski sustav potlačivanja...“ (Schüssler 2011: 24-25).

Napad na sustave moći, poduprte kapitalističkim, patrijarhalnim i hijerarhijskim načinom razmišljanja, nužno vodi u sukob. Povlaštenu klasu teško je uvjeriti u dobrovoljno odricanje od privilegija. Ovaj rad stoga nema namjeru osuditi ni lovce kao osobe, ni sve one koji lov shvaćaju na način na koji ih je sustav socijalizirao, već pokrenuti diskusije o sustavu koji pravi društvo kojemu je ubijanje iz zabave sasvim prihvatljivo, što Mileusnić sažima na sljedeći način:

„U trenutnom sustavu, odnosno društvu u kojemu živimo, međutim, ne gajim netrpeljivost prema samim lovcima... posebice ne onima koji dolaze iz radničke klase te od lova (...) žive u ruralnim područjima gdje ih je sustav naučio kako da ga održavaju i kako da mu služe, umjesto kako ga propitkivati.“

Ekofeminizam, anarhizam, kršćanstvo

Ekofeminizam, socijalna ekologija i ekologizam kritiziraju dominaciju i volju za moći koja se manifestira kroz nasilje uvjetovano vrstom, rodom, klasom i rasom. Time se nadovezuje na anarhističke teorije, a posebno na misli Emme Goldman, koja je u karakteristikama zapadne filozofije i njezina prijevira prema tijelu vidjela uzrok puritanizma, odgovornog, po njoj, za većinu društvenih devijacija. Neočekivano, uz Goldman možemo navesti i njemačku teologinju Elisabeth Schüssler Fiorenza, koja oštro kritizira patrijarhalni poredak u religijama, posebice u crkvama, što se izrazito lako može prevesti i na odnos čovjeka prema životinji.

Upitani za razloge bavljenja lovom, većina lovaca s kojima sam razgovarala istaknula je hijerarhijski postavljen poredak u kojemu je čovjek na vrhu piramide. Uvođenjem djece u takav diskurs stvaraju se generacije koje izgrađuju i perpetuiraju identitet gospodara, što nužno vodi u širenje tog identiteta na sve *drugo* i drugačije, uključujući *druge* i drugačije ljude. Taj pogled na svijet rasprostranjen je kako bi služio interesima privilegiranih rodova, rasa, klasa te vrsta. Kada bismo antihijerarhijsku anarhističku mi-

sao aktualizirali, prepoznali bismo da ugnjetavanje žena i svih *drugih* ima direktnu vezu s ugnjetavanjem i objektivizacijom životinja, ali i da je stavljanje ljudi i životinja u sukob udžbenički primjer propagande utemeljene na onome „ili-ili“. A to jednostavno nije tako. Možemo živjeti po principu „i – i“. Primjerice, ako smo ljudi, nismo samo ljudi, nego i primati, sisavci, životinje i neodvojiv dio prirode.

Put koji vodi u pravedno, egalitarno i demokratsko društvo je put u kojemu ljudi ne podrazumijevaju zajednička iskustva ili interese čovjeka i ne-ljudske prirode, već zajedničku opresiju kroz patrijarhalni, hijerarhijski i kapitalistički sustav. Na tom putu privilegirani moraju svjesno žrtvovati svoje povlastice. Ovaj način stvaranja boljeg društva je u temeljima anarhističke teorije, koja zahtijeva visoku osviještenost i odgovornost pojedinke/ca. Ovaj rad nema namjeru djelovati politički neutralno, već jasno kritizirati kapitalističku proizvodnju nejednakosti i odnosa moći koji životinje u lovištu objektiviziraju jednako kao i žene na ulici, u kući, na poslu. Goldman to oslikava na primjeru trgovine ženama:

„Prostitucija je bila i jest rašireno zlo, ali čovječanstvo i dalje ide za svojim poslom, savršeno ravnodušno na patnje i jade žrtava prostitucije. Baš kao to je, zapravo, čovječanstvo ostalo ravnodušno na naš industrijski sustav ili ekonomsku prostituciju“ (Goldman 2001: 139),

dok u knjizi *Njoj na spomen* Fiorenza to čini kroz kritiku aristotelijanske mizoginije:

„U Aristotelovoj verziji slobodne žene, kao i ropkinje ili robovi, nisu sposobne „vladati“ zbog svoje manjkave, inferiorne prirode. Odavde zapadna antropološka shvaćanja „različitih priroda“ ... vuku svoje povijesno-ideološke korijene. Na sličan način u kršćanstvu i židovstvu funkcioniraju argumenti kojima se legitimiraju subordinacija i eksploatacija onih kojima, prema Aristotelu, drugi moraju vladati.“ (Schüssler 2011: 33-34).

Žene su stoljećima promatrane i korištene kao potrošna roba za besplatan rad, dojenje, reprodukciju

i zadovoljenje seksualnih potreba. U tom položaju kapitalizam žene drži i danas, proširujući ga i na životinje, čije se biološke funkcije reprodukcije i laktacije iskorištavaju na sličan način.

Umjesto vođenja djece u lovačka društva moramo im, za početak, dati dašak anarhističke pedagogije, koja razvija kritičko mišljenje, potiče suradnju i uzajamnost, ne postavlja stvari kao dogmu, ne njeguje kompetitivnost i individualizam. Sve ove negativnosti potiču se nekritičkim posjetima lovačkim društvima koji normaliziraju postojanje lovaca kao nužnih za opstanak prirode i čovjeka. Odgoj i obrazovanje utemeljeni na takvim vrijednostima prirode i čovjeka postavljaju kao dvije suprotstavljene strane u kojima je čovjek (bijeli muškarac srednje klase) iznad svega. Jedini način da postanemo društvo iza kojega neće ostati pustoš jest, kako Mileusnić kaže,

„da rješenja koja predlažemo odgovaraju potrebama zajednica, a ne isključivo potrebama savršeno zdravog, bijelog cis-hetero bogatog i visokoobrazovanog oženjenog muškarca...“

„Jebote, ovo su noge, one su trčale!“

Ekofeminizam povezuje, prema Đurđević i Marjančić (2008), dubinsku ekologiju, spiritualnost, rad, rod i kritiku kapitalizma. Otvarajući svijet ideja socijalističkom razmišljanju, ulazi u otvoreni sukob s dominantnim ideologijama, zbog čega se u svojim zahtjevima za jednakopravnošću ljudi i „drugih“ životinja na trenutke čini preradikalnim. Ako želimo postići skladan život, moramo se osloboditi identiteta gospodara i ukorijenjenog zapadnjačkog načina razmišljanja u kojemu su, kako Branka Galić govori u svom radu „Ekofeminizam – novi identitet žene“, „žene inferiorne muškarcima, priroda inferiorna kulturi, emocije inferiorne razumu i tijelo umu.“²⁰ Kad nadvladamo te lažne dualizme koji postavljaju ba-

rijeru između čovjeka i ostatka prirode, tada ćemo nove generacije moći učiti na život u poštovanju prema sebi i *drugome/ima*.

Feministkinje su razvile koncept o trgovini ženama, ali neke od nas uopće ne smeta trgovina životinjama, koja također predstavlja objektivizaciju tijela, negaciju individualnosti i potvrdu muške kontrole kroz nasilje.

Često su organizacije za prava životinja i brigu o prirodi hijerarhijski ustrojene s muškom moći na vrhu, pa se pažnja tih organizacija usmjerava prema krznu (što je, dakako, pohvalno), nečemu što se povezuje sa ženama, dok lov, povezan s muškarcima, ostaje u pozadini. Nema kampanje u kojoj bi se, recimo, muškarac pojavio gol i tako negirao pravo na lov, ali zato mnogo kampanja protiv nošenja krzna koristi priliku za objektiviziranje ženskog tijela, konstruirajući ga kao robu i okrivljavajući žene za iskorištavanje životinja.

Ekofeminizmu se prigovara da feministkinje odvlači od borbe za ženske probleme, no činjenica je da feminističko opravdanje za ubijanje životinja – ne postoji. Kad prepoznamo da se moramo odreći koristi koju imamo od statusa objekta *drugih*, ništa nas ne sprječava da nastavimo biti feministkinjama. Međutim, specizam je postao činjenica koja se ne propituje. Sloboda se zagovara u onome što jedemo i oblačimo, iako je to na direktnu štetu *drugih*.²¹ Osvješčivanje specizma i nepravednih odnosa moći koje on u sebi nosi sjajno je sročila feministkinja i aktivistkinja za prava životinja Maja Celing Celić kao odgovor na pitanje kako je od gurmanke koja istinski voli meso došla do veganke:

„Stajala sam u redu za bijele kosti, za juhu, i tako ja stojim i gledam u hladnjak i u te kosti i, možda će sada zvučati banalno, pomislim: „jebote, ovo su noge, one su trčale!““

²⁰ Galić, B. 2020.

²¹ Mileusnić: „Kad sam počela propitkivati svoje izuzimanje od tih problema, uz opresiju koju vrši patrijarhat, uvidjela sam i cijeli set privilegija koje imam, a kojih ranije nisam bila svjesna, a koje mi omogućuju da „budem izuzeta“, što sjajno ilustrira potrebu za osvješčivanjem i namjernim odustajanjem od privilegija u ime onih koji te privilegije nemaju.“

Ovo iskustvo sjajno govori o početku osvješćivanja autonomije tijela „drugih“. Zalaganjem za prava životinja, koje u dominantnom sustavu mišljenja ostaju na „dnu“, svoje zalaganje možemo širiti prema pravima svih ostalih skupina nad kojima patrijarhat i kapitalizam vrše opresiju, bez hijerarhijskog poretka. To će izazvati buru, jer su ideološka, politička i kulturna, a posebice tradicijska opravdanja loših društvenih praksi najsnažnija upravo u vremenima kada se u patrijarhalna društva uvode demokratičnije ideje.

Literatura:

- Andrić, Karla, 2016. *Lovstvo u radu s djecom predškolske dobi*, završni rad, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku.
- Buzov, Ivanka, 2020., Socijalna perspektiva ekofeminizma. U: *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str. 81–100.
- Dunayer, Joan, 1995., *Sexist Words, Speciesist Roots*. U *Animals and Women, Feminist theoretical explorations*, ur. Carol J. Adams and Josephine Donovan, Duke University Press, Durham and London, str. 11–31.
- Đurđević, Goran i Marjanić, Suzana. 2020. Na rubu ženskih i zelenih studija, Predgovor. U *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str 9–13.
- Đurđević, Goran. 2020. Na rubu mogućeg ili uspon ka vrhu. U *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str.15–17.
- d'Eaubonne, Françoise 2000. (1990.) Što bi moglo biti ekofeminističko društvo. *Treća* br 2, vol 2: 59–62.
- Felić, Mia, 2020. Od feminizma do specizma – kolaboracijska kritičke animalistike i ekofeminizma. U: *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str. 239–253.
- Fiorenza, Schüssler, Elisabeth, 2011. *Njoj na spomen*, Teološki fakultet Matija Vlačić Ilirik, Zagreb.
- Galić, Branka, 2020. Ekofeminizam - novi identitet žene. U *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str. 61–80.
- Goldman, Emma, 2001. *Anarhizam i drugi ogledi*, DAF, Zagreb.
- Govedić, Nataša, Marjanić, Suzana, 2008., Prvo lice životinjske jednine, *Treća* 2008. br. 1, vol 10. str. 5–10
- Griffin, Susan, 2020. Žene i priroda. U *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str. 35–42.
- Hoffman, Merle, intervju s Carol J. Adams. 1995. Do Feminists Need to Liberate Animals, Too? <https://caroljadams.com/new-page-2> (pristup 5. 7. 2024.)
- Kalapati, Tara. 2020. Ljudi i više-od-ljudskog svijeta. U *Ekofeminizam, između ženskih i zelenih studija*, ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić, Durieux, Zagreb, str. 131–143.
- Jurić, Hrvoje, 2008., Humanizam, transhumanizam i problem rodno-spolne drugosti, *Treća* br. 1, vol 10: 27–44.
- Kemmerer, Lisa, 2023., Ecofeminism and Hunting, DEP n. 52 / 2023, Università Ca' Foscari Venezia, Dipartimento di Studi Linguistici e Culturali Comparati https://www.unive.it/pag/fileadmin/user_upload/dipartimenti/DSLCC/documenti/DEP/numeri/n51/n._52/04_Kemmerer.pdf
- Kemmerer, Lisa, 2009. Nature Ethics: An Ecofeminist Perspective by Marti Kheel. https://philosophynow.org/issues/75/Nature_Ethics_An_Ecofeminist_Perspective_by_Marti_Kheel (pristup 5. 7. 2024.)
- Kheel, Marti 1993. Od herojske prema holističkoj etici: ekofeministički prigovor. *Treća* br. 2, vol 2: 65–80.
- Marjanić, Suzana, 2008. Jesmo li zbilja lišeni svake odgovornosti ili ekofeminističko opravdanje veganstva: razgovor s Karmen Ratković, *Treća* br. 1, vol 10: 13–26.
- Pivac, T., Dragin, A., Dragičević, V., Vasiljević, Đ. 2016. *Selektivni oblici turizma – Primeri dobre prakse u svetu i stanje u Republici Srbiji*. Prirodno-matematički fakultet: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.
- Stančić, Martina, 2008. Feminizam i prava životinja, *Treća* br. 1, vol 10: 45–64.
- Vučić, Nikola, 2021. *Kritika toksične muškosti, pregled suvremenih istraživanja*, Friedrich-Ebert-Stiftung; Sarajevo. <https://www.pszupanija.hr/vijesti/1666-percepcija-lovacu-u-hrvatskoj-javnosti-lovstvo-je-potrebno-sagledati-ucjelini-i-potpunije-ga-prezentirati-javnosti> (pristup 5. 7. 2024.)
- https://hr.wikipedia.org/wiki/Aldo_Leopold (pristup 5. 7. 2024.)

Razgovori:

- Anonimni intervjui s lovcima iz hobija, članovima Hrvatskoga lovačkog saveza, Google obrazac
- Gabrijela Kolderaj, psihologinja
- Maja Celing Celić, novinarka, feministkinja i aktivistkinja za prava životinja
- Pavle Vratarić, magistar šumarstva, bivši direktor Uprave šuma Osijek pri Hrvatskim šumama, lovac
- Ana Marija Mileusnić, ekološka aktivistkinja
- Luka Oman, Prijatelji životinja, aktivist za promicanje prava životinja

One World, One Fight!
Sanja Kastratović, independent researcher

SUMMARY

The perception of hunting as a sport, hunting, which is presented to young children as a normal and desirable phenomenon through compulsory early education, and the problem of speciesism and an inegalitarian society that draws its strength from a dualist view of the world, as well as the hierarchy that capitalism keeps alive with all its might, is what I will try to say with this work in the hope that it will stimulate some kind of serious research into these social phenomena.

KEYWORDS

ecofeminism, hunting, education, violence, capitalism, sport, master's identity

AUTOREFLEKSIJE

MOJA PROMIŠLJANJA O EKOFEMINIZMU: LIČNI OSVRT I AKTIVISTIČKE PRAKSE

Sandra D. Iršević, Univerzitet Edukons, Fakultet za digitalnu produkciju

Uvod: Lično putovanje ka ekofeminizmu

Moje prvo susretanje s ekofeminizmom bilo je kao otvaranje novih vidika – trenutak kada su se različiti aspekti mog interesovanja spojili u jedinstven pogled na svet. Shvatila sam da borba za prava žena i zaštitu prirode nisu odvojeni ciljevi, već su i izuzetno povezani. Odrasla sam u post-socijalističkoj Srbiji, gde su se ekonomske i političke tranzicije često odražavale na uništavanje prirode, a žene su nekako uvek bile *Druge*. Ekofeminizam mi je dao okvir da razumem ove, naizgled nepovezane, probleme. Ekofeminizam sam definisala kao borbu za ljudska prava i sve *Druge*, prirodu, žene i sve one koju su ugroženi i kojima manjina upravlja. U stvari to je za mene feminizam, a njegov deo ekofeminizam.

Ekofeminizam definiše borbu za ljudska prava kao sveobuhvatnu – ona uključuje žene, prirodu i sve marginalizovane grupe i entitete unutar dominantnih sistema moći. Vremenom, ova definicija je postala glavno polazište kroz koje posmatram svet. Naravno, kada sam bila mlađa, mislila sam da je to borba za očuvanje prirode i prava žena, a onda sam shvatila da sve kampanje koje dovode do promena uglavnom vode žene. Nekada je bio aktivizam da se organizuju protesti, grli drveće, organizuju tribine, medijski nastupi, a danas imamo digitalni aktivizam,

gde se putem društvenih mreža i različitih digitalnih platformi pokreću akcije u želji da se zaštiti priroda i ostvari rodna ravnopravnost. Smatram da je sama reč feminizam i dalje na Balkanu jedna „baba roga”, jer se pogrešno tumači i vezuje samo za LGBTIQ+ populaciju, a u stvari je reč o borbi za sve. Za muškarce i žene, za jednaka prava i plate ukoliko se ima isti nivo obrazovanja. U svemu tome ekofeminizam dolazi kao deo nečega novoga i nepoznatog, a u stvari malo ko je svestan da smo svi mi ekofeministi ili ekofeministkinje. Želimo čist vazduh, vodu, zemlju, zdravu hranu... Zar ne?

Istorijski razvoj i ključne teoretičarke: Od teorije do prakse

Učeci o pionirkama ekofeminizma prvo sam se upoznala s radom rodočelnice termina Françoise d'Eaubonne. Međutim, na mene je utisak najviše ostavila Vandana Shiva, koja je svojim aktivizmom spojila teoriju i praksu i postala moja inspiracija. Tada sam počela da preispitujem sopstvene stavove o odnosu čoveka i prirode. Posebno me je inspirisao rad Val Plumwood, australijske filozofkinje koja je kritikovala dualizam u zapadnoj filozofiji. Njena ideja da isti obrasci mišljenja koji dehumanizuju žene takođe do-

prinose degradaciji prirode, otvorila mi je oči za suptilne načine na koje se opresija manifestuje u našem društvu.

Maria Mies i njena kritika globalnog kapitalizma pružili su mi okvir za razumevanje kako, na primer, problem u malim sredinama u Srbiji imaju korene u širim globalnim procesima. Tu mislim na recimo zagađenje vode, zemlje, vazduha, kao i na ekonomsku marginalizaciju žena.

Glavni principi i ideje ekofeminizma: Primena u srpskom kontekstu

Kada sam počela da primenjujem ekofeminističke principe na srpski kontekst, uočila sam nekoliko ključnih tačaka:

U Srbiji, posebno u ruralnim područjima, veza između eksploatacije prirodnih resursa i marginalizacije žena je očigledna.

Tradicionalni dualizmi (kao što su grad/selo, moderno/tradicionalno) često izaziva rodnu i ekološku nejednakost.

Tradicija zadrugarstva i kolektivne brige u srpskim selima može se posmatrati kao model održivog življenja.

Pitanja roda, klase i etničke pripadnosti često se prepliću s ekološkim problemima, zahtevajući kompleksan pristup rešavanju.

Tranzicioni procesi u Srbiji su otvorili vrata eksploativnim praksama, što zahteva ekofeminističku kritiku i nove modele razvoja.

Kritički osvrt na ekofeminizam

Iako sam duboko vezana za ekofeminističke ideje, svesna sam i kritika ovog pokreta. Esencijalistički pristupi mogu biti problematični, posebno u kontekstu Balkana, gde su rodne uloge često rigidne. Izazov je pronaći balans između vrednovanja tradicionalnih znanja, koja često čuvaju biodiverzitet, i borbe protiv patrijarhalnih struktura koje ograničavaju žene. Trudim se da izbegnem zamku romantizacije „ženskog povezivanja s prirodom“ i da se fokusiram na struk-

turne nejednakosti i mogućnosti za promene. Zašto, recimo, ekonomija mora biti muškog roda, a priroda ženskog. I zašto je uvek njihov sukob i pokušaj dominacije jednog nad drugim. Vremena se menjaju, danas priroda dominira. Cunami, oluje, poplave, zemljotresi, požari, klimatske promene su samo neki od problema s kojima se suočava svet i direktno utiču na ekonomiju.

Ekofeminizam u Srbiji: Lična iskustva i zapažanja

U mom aktivističkom radu u Srbiji, susrela sam se s brojnim izazovima i inspirativnim momentima. Rad s organizacijama kao što su:

Žene na selu: Ova saradnja mi je otvorila oči za otpornost i znanje ruralnih žena. Njihova praksa održive poljoprivrede često nadmašuje ono što se uči na fakultetima. Sve više ljudi se vraća na selo i tradicionalnim načinima poljoprivrede.

Zelena akcija: Učestvovala sam u kampanjama protiv zagađenja i primetila da su žene često na prvoj liniji fronta, posebno kada je u pitanju zdravlje zajednice.

Jedan od najinspirativnijih projekata za mene je osnivanje ekološke zadruge u malom selu na jugu Srbije. Žene iz zadruge su kombinovale tradicionalne metode uzgoja bilja s modernim marketinškim strategijama, stvarajući održiv izvor prihoda i istovremeno čuvajući lokalni biodiverzitet. Ovaj projekat je za mene otelotvorenje ekofeminističkih principa u praksi.

Aktivizam u Srbiji često zahteva kreativnost i upornost. Neki od ključnih aspekata ekofeminističkog aktivizma koje sam primetila uključuju:

Edukaciju i osveščivanje: Organizovanje radio-nica u školama i zajednicama o vezi između rodne ravnopravnosti i ekološke održivosti. Nažalost, u školama se ne uči dovoljno o zaštiti životne sredine i rodnoj ravnopravnosti. Ove teme treba da budu deo obrazovanja kako bi se bolje razumele ekofeministički stavovi.

Grassroots organizovanje: Podrška lokalnim inicijativama, posebno u seoskim područjima, gde žene preuzimaju vodeću ulogu u očuvanju tradicionalnih sorti i održivih praksi. **Politički angažman:** Rad na uključivanju ekofeminističkih perspektiva u javne politike. Naravno, veliki je otpor u tome, a pogotovo kod tradicionalnih političkih struktura. S druge strane, kada se organizuju protesti uvek određeni političari pokušavaju da se priključe kako bi ostvarili "poene" i time se gubi smisao samog protesta i želje za zdravom okolinom.

Umrežavanje: Povezivanje s sličnim inicijativama u regionu i šire:

Jedan od najvećih izazova je prevazilaženje podele između "urbanih" i "ruralnih" feminizama, kao i između etabliranih ekoloških organizacija i *grassroots* feminističkih inicijativa. Ipak, zajednički rad na konkretnim problemima, kao što je zaštita vodnih resursa ili borba protiv genetski modifikovanih organizama, može premostiti ove podele.

Na primer, regionalne veze su ključne za jačanje ekofeminističkog pokreta na Balkanu. One mogu da omoguće da delimo resurse, znanja i solidarnost.

Prateći globalne trendove u ekofeminizmu, trudim se da povežem lokalne akcije u Srbiji s širim međunarodnim pokretima:

Klimatska pravda i učešće u globalnim klimatskim protestima.

Digitalni aktivizam: Korišćenje društvenih mreža za podizanje svesti o lokalnim ekofeminističkim inicijativama.

Urbani ekofeminizam: Rad na projektima urbane poljoprivrede u Beogradu.

Ekofeminizam i nauka: Saradnja s naučnicama koje integrišu ekofeminističke perspektive u svoja istraživanja.

Zaključna razmišljanja: Budućnost ekofeminizma u Srbiji i šire

Moje putovanje kroz ekofeminizam u Srbiji tek počinje. Verujem da je važno prepoznati i poštovati različite oblike otpora i kreativnosti koje žene širom zemlje pokazuju u svojim zajednicama. Ekofeminizam ima potencijal da postane pokretačka snaga za velike promene, ali to zahteva otvorenost za dijalog, spremnost na saradnju i hrabrost da se suočimo s izazovima. Zajedno, možemo stvoriti svet u kojem rodna ravnopravnost i ekološka održivost koračaju zajedno stvarajući nove mogućnosti za sve nas. S tom željom sam i 2016. godine pokrenula sajt www.ecofeminizam.com, a od ove godine i podsajt www.bunjevke.ecofeminizam.com. Iz sada skoro desetogodišnjeg iskustva mogu da kažem da sam za projekte uvek imala podršku lokalne samouprave, odnosno grada Subotice koji prepoznaje ove teme (podržali su medijske projekte, ali i radionice i drugo) i Pokrajinske vlade kroz medijske projekte. Podrška je izostala od feminističkih fondova u Srbiji, ali mene to ne sprečava da na svoj način promovišem ekofeminizam.

EKOFEMINIZ(A)M(I): TEORIJA I PRAKSA

Zorana Unković, nezavisna istraživačica

Feminizam prvog i drugog vala i problematika drugotnosti

Od prvog vala feminizma druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća koji se fokusirao na stjecanje prava glasa, zemljovalasnička, radnička prava i obrazovanje žena preko drugog vala feminizma 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća i rađanja feminističkog pluralizma – feministički pokret iznio je ženska pitanja u javnu, tj. političku sferu. Dok se prvi feministički val veže uz bijele žene buržujujske klase, drugi val otvara klasna, rasna i ina pitanja koja preispituju i problematiku *drugotnosti* – pitanja odnosa moći, autonomije, eksploatacije i kontrole. Nad ženskim tijelima (npr. u vidu prava na siguran i dostupan pobačaj), ženama u radnom odnosu, obrazovnom sustavu itd. Feminizam drugog vala sa sobom donosi nove metode i koncepte u borbi protiv patrijarhalne opresije.

Za svoje ciljeve on postavlja radikalne društvene izmjene i promjenu ukupnog društvenog sustava, a prvenstveno propitivanje dihotomije muškarac/žena. Njegova kritika represivnih vrijednosti patrijarhalne kulture podrazumijeva preispitivanje i promjenu karaktera spolnih odnosa u društvu.

Mnoga su društva utemeljila te opravdavaju društvenu hijerarhiju i socijalne razlike na osnovi bioloških, tj. „prirodnih” razlika među spolovima. Upravo ta „prirodna” podjela bazirana je na fizičkoj

superiornosti muškog roda iz koje je zatim izvedena i ideja o intelektualnoj, socijalnoj i generalnoj superiornosti nad ženama kojima se, uz fizičku atribuirala intelektualna, socijalna i ina inferiornost. Upravo iz tih razloga, feministkinje drugog vala postavljaju premisu odnosa ženske potlačenosti i patrijarhata, tvrdeći kako diskriminatorne prakse proizlaze direktno iz ideje o superiornosti spola na temelju biologije.

Što to nadalje znači za sfere djelovanja prema biološkim odrednicama? Za muškarca je predodređena javna sfera s obzirom na pretpostavku da su intelektualno superiorniji, pa tako po inerciji i asertivniji, komunikativniji i snalažljiviji, dok je za ženu rezervirana privatna sfera što podrazumijeva obiteljske „dužnosti” poput neplaćenog kućanskog rada, brige za starije (i ostale) ukućane, ali posebice ispunjavanje njezine biološke funkcije, a to je reprodukcija. Žene su isključene iz javnog i historijskog konteksta, a jedini obrat ove situacije je bio taj da pitanje privatnog postane političko pitanje, pa je tako i pitanje ženske reprodukcije i *dužnosti* rađanja polako postalo dio javnog diskursa. Funkcija reprodukcije od velike je važnosti u kontekstu ekofeminističkih teorija jer potvrđuje problematiku filozofskog dualizma i dihotomije muškarac-žena. Feminizam drugog vala obilježile su i svojevrsne grupe za diskusije u kojima su žene iznosile svoje individualne oblike opresije kroz razne socijalne aparate i društvene uloge, pa

se tako područje interesa feminističke borbe širi na klasnoj, rasnoj, biološkoj i inim drugim razinama. Proširenjem područja borbe, dihotomija „muškarac-žena” tj. „Ja-drugi” sada dobiva svoj prošireni kontekst. Društveni konstrukt drugotnosti počinje podrazumijevati i neljudske životinje kao i prirodu te njihov suodnos s patrijarhalnim društvenim normama.

kultura	priroda
razum	priroda
muško	žensko
mišljenje	tijelo (priroda)
gospodar	rob
razum	materija (fizičko, tjelesno)
racionalnost	animalnost (priroda)
razum	emocija (priroda)
mišljenje, duh	priroda
sloboda	nužda (priroda)
univerzalno	pojedinačno
čovjek	priroda (neljudsko)
civilizirano	primitivno (priroda)
produkcija	reprodukcija (priroda)
javno	privatno
subjekt	objekt
ja	drugi

Val Plumwood, 1993./ 2000.

Osim kritike moći i normativnog društvenog djelovanja koje promovira karakteristike koje su rezervirane za muški rod, žene dovode u pitanje i kapitalistički aparat koji, ruku pod ruku s patrijarhatom, prirodu postavlja u poziciju drugotnosti svodeći je na resurs koji se neprekidno iscrpljuje u korist kulture, razuma, urbanizma, produkcije itd., čiju ulogu time označavaju kao puno bližu onoj koja je do sada označavala žene, a time se počinje rađati kritička poveznica „žena-priroda“. Uz rađanje feminizma drugog vala, uočava se potreba za sve većim brojem pokreta koji podrazumijevaju borbe na različitim poljima koja su komplementarna i u službi postizanja radikalnih društvenih i ekoloških promjena.

Rađanje ekofeminizma

Zvučna imena ekofeminističkog pokreta uključuju nekoliko intelektualnih i političkih osoba. Françoise d’Eaubonne, francuska spisateljica koja se smatra predvodnicom feminističkog pokreta u svojoj zemlji, skovala je naziv „ekofeminizam“ 1974. godine. Praćenje njegovog teorijskog naslanjanja na različite feminističke struje ukazuje na profiliranje kroz kulturalni (esencijalistički), socijalni/socijalistički, radikalni i liberalni ekofeminizam. Ekofeminističkim pokretima polazišna je točka proširenje svijesti o hijerarhijskim strukturama i binarnim definicijama te kako one ne definiraju samo rodne odnose, već i odnos čovjeka s prirodom. Međutim, ne slažu se svi ekofeminizmi oko ključnih pitanja.

Velik dio ranog rada o ekofeminizmu sastojao se od povijesne dokumentacije – konkretno gledajući na povijesne veze koje postoje između žena i okoliša te zatim ispitujući načine za poništavanje tih veza. Teologinja Rosemary Mary Ruether, jedna od utemeljiteljica koncepta ekofeminizma, inzistirala je na tome da sve žene prvo moraju prepoznati, a zatim raditi na okončanju dominacije prirode ako žele krenuti prema uspostavljanju vlastite slobode. Prema ekofeminističkim argumentima, ekološku krizu nemoguće je u potpunosti razumjeti i sagledati bez razumijevanja i raščlanjivanja opresije nad svima „drugima“. Kritika dominacije poziva na promjenu paradigme koja bi podrazumijevala ideju partnerstva s neljudskom prirodom i okolišem. Prema etici ekofeminizma priroda je ravnopravan dio svijeta u kojem živimo, a ne objekt kojeg je potrebno kontrolirati. Priroda se, razvojem industrije, počinje tretirati kao resurs i *okolina*, što korelira sa socijalnom kritikom duboke ekologije koja čovječanstvo obilježava kao antropocentrično. Divlja netaknuta priroda prestaje postojati u svom izvornom obliku. Ona postaje čovjekova okolina. Ono što okružuje nas, što služi nama. Razvija se koncept ideje „Gospodara“ koji podrazumijeva podčinjavanje i razvijanje otklona „Ja“ naspram „Drugo“.

Ekofeminizmi se od duboke ekologije razlikuju u nekoliko ključnih stavki, a jedna od njih je i ta što ekofeministkinje tvrde da društvo nije antropocentrično, već androcentrično (u središnjoj osi društvene

orbite je muškarac, a ne čovječanstvo kao cjelina). Jedne od primarnih premisa ekofeminizma proizlaze, dakle, iz teorije dominacije muškaraca nad ženama i prirodom (u varijanti „muškarac > žena > priroda” ili u varijanti „muškarac > žena i priroda”). Ovisno o tipu ekofeminizma, naglasak može biti na historijskom podčinjavanju žena i prirode od strane muškarca i/ili na simboličkoj povezanosti žena i prirode kroz *prirodne* procese i cikluse. Međutim, i dalje aktualno pitanje u ekofeminističkoj teoriji je imaju li patrijarhat i teorija dominacije isto konceptualno uporište ili ne. U ovom pogledu dolazi do razilaženja u mišljenjima i stavovima.

U prvom slučaju („muškarac > žena i priroda”) značilo bi da emancipacija žena nužno vodi i emancipaciji prirode i obrnuto, a u drugom slučaju („muškarac > žena > priroda”) ne postoji emancipatorni međuodnos između žena i prirode. U suštini, ono što je zanimljivo u ekofeminizmu nije traženje sličnosti između žena i životinja ili žena i prirode, nego sličnost u konceptualnom djelovanju koje opravdava njihovu subordinaciju. Ekofeministkinjama je cilj razotkriti i razumjeti strukturu opresivnog mišljenja. Pokazivanjem kako je opresija žena i prirodnog svijeta konceptualno slična, ekofeministkinje se nadaju usmjeriti analizu na funkcioniranje same opresije kao fenomena.

Ekofeminističke struje i kritike

Iako je procvatom kapitalizma došlo i do promjena u statusu, prvotno, žena buržujujske klase, a zatim boljeg ekonomskog statusa i sve veće neovisnosti žena radničke klase, isto ne vrijedi i za sve žene, posebice za žene iz zemalja u razvoju ili kultura koje vrednuju prirodu, ali ne i svoje žene. Klimatske promjene ne utječu jednako na ljude, a kreatori politika moraju razumjeti kako uzeti u obzir te nejednakosti pri donošenju zakona, a imajući na umu trenutnu klimatsku krizu. U ovom slučaju ne možemo tvrditi da postoji jasna korelacija između kapitalizma i socijalne opresije žena.

Kritičari/ke esencijalističkih ideja smatraju da žene nemaju bliskost s prirodom uvjetovanu bi-

ološkim i univerzalnim društvenim sličnostima već da je njihov odnos s prirodnim resursima određen njihovim političkim, socijalnim i ekonomskim statusom koji je različit za različite grupe žena i za žene pojedinačno.

Iako ne možemo ustanoviti historijsku poveznicu između kapitalizma i opresije nad ženama, na simboličkoj razini za neke od ekofeminizama, ona postoji. Međutim, kritika ove ideje je kako je inzistiranje na tome da su žene povezanije s prirodom od muškaraca upravo ono što perpetuira inferiornost žena i njihovu opresiju. Njegovanje ideje o duhovnoj povezanosti žene i prirode, njene navodne sklonosti djeci, etici njege i emotivnoj inteligenciji, tvrdi liberalni ekofeminizam, nipošto ne doprinosi oslobođenju žena već potvrđuje njihovu „urođenu” majčinsku ulogu. Slagale se oko svih stavki ili ne, svim je ekofeministkinjama zajednička spoznaja da ljudski svijet i svijet prirode mora naći način za koezistencijom.

Uz prethodno istaknuta pitanja, ekofeminizmi se bave i pitanjem populacijskog rasta. Iz perspektive ekologije, smanjenje ili stagnacija svjetske populacije bila bi itekako blagotvorna za naš eko sustav. Liberalni se feminizam s time slaže iz perspektive socijalne kritike, te tvrdi da je kvalitetan životni standard moguće postići upravo time što će se žene poticati na uloge osim onih supruga i majki, a to je moguće samo uz kvalitetno obrazovanje, zaposlenje, sudjelovanje u politici i ekonomsku neovisnost. Osiguravanje boljeg pristupa kvalitetnom obrazovanju i zdravstvenoj skrbi, a time i uzdizanje žena da postanu aktivnije donositeljice odluka u svojim zajednicama, može biti jedinstvena učinkovita sila u gospodarskom rastu i razvoju. Obrazovanje i pristup zdravstvenoj skrbi ženama omogućuje odgađanje uloge majčinstva pružajući im pristup znanju, kontracepciji i sigurnom abortusu. Obrazovanjem ženama se pruža izbor, tj. nisu primorane udati se zbog financijske sigurnosti, omogućuje im se sigurnije zaposlenje što vodi financijskoj neovisnosti i mogućnosti aktivnog sudjelovanja u javnoj sferi. Često se pokazalo da žene na pozicijama moći više ulažu u društvena pitanja, uključujući obrazovanje, zdravstvenu skrb i utjecaj na okoliš. Istraživanja također pokazuju da žene koje obnašaju izabranu dužnost imaju tendenciju da prioritet daju rješavanju

opipljivih problema koji izravno utječu na druge žene, obitelji i djecu. Kvalitetnijom zdravstvenom brigom za žene i pristupom javnom obrazovanju direktno utječemo na kvalitetu života žena kao i reproduktivno zdravlje. Žene se zapošljavaju, imaju manje djece ali se i smanjuje stopa njihove smrtnosti uzrok čemu je najčešće manjak higijenskih uvjeta, siromaštvo i bolest.

S obzirom na to da su žene i djeca nerazmjerno pogođeni klimatskim promjenama, žene u politici pokazale su da su svjesnije utjecaja na okoliš i integriraju relevantna rješenja u svoje političke programe. Ekološka kriza ne pogađa jednako sve žene ni sve kulture. Suvremena kritika ekofeminizma ističe kako ne postoji dovoljno ekofeminističke teorije koja uključuje pitanje rase, klase, seksualnosti i etničke pripadnosti. Socijalni ekofeminizam je taj koji proširuje pitanje odnosa moći i potlačenosti. Na sjecištu socijalne ekologije i feminizma, on dosadašnju kritiku patrijarhata proširuje te patrijarhat opisuje kao kulturu dominacije i proizvodnje nasilja nad klasom, rasom, drugim muškarcima, ženama i prirodom. Termin „socijalni ekofeminizam“ skovala je Chaia Heller 1987. godine, s namjerom da istakne ekofeminističku orijentaciju prema konceptu koji paralelno ispituje socijalne i političke izvore ekoloških problema i afirmira specifične ljevičarske struje prisutne u ekofeminizmu. Ono što veže feminizam i socijalnu ekologiju zajednička je tendencija ka anarhističkim idejama.

Jedna od bazičnih teorija koju je zagovarao M. Bookchin, začetnik socijalne ekologije, je ta da dominacija čovjeka nad prirodom proizlazi iz dominacije čovjeka nad čovjekom. Socijalne feministkinje ne zahtijevaju samo oslobođenje žena, već i oslobođenje svih drugih otklona od normi, tj. Svih „drugih“ što podrazumijeva korijenske društvene promjene, te njihovu društvenu i političku ravnopravnost. Socijalni i radikalni feminizam će se složiti s prethodnom stavkom o potrebi radikalnih društvenih promjena, no dok socijalni ekofeminizam područje borbe širi na sve potlačene od strane patrijarhata i historijski prati socijalnu ulogu žene, radikalni vidi muškarca kao uzrok problema; ne samo spram žena i prirode već tvrde da je muška dominacija deformirala zapadni svijet.

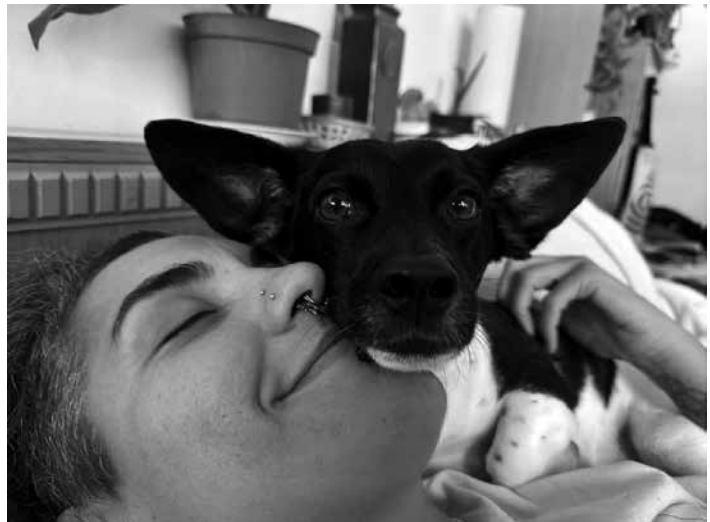
Kasnih 80-ih godina dolazi do snažnijeg profiliranja socijalnog ekofeminizma i kritičkog odmicanja od kulturalnog ekofeminizma i njegovih esencijalističkih ideja. Dok se obje struje slažu oko muške dominacije nad prirodom i ženama (kao i svih drugih „drugih“), kulturalni ekofeminizam kao rješenje patrijarhalne dominacije vidi matrijarhalnu strukturu koja odbija hijerarhiju i donosi zajedničke odluke na temelju koncenzusa, a socijalni ekofeminizam zagovara revoluciju i radikalnu strukturalnu promjenu sistema opresije u nehijerarhijske i neopresivne forme.

Jedna od stavki koju socijalni zamjera kulturalnom ekofeminizmu je naglašeno bavljenje spiritualnim u istraživanju opresije, kako na osobnoj tako i na društvenoj razini. Slično dubokoj ekologiji, kulturalni ekofeminizam više se oslanja na spiritualna, psihološka i intuitivna istraživanja opresije žene kroz osobnu transformaciju, a socijalni na materijalističke i historijske analize institucija koje svojim djelovanjem provociraju političku i socijalnu akciju.

Baš poput liberalnog, i socijalni feminizam kritizira esencijalističke teorije kulturalnog feminizma koje, potičući koncept osobne transformacije i naglašavajući biološki uvjetovane razlike među spolovima, potvrđuju podčinjeni položaj žene.

Pomirba kulturalnog i socijalističkog feminizma javlja se prepoznavanjem važnosti mijenjanja vlastite svijesti i duhovnosti kako bi se promjene mogle inicirati i na institucionalnim razinama.

I, iako se struje ekofeminizma razlikuju u teorijskom shvaćanju poveznice opresije žena i prirode, tj. drugih „drugih“, sve se slažu u nastojanju da razumiju sistem opresije i postignu oslobođenje od opresora. Posvećenost ekofeminizama detaljnijoj razradi dualizama „muškarac-žena“, „kultura-priroda“ i „javno-privatno“ u odnosu na feminizam drugog vala dati će argument nekim teoretičarkama i teoretičarima da diskurs koji se razvija označe kao feminizam trećeg vala integrirajući pri tome teorije ekofeminizama i proširujući polje istraživanja i razumijevanja sustava opresije.

Zaključak

Okvir poput ekofeminizma stavlja poseban naglasak na povezanost društvenih pitanja i okoliša, njihovu isprepletenost, te kako rješenja u jednom području mogu utjecati na pozitivne rezultate u drugom. Tamo gdje se presijecaju društvene nejednakosti i klimatske promjene često se mogu pronaći najutjecajnija rješenja i političke mjere. Upravo zato, uzdizanje i osnaživanje žena ne bi se smjelo zaustaviti na osiguravanju pristupa obrazovanju i zdravstvenoj skrbi. Žene bi se trebale čuti na svim razinama i trebale bi aktivno sudjelovati u kreiranju politike zaštite okoliša. Dosadašnja prakse i istraživanja pokazali su da aktivno sudjelovanje žena u politici i na poziciji moći u javnim sektorima dovodi do učinkovitijih rezultata ekološke politike.

Raskrižja između okoliša i društvenih pitanja su sveprisutna, iako se često zanemaruju, a rješavanje problema u jednom području može imati kaskadni učinak na poboljšanje stanja u drugom kao što i razumijevanje strukturnih razloga koji stoje iza nejednakosti može rasvijetliti kako se ta pitanja mogu riješiti.

Najnovija generacija klimatskih aktivista u prosjeku su uglavnom mlade visokobrazovane žene. Umjesto da zanemaruju ovaj podatak, razvijene zemlje i zemlje u razvoju podjednako moraju iskoristiti ove trendove i uzdići žene do pozicija političkih vođa u klimatskom pokretu. Stoga se suvremeni ekofeminizam mora razviti kako bi se priznali vrlo stvarni učinci rase, klase, etničke pripadnosti i seksualnosti na društveni položaj žene.

Ako je ekofeminizam doista predan borbi protiv sustava ugnjetavanja i dominacije, pokret također mora priznati načine na koje seksualnost – i, točnije, odgovori na tu seksualnost – također figuriraju kao opresivni mehanizmi. No, ako obveze prema prirodnom svijetu shvaćamo ozbiljno, onda sebe moramo vidjeti kao odgovorna bića. Ako se mislimo pomaknuti iz dualističkog mišljenja koje je odlika zapadnjačke filozofije i tradicije, a prema kojoj su žene inferiorne muškarcima, tijelo umu i emocije razumu, neophodno je situaciji pristupiti holistički uzimajući u obzir da su svi dualizmi dijelovi cjeline.

Ekofeminizam je živi organizam koji, proširujući ideje o vrstama opresije i o važnosti holističkog shvaćanja pravičnosti, ima potencijal i sve šire razumijevanje i sposobnost povezivanja područja borbe u cjelovitu i sveobuhvatnu teoriju i praksu. Referira se na široko shvaćanje pojma opresije koje nadilazi pitanja ograničena na ljudske životinje i pitanja političkog(kih) sustava. Iako mu se predbacuje nedovoljna razina inkluzije, ekofeminizam polako ali sigurno širi svoja područja borbe i na rodna, klasna i rasna pitanja, te pitanja seksualnosti. Međutim, ono s čime ekofeminizam prednjači inkluzija je neljudskih životinja kao i ekosustava u jednadžbu kad se radi o teoriji i praksi borbe protiv opresije.

Ekofeminizam je feministički, antispecistički i ekološki pokret baš zbog toga što razumije složenost etapa opresije koja prodiere u sve pore života na Zemlji. I, iako je dugo i nepravedno bio na margini akademske zajednice zbog esencijalističkih ideja kulturalnog feminizma, ekofeminizam nam sve jasnije ukazuje potrebu za holističkim shvaćanjem problematike opresije. Promjena potrebna na sustavnoj razini počinje u individualnom razumijevanju; prvo sebe kao pojedinca i svoje pozicije u kontekstu sustavne opresije kako bi, zatim, mogle/i prepoznati i razumjeti suborkinje i suborce i potom na temelju materijalističke i historijske analize i sinteze zajednički krenuti u političku i socijalnu akciju. Akciju za ljudske životinje i za neljudske životinje i prirodu čiji jedini glasovi smo mi!

Literatura:

- Buzov, Ivanka (2007). „Socijalna perspektiva ekofeminizma”, *Socijalna ekologija*. Zagreb, Vol. 16, No. 1, 1 - 16. https://www.academia.edu/72255301/Socijalna_perspektiva_ekofeminizma
- Galić, Branka (1999). „Ekofeminizam - novi identitet žene”, https://www.ffzg.unizg.hr/socio/PDSS/Galic_rod_2008.pdf
- Holy, Mirela (2007). *Mitski aspekti ekofeminizma*. Zagreb: TIM Press.
- “How does women in securing electoral vote in Indonesian politic? Insight from South Sumatera province” (2015.), u “International Journal of Research -GRANTHAALAYAH”, <https://www.granthaalayahpublication.org/journals/index.php/Granthaalayah/>
- Jelavić, Željka (2007). „Feminističko obrazovanje: moć promjene?”, u: *Kategorički feminizam – nužnost feminističke teorije i prakse*, Čakardić, Ankica; Jelušić, Ana; Majić Daniela; Ratković, Tanja (ur.). https://www.zenstud.hr/wp-content/uploads/2015/04/brosura_1-sem-14_15_web.pdf
- Shiva, Vandana. (2006). *Biopiratsvo: krađa prirode i znanja*. Zagreb: DAF.
- Plumwood, Val (1993). *Feminism and the Mastery of Nature*. London: Routledge.
- Plumwood, Val. (2000). „Razlika i duboka ekologija”. *Treća*, Vol.2, 83-93.

VEGANSTVO I FEMINIZAM

PATRIJARHAT: VLADAVINA NAD ŽENOM I PRIRODOM

Jelena Zoe Disić, nezavisna istraživačica

Feministički pokret u Srbiji tokom poslednje decenije 21. veka obeležen je borbom protiv ratova, nasilja i nacionalizma. Verovatno su zbog toga zelene inicijative i ideje, nažalost, prošle nedovoljno zapaženo ili usvojeno unutar samog pokreta. Iako je ekofeminizam svojom borbom jasno usmeren na patrijarhat, koji se smatra dominacijom nad ženom i prirodom, čak i u malom broju organizacija koje se tako deklariraju deluje da ideja i dalje nije shvaćena u potpunosti, te se borba protiv okrutnosti prema neljudskim životinjama etiketira kao militantan lični izbor, ali i ekstremno (ekofeminističko) političko shvatanje. Ako svojim izborom negativno utičemo na tuđu slobodu i život, onda to nije više naš lični izbor nego ugnjetavanje drugoga. Kad danas govorimo o feminizmu (ili bolje rečeno – feminizmima), govorimo o skupu ideologija i pokreta koji zagovaraju ekonomsku, društvenu i političku jednakost žena, ali se pojam neupitno proširuje na jednaka prava svih – nezavisno od roda, pola, rase, veroispovesti i seksualnosti, dokle god oni ne ugrožavaju prava i slobode drugih. Prema tome, čak i bez prefiksa „eko“ ova borba podrazumeva jednakost za sve nas, išle mi na dve ili četiri noge, govorile ili kokodakale... Patnja je patnja, a nasilje je nasilje.

Pre nekoliko godina, u Pančevu se dogodio užasan incident koji ne samo da je jasno pokazao položaj

žena i neljudskih životinja u današnjem društvu, već je izvukao i jasnu paralelu između njihovih prava. Na jednu opozicionu poslanicu bačena je živa kokoška. Ako pogledate taj snimak, videćete prestrašenu ženu kako izbezumljeno i uplašeno stoji pred kamerama i isto tako užasnutu i istraumiranu kokošku koja kokodače, moleći za pomoć u čudu kako se ona uopšte našla tu. Ako se udubimo u ovaj događaj, on samo slikovito predstavlja svakodnevno verbalno omalovažavanje žena i neljudskih životinja. Koliko ste samo puta čuli uvrede upućene ženama, poput „kokoška, guska, kravetina, krmača, kučka“ i sl. Čak i u nekim feminističkim pokretima često se patnja i iskorišćavanje žena upoređuju s patnjom i iskorišćavanjem neljudskih životinja, ali samo kao metafora, bez priznanja da je to zapravo ista opresija. Izjave poput „žene nisu samo komad mesa“ ili „ponaša se prema meni kao prema životinji“ imaju svrhu da metaforički približe kako se ta osoba oseća – iskorišćeno, zlostavljano, kao da ne vredi ništa. Takve izjave podstiču opresiju nad ostalim životinjama, jer se na taj način ostale životinje objektivizuju i postavljaju kao manje vredna bića, na isti način na koji su u originalnom kontekstu bile postavljene žene. Pojednostavljeno rečeno, ne možemo se boriti za prava jedne grupacije ako istom tom borbom ugnjetavamo druge – na isti način na koji su žene žrtve patrijarhata, neljud-

ske životinje su žrtve specizma. Ako su feministička vizija i ideja ravnopravnost i svet bez nasilja, kako se tu uklapa podržavanje eksploatacije neljudskih životinja? Jedenje mesa, mlečnih proizvoda, jaja, nošenje krzna ili kože, korišćenje proizvoda testiranih na životinjama ili odlazak na mesta gde se životinje drže u zatočeništvu radi ljudske zabave su oblici nasilja.

Svakodnevno smo okruženi pričama o silovanjima, zabrani abortusa (nasilnoj trudnoći) i seksualnom uznemiravanju žena, ali sve su to standardne prakse u savremenim industrijama mleka, jaja i mesa. Reproductivna sloboda žena, kao i neljudskih životinja, povezana je s patrijarhatom, kapitalizmom i drugim oblicima ugnjetavanja. Uzećemo za primer pse – neljudske životinje koje čovek u najvećoj meri prihvata kao bliske i sebi slične. U našoj zemlji ne postoji razvijena svest o udomljavanju životinja, već se sve veći broj ljudi opredeljuje za kupovinu pasa. Kada govorimo o rasnim psima, treba naglasiti da je u toj, slobodno se može reći odgajivačkoj industriji, ženka ili takozvana „kučka“ ta koja je najviše eksploatisana. Još dok je beba, ako je zdrava i jaka, ona je odabrana kao (citiram termin s jednog od oglasa odgajivača) „dobra kujica za parenje“. Dakle, neko prodaje ženu druge vrste kako bi bila silovana i više puta godišnje trudna, a njena deca prodavana kao roba. Ženka najčešće biva silovana i oplodena od strane oca ili brata, kako bi se „zadržala čistokrvnost rase“. Životni vek ženki pasa u odgajivačnicama je neuporedivo kraći u odnosu na ženke udomljenih uličnih pasa.

Slično, industrije jaja i mleka se isključivo baziraju na eksploataciji ženskih jedinki. Kada govorimo o jajima, ona su suštinski ženski genetski materijal koji čovek konzumira kao hranu. Ako govorimo o mlečnoj industriji, pre svega je važno istaći da je čovek jedini sisar na planeti koji svesno pije mleko drugog sisara. Ovo je zaista ublažena predstava činjenica – tačnije bi bilo reći da je čovek jedini sisar koji porobljava drugog sisara da bi oteo to mleko koje želi da pije. Kravlje mleko je majčino mleko namenjeno za tele, a ne za čoveka. Konzumerizam i marketing nam vešto umesto silovane i izmučene krave te otetog teleta serviraju „Moju“ kravicu sa cvetom u kosi, karminom i maskarom, te obezbeđuju da surova istina ne dopire do nas. Ta kravica s tetrapaka ima attribute koji se

često pripisuju ženama u negativnoj konotaciji, što opet ukazuje na to da patrijarhat i specizam imaju isti koren, a to su iskorišćavanje i postavljanje žrtve kao manje vrednog bića.

Počevši od sedamdesetih godina 21. veka, antropolozi poput Adrijen Zilman, Nensi Tener i Fresni Dalberg preusmeravaju ranije utvrđeni fokus ili stereotip o „muškarcu lovcu“ na onaj o „ženi sakupljačici“. Od ključne važnosti je podatak da su prepoljoprivredna društva u proseku dobijala oko 80 % hrane sakupljanjem, a samo 20 % lovom. Autonomija žena u sakupljačkim zajednicama zasniva se na činjenici da su neophodni materijali i resursi bili jednako dostupni i muškarcima i ženama u njihovim oblastima delovanja, pa ipak muškarci su ušli u sukob s prirodom, dok su žene uzimale ono što je priroda odbacila. Kada govorimo o rodu, važno je naglasiti da rod nije isto što i prirodna/fiziološka razlika između polova. To je kulturna kategorizacija utemeljena na seksualnoj podeli. Ako smatramo da rod ne može da uvedi i opravdava dominaciju, na osnovu čega možemo smatrati da vrsta to može?

Pokreti koji se bore za jednakost kao što su veganski i feministički pokret ne bi trebalo da su podeľjeni. Ne smemo ignorisati jasnu povezanost između njih – opresiju i nepravdu. Feministkinje i feministi mogu reći da je njihova ishrana njihov lični izbor i da nasilje nad neljudskim životinjama nema veze s nasiljem nad ženama, ali na isti način zlostavljači mogu reći da je njihovo zlostavljanje i nasilje nad ženama njihov lični izbor. Možemo reći da muškarac ima „pravo“ da tuče ženu, isto kao što neko ima „pravo“ da jede meso. Naravno, isto važi i kad je situacija obrnuta – vegani/ke i borci/kinje za prava životinja ne mogu biti seksisti/kinje, rasisti/kinje, homofobi itd. Jer ako podržavamo ijedan oblik diskriminacije i nasilja, podržavamo ih sve – oni su suštinski uvek isti, bez obzira na to nad kim se vrše.

OZBILJNE PRIJETNJE „OKOLIŠU” / PRIRODI, NASPRAM RAZNOLIKE BORBE

Adelisa Huremović, nezavisna istraživačica

Ekološka i rodna perspektiva u borbi za održivost i pravdu je u današnjem vremenu vrlo zanemarena zbog okrutnosti ljudi. Okrutnost kreće od toga da nismo svjesni koncepta dobrog života, nismo svjesni da je za nas priroda izvor energije jer živimo u iluziji gdje nam je svejedno što se dešava uništavanje i prijetnja našoj okolini.

Krenula bih od povezanosti čovjekove sudbine i životinjskog svijeta. Zajednička nam jeste dobrobit; kroz ljudske aktivnosti bitno zavisi zaštita životne sredine. Uvijek me interesovala povezanost etike sa životinjama i prirodom jer smatram da se tu nalazi osjećajnost koja skriva našu dobrotu za očuvanje životne sredine, kao i odgovornost, opreznost i pažljivost, jer nam je to zaista dovoljno. Treba cijeniti ljepotu i neobičnost prirode i životinjskog svijeta jer će nam takva ljubav biti uzvraćena.

Ljubav između faune i čovjeka, vezanost prirode i čovjeka je dokaz da funkcionišemo kroz osjećaj sopstvene vrijednosti. Činjenica je da nam u današnjem vremenu mnogo znači da priroda omogućava povezivanje s prirodnim svijetom i odmor od svakodnevnog stresa. Nažalost, nismo svi na strani dobra, svjesni smo da postoje neprijatelji naše prirode jer oni zapravo ne razumiju velikodušnost, ljepotu, blagost, čistotu, nesebičnost koju nam pruža ekosistem i životinjski svijet.

Htjela bih podijeliti perspektivu o tome da su žene zaista povezane s prirodom na više načina. Prvo bih krenula od nedostatka poštovanja, proživljavanja tereta, nebrige, zapostavljanja, nepravde – kroz ovo prolaze žene i priroda. Pored svega toga istrajnost žene i prirode je nevjerovatna jer priroda, i pored štete koja joj je nanijeta, i dalje njeguje borbenost i nadu. Žena osjeti majčinstvo, gdje nam priroda daje nove plodove. Vrlo slično, žena i priroda pružaju energiju bez čega se ne uspijeva, to i objašnjava ekofeminizam. Konačno, dolazi kraj potlačivanja žena i prirode jer žene mogu preuzeti ljudsku riječ, pomoću ekofeminizma i borbe za ravnopravnost dokrajčiti nepravdu i dovesti do sveopćeg oslobođenja, jer žene i priroda nisu sebične; još jedna tačna tvrdnja koja nam donosi borbu uz čvrste stavove, trajne savršenosti razuma i volje.

Zbog osobnog zanimanja za životinje i jer sam veliki ljubitelj mačaka u svakodnevnom životu, želim napomenuti osjećajni pristup prema „kućnim ljubimcima”, emotivni odnos milja, ljubavi, sućuti, prijateljstva gdje je osjećaj kao da je član porodice. Zašto svi ne možemo imati takvu osjećajnost? Nažalost, to je pitanje na koje ne postoji odgovor.

Svjesni smo da krivolov, zagađenje i vandalizam u prirodi vrše ubistvo nad prirodom i životinjama. Prisjetimo se doba kovida, ulice prazne, gdje smo svi

svjedoci da su srndaći, vjeverice, lisice i ostale divljači izlazili blizu stanovišta ljudi jer tada nisu osjećali strah, a dokaz nama svima je da trebamo imati saosjećanje prema njima. Sjećam se u djetinjstvu kada smo uz pružanje brige i pažnje uspjeli pripitomiti lisicu koja je bila povrijeđena, ali nakon oporavka opet se sjetila navratiti do nas – to mi je dovoljan razlog da doživotno volim prirodu i životinje. Uz taj razlog veže me i osjećaj ljutnje, mržnje kada je u pitanju krivolov, krivoribolov, kao i zloupotreba životinja radi krzna ili bavljenje lovom iz hobija. Da li je hobi uništiti ugroženu vrstu ribe? Da li je zadovoljstvo lova kada lane ostane bez majke ili mladunče medvjeda strada? Čista bezosjećajnost.

Najveća poteškoća je zagovaranje kazne. Trebamo imati strože kažnjavanje, saradnju s institucijama da se spriječe bespravni postupci i tako sačuva priroda koja nam pruža resurse i duhovnu vodilju. Od ranije je poznat odnos između prirode i ljudi: oni su od prirode zavisili, počevši od hrane do skloništa, i tada su to znali cijeniti.

Zato trebamo ponovno naučiti voljeti prirodu i životinje jer tako ujedno štitimo i naše živote. Ako se suprostavimo zlu, dobro će pobjeđivati. A naš „okoliš i divlji svijet” će imati prelijepi ogrtač koji će krasiti sve nas.

Za kraj, čudno, ali voljela bih da nam je trenutno stanje kao u bajkama, gdje je opis prirode da je čarobna, a životinjski svijet ima karakterne osobine koje su potrebne nama kada postupamo prema njima.

EKOCID NAD MASLINAMA NA OTOKU ŠOLTI

Marina Rakić Šimunić, nezavisna istraživačica

U pričama o životu otočana, poglavito onih u Dalmaciji, često se spominje provođenje vremena u promatranju maslina kako rastu. Riječ je o znalačkom, a i pomalo meditativnom procesu uzgajivača maslina koji prate rast biljke i stvaraju uvjete za osobnu ili industrijsku proizvodnju maslinova ulja i konzumaciju plodova masline. Da bi se maslina iz koštice razvila u mladicu i narasla do stabla potrebno je puno znanja i vremena, ali, prije svega, volje i radosti koje donosi uzgoj masline.

U Gornjem selu na otoku Šolti je 2021. godine starijem bračnom paru koji se u osobne svrhe bavio maslinarstvom preko noći nepoznati počinitelj motornom pilom posjekao dvadeset od ukupno četrdeset i pet stabala maslina. Prema članku objavljenom na portalu udruge Pokret otoka riječ je o masliniku kojeg je obitelj svojim rukama obnovila osam godina ranije. Barbarskim činom bili su potreseni ne samo vlasnici, nego i cijela šoltanska zajednica.

Ekocid nad maslinama zločin je koji bilo koja kazna teško može ispraviti.

Otočani koji su gledali kako masline rastu zbog njihove bezobzirne rezidbe utučeni su kao da ispraćaju pretke na drugi svijet.

Maslina je inače poznata u agronomskom svijetu kao druželjubiva biljka koja se dobro snalazi uz druge biljke na svim stranama svijeta. O, da nam je naučiti nešto od masline!

PJESMA VODA

Mia Šerić, nezavisna istraživačica

Predstavljam se pod umjetničkim imenom “Aelin Laer” što u prijevodu znači „pjesma voda“. Slikarica i *srebrnar* iz Splita, završila sam slikarstvo 2009. godine u Splitu, a nakon toga sam izučavala rad sa srebrom (2011.) kod Lazera Lumezia u Tkalčićevoj, u Zagrebu, gdje sam nakon toga živjela i stvarala nekoliko godina.

Osnovni elementi mog likovnog izričaja i u tehnici rada sa srebrom i u slikarstvu izgrađeni su na proučavanju i studijama keltske mitologije i folkloru, konkretno vilinskog folkloru; to je nešto što već 20 godina samostalno proučavam zahvaljujući usmjerenju od strane obitelji i vrijednim poznanstvima koja sam stekla kroz godine rada i potrage za informacijama, kao jedan mali nezavisan keltski školarac.

Zašto keltsko, s obzirom na to da sam rođena u Hrvatskoj? Djelomično zbog obiteljskih korijena: jedna praprabaka mi je rodom iz Irske, pa sam, zahvaljujući djedu, od rođenja odrasla uz keltske priče i legende, koje su odmah osvojile moje srce i um. Kako se to nadovezuje na cijelu priču vezanu uz Zorana Čiču i njegov rad? S bakine strane obitelji navodno postoji povezanost s vilinskim folklorom koji nam je nešto bliži – majka moje bake, koja je, nažalost, poginula u bombardiranju kada su mojoj baki bile samo 4 godine, glasila je kao “vilovka” ili “vilovska žena”, koja je komunicirala s vilinskim svijetom, sakupljala ljeko-

vito bilje i kamenje i koristila ga u svrhu poboljšanja kvalitete života ljudi koji su živjeli u blizini. Navodno je bila na dobrom glasu, cijenjena i dobro prihvaćena, premda je živjela vrlo povučeno i odvojeno od velike mase i zamora svijeta i smatrala se čudakinjom na jedan poseban način. Moja pokojna baka mi nažalost nije uspjela prenijeti ništa više od nekoliko svojih uspomena, jer je bila premalena kad joj je majka umrla, pa je cijela njezina priča ostala sakrivena misterioznim velom, i o njoj danas možemo samo nagađati. Upravo te obiteljske poveznice dovele su me do Zoranove knjige *Vilenica i Vilenjak* i poznanstva sa samim autorom. Prije deset godina ujak mi je prosljedio digitalne izvatke iz ove Zoranove knjige i od tada sam nastojala doznati što više mogu o našem vilinskom folkloru. To me dovelo i do Zorana, jer sam u potrazi za njegovom knjigom, koja je tada bila izašla iz tiska, uspjela stupiti u kontakt s autorom, koji mi je prodao staro izdanje iz osobne kolekcije i kasnije poklonio novo. Povezali smo se kroz priču i interese, a s obzirom na to da mu se svidjelo što stvaram, pozvao me da se sa svojim srebrenim rukotvorinama priključim promociji knjige, što sam sa zadovoljstvom i oduševljenjem prihvatila.

Sve što stvaram izgrađeno je na studijama i praksi : keltski (konkretno vilinski) folklor, tradicija, mitologija i magijska praksa predstavljaju četiri stupa

mog stvaralaštva. Kroz ritualni rad i praksu koju sam izučila od učitelja iz tog područja, kanaliziram inspiraciju koju povlačim iz tog paralelnog svijeta i dajem joj fizičku formu kroz slike i srebrne predmete. Uvijek sam osjećala da je to još nešto što me povezuje sa predcima, s obzirom na to da su i moja praprabaka iz Irske i prabaka iz Valjeva svoje znanje i inspiraciju koristile kako bi pozitivno utjecale na okolinu, naročito kroz izradu ljekovitih preparata i različitih predmeta za poboljšanje kvalitete života. Kroz svoje ritualno stvaralaštvo nastojim djelovati na isti način – približiti promatraču, ili “nosiocu”, u slučaju talismana, odsjaj tog skrivenog svijeta, a kroz izradu srebrnih predmeta, povezati ih direktno s izvorom koji hrani i ispunjava i moju dušu.

Tako je rođena ideja nazvana *Consecrated Silver Craft*. Oduvijek me privlačila ideja energetske funkcionalne umjetnosti kao nečega što može pozitivno utjecati na zdravlje, raspoloženje i razmišljanje pojedinca, i vršiti funkciju koja nadilazi čistu dekoraciju. Paralelno sam počela proučavati Lapidarije o poludragom i dragom kamenju, u slobodno vrijeme završila sam školu i tečaj kristaloterapije (u sklopu Hupeda kod Osmana Hasanpašića u Zagrebu), što je naposljetku rezultiralo stapanjem umjetnosti i energetske prakse u jedno. U slike sam počela ugrađivati programirane kristale koje bih sakupila u prirodi zajedno sa ljekovitim biljem koje bih sakupljala u šetnjama šumom ili pribavila na sajmovima kristala. Međutim, i dalje sam razmišljala o stvaranju nečega što bi osoba mogla imati sa sobom, nečemu neovisnom o specifičnom prostoru, poput slike na platnu. Rad sa srebrom i kamenjem učinio mi se idealnom tehnikom za realiziranje ideje srebrnih talismana.

Consecrated Silver Craft

Consecrated Silver Craft naziv je koji predstavlja unikatno, ručno i ritualno izrađene, programirane i posvećene srebrne predmete – talismane. Svaki pojedini primjerak izrađen je na starinski način, bez korištenja kalupa ili lijevanja srebra, što ga ujedno čini potpuno unikatnim.

Proces izrade odvija se po mjesečevim mijenama: za vrijeme padajućeg mjeseca srebro i kamenje se odabire, sakuplja i čisti. Za vrijeme rastućeg mjeseca talisman se dizajnira, kreira i izrađuje, kamenje se puni i programira. U noći punog mjeseca talisman se ritualno “pali”: posvećuje se svetom vatrom, pročišćava dimom kadulje i blagoslivlja svetom vodom. Za vrijeme ritualnog paljenja ujedno se upisuje program (svrha) za svaki pojedinačni talisman, kada mu se predaje posebna energetska i magijska snaga. Kao završni ritual posvećenja talismane osobno nosim do nekog od šumovitih, prirodnih, čistih izvora vode u blizini, najčešće na izvor Grab, gdje se dodatno posvećuju čistom vodom na samom izvoru, kako bi im se predala iscjeljujuća snaga vode. Interes za tematiku Zoranove knjige u početku je bio komparativne prirode, jer sam htjela usporediti meni jako blizak irski folklor vezan uz vilenice zvane „Bhean Fheasa“, koje sam proučavala prijašnjih godina i koje su centralni poveznici vilinske vjere, “Creideamh Sí” u irskom folkloru, te imaju vrlo sličnu ulogu Zoranovim Vilenicama. Knjiga me uvukla i zaintrigirala i odlučila sam izraditi cijelu kolekciju inspiriranu simbolikom koju sam, uz Zoranovu pomoć, izvukla i odabrala iz njegove knjige.

Uz Zoranovo vodstvo, odabrala sam nekoliko simboličkih elemenata koje sam odlučila koristiti u izradi: Vilinsko Kolo, Vilinski Korijen i Cvijet Vilinske biljke Oman.

Vilinsko Kolo oduvijek privlači ljudska srca svojom misterijom, ljepotom i tabuom.

U folkloru diljem svijeta glasi kao cirkularno mjesto koje se može pronaći u prirodi, na mjestima na kojima Vile obitavaju. Točnije, Vilinsko kolo je krug u kojem Vile noću plešu. često se smatralo tabuom nagaziti na Vilinsko kolo, što bi rezultiralo Vilinskom otmicom ili kaznom od strane Vila, koja je u nekim slučajevima mogla biti i smrtna.

Vilinsko kolo dobar je primjer ambivalentne prirode ovih misterioznih bića, koja glase kao darežljiva i osvetoljubiva, hirovita i promjenjiva, sposobna uzrokovati bolesti i liječiti, podariti život, znanje, zdravlje, ali i smrt. Moja srebrna Vilinska kola stilski su spoj te ljepote i opasnosti. Odlučila sam ih ostaviti otvorenima,

kako bih prikazala fluidni pokret Vilinskog plesa. Oman, Inula Helenium, konkretno korijen i cvijet, u knjizi je spomenuta kao biljka koju su Vilenice koristile u svojim zazivima Vila, od kojih su tražile i primale pomoć, savjete i znanje koje su koristile u svom radu ali i za pomoć društvu kojem su pripadale, u svrhu divinacija, magijskog liječenja i poboljšanja kvalitete života. Ova posebna biljka bila je poznata i Keltima i Slavenima, koji su je ujedno koristili u liječenju različitih ovozemaljskih i nadnaravnih bolesti. Na biljku se i danas može naići u divljim predjelima, poljima i šumarcima Dalmacije, a njen korijen i dalje se prodaje u trgovinama zdrave hrane u sušenom obliku, kao čaj i dodatak prehrani. Kao i Zorana, i mene je Oman očarao, toliko da sam ga tražila po šumama i poljima Dalmacije. Nakon detaljnijeg promatranja i analize biljke, kreirala sam svoje malene srebrene Omene, a svaka latica cvijeta posebno je ručno izrađena, stopljena i polirana.

Kamenje koje sam odabrala je kamenje koje se može pronaći u Hrvatskoj : gorski kristal, citrin i kalцит. Nešto od ovog kamenja sakupila sam i sama u šetnjama šumama, gorama i otocima. Knjiga Vilenica i Vilenjak odiše solarnom simbolikom, koju sam pripojila lunarnoj simbolici srebra kao “mjesečevog” materijala, na način da sam koristila zlatni premaz za metale kako bih svakom Talismanu dala sunčev sjaj.

Kroz igru srebra i folklora nastojala sam na svoj način ispričati priču o našim Vilenicama i Vilama, u srebro pretočiti jedan velom skriven svijet i učiniti ga opipljivim u fizičkom obliku – obliku srebrnih, Vilinskih Talismana.

CONFERENCE PRESENTATION: DO WE EVEN KNOW WHAT IS GOING ON?

Sunčica Pasuljević Kandić, New Media Art-Academy of Art, University of Novi Sad

Performance in Higher Education and Beyond: Rethinking Norms
International Transdisciplinary Conference
30 January - 2 February 2025
Academy of Dramatic Art - University of Zagreb, Croatia

A space for critical dialogue, theoretical knowledge exchange, and movement was opened with the question: *Do we even know what is going on?* Artists, performers, theater practitioners, dramaturgs, and researchers gathered to share experiences, struggles, and ways of working/doing. Navigating performance, labor, rights, financial constraints, and power/gender dynamics across higher education, alternative, and institutional settings, this conference created a platform for a different kind of exchange. We engaged not only with our ears but with our whole bodies—lying down, stretching both our minds and bodies, and practicing knowledge through movement and theory.

In response to the conference's call for performance works and performative practice-based research, my contribution took the form of an ongoing reflective process. While we may not find a definitive answer to *what is going on*, we can and should continue to walk-with that question—to remain in a state of inquiry as we navigate the collective socio-ecological polycrisis on a planetary scale. By engaging with embodied and tacit knowledge—knowledge of the land—we can explore new ways of understanding.

Walking with this question, my work *EcoSomatic Protocols of Kinship – Bonding with the (Non)Human* invited conference participants on a *walk & talk* experience,

where we collectively engaged in a process of (un)learning—an attempt to move through and make sense of ... *what is going on?*

Work Presentation

EcoSomatic Protocols of Kinship are a set of **embodied technologies**—including breathing, listening, proprioceptive movements, and speculative thinking. They offer a way to situate human tacit knowledge through movement, conversation, speculative fabulation, elements of forest bathing, and design probes, all in service of fostering earthly ways of being. By enacting these protocols, we engage in a **soma-linguistic choreography**—moving both mind and body—performing the technology of our being and reconnecting with the natural world within and around us.

EcoSomatic Protocols are introduced through a **guided walk** in a place that metaphorically, symbolically, biologically, or historically reveals dimensions of the current **anthropocentric AI shift**.

Through EcoSomatic Protocols of Kinship, we engage in **walking-with**—a practice that invites us to rethink our indoctrinated, inherited, and culturally transferred ways of being. Walking-with is a form of

observing, listening, (un)learning, and critically engaging with situated knowledge. It is both a physical and mental activity that encourages playfulness, questioning, conversation, and, at times, discomfort—while simultaneously nurturing a profound sense of **interconnectedness**. It is an accessible, affordable, and less capitalistic way to experience and create art while also exploring technology: the technology of our bodies, our devices, and other life forms.

Each set of protocols is **site-specific**, situating our knowledge within a particular landscape and its other-than-human inhabitants. When implemented collectively, they create space for **technologies of the self** (M. Foucault) to emerge. To support this **place-based walking experience**, participants are gifted **carrier bags of speculation**. Inspired by Ursula K. Le Guin's concept of the bag as the first human technology, these bags hold visual prompts designed to spark new ways of being-with **capitalocentric trouble** (D. Haraway). Through their collective actualization and discussion, they invite us into **imaginative battles**, seeking potential earthly futures.

In its 3rd edition—**Bonding with the (non)human**—EcoSomatic Protocols of Kinship were situated within the concepts of **networks** and four **carriers of knowledge** around Zagreb city center:

- **Mažuranić Park** as a site of nature's knowledge
- **The nearby ADU building** as a carrier of institutional knowledge
- **Our bodies and smartphones** as transferable knowledge carriers, enacted at **F22 Scene**

As a collective, we explored these sites, navigated the networks within and around us, and opened ourselves to new ways of walking—listening without our ears and speaking without our tongues. We concluded our walking-with experience by examining the **algorithmic gaze**, the **attention economy** that pulls us in, and our **presence within (non)human networks** that both connect and disconnect us.

EcoSomatic Protocols of Kinship are neither a performance nor a traditional choreography; rather, they play with performative and choreographic

elements found in everyday movement. They are a meditative, experiential, and embodied approach to nurturing presence—within the landscape, within ourselves, and with our smart devices. Through them, we engage in a process of (un)learning what we think we know.

RAZGOVORI

THE RELATIONSHIP BETWEEN HUMANS AND NATURAL PHENOMENA, EMOTIONAL RESPONSE TO ENVIRONMENTAL CHANGES, INTERVIEW WITH GAIL HOCKING

Nikolina Butorac, independent researcher

Born and raised in the mountainous regions of the South Island of Aotearoa (the Māori name for New Zealand), Gail Hocking has been witnessing the impact of climate change since her early childhood. Her home was near the once-majestic Franz Josef Glacier (Ka Roimata Hine Hukatere), which has since dramatically retreated due to global warming. These experiences shaped her awareness of climate issues and became the foundation of her recent artistic practice, focusing on the relationship between humans and natural phenomena, as well as the emotional response to environmental changes. Her work incorporates large-scale video projections, sound, and vibrations to create an immersive installation that gives the viewer a sense of the disorientation and discomfort she personally endured. She holds a Master of Visual Arts from the University of South Australia and has exhibited globally. She is the recipient of prestigious awards such as the SALA Breaking Ground Award, and has been a finalist for both the Ravenswood Australian ArtPrize and the Heysen Landscape Prize. She has undertaken residencies in Iceland, Portugal, and Australia. In 2024, she participated in the group exhibition Drava Art Biennale with the piece *The River in Me; The River Around Me; Erosion of a Future Memory*, in collaboration with artist Nikolina Butorac.

Where do you draw inspiration for your work and how do you go about including/recording all those Others – from plants and landscapes to the more-than-human?

My childhood was spent in the thick bushes and mountains of Aotearoa. The environment had a huge influence on my practice. I am inspired by the landscape and was taught by my father to have extreme respect for our ecology and that as humans we are interconnected with all things. Climate change, migration, globalization, destructive environmental events (mining, nuclear testing, oil spills), human-technological relationships and the emergence of new discoveries in science (quantum physics) are all developments which may lead to a rethinking of the human's position as the dominant being.

Recording and researching the environment comes from visually and sensorily absorbing the atmosphere of a place. Documentation consists of photographic images and video footage. Observing and documenting the process of a transient state of matter comprises the main data collection for the research.

Your work *The Weight Of* was inspired by the uniqueness and transience of the Kiribati Islands. Can you tell us how you connected with those islands and what emotions you tried to convey?

There is a personal connection with the South Pacific Islands and rising sea levels in that Aotearoa refers to two Islands in the South Pacific seas, and I have an uncle and cousins that are Samoan and Fijian. Their Islands are slowly being swallowed by the rising seas. Kiribati Island is the most urgent, but all South Pacific Islands are under threat. The emotion I was trying to convey was loss, but also helplessness and grief, fueled by the inability to stop the destruction.

The motifs of water, river, ocean, melting, and tide often appear in your work. Is there a story or event from your childhood or a fact related to the theme of water that particularly influenced you?

I do not have a particular event related to water, but having been raised in Aotearoa, I was always surrounded with many bodies of water, such as the Lakes (Lake Kaniere, Lake Mahinapua). I was born next to the Ocean, and have lived near it my entire life. There were also many rivers, but one in particular stands out: the Hokitika River, which starts in the Southern Alps and stretches down to the Tasman Sea. The Franz Josef Glacier (Ka Roimate Hine Hukatere) and Fox Glacier. I'd say that in my research and practice the body is re-imagined within the material process through water's associative connection. We connect to other bodies and water systems through the leaking and bleeding of our weeping, drinking, sweating, transfusing, ejaculating. As a female/mother, life-giving water exists in a mother's milk, through menstruation and a woman's blood. Water sustains life on earth and in bodies.

What are the most common materials you use when building an installation? Do you think about the sustainability of the material? How would you define the relationship between copper wire and hair, or wax and shell?

I feel like there are no common materials. I think a lot about the association between my concepts and different materials, as well as what works best with what I am trying to say or convey. As you can see from the images, I work in multi-medium with various materials.

The copper is not a wire, but electroplated copper. The process used in electroplating is called electrodeposition, and it offers the possibility of plating metal onto non-organic material. Electroplating utilizes electric currents to alter the surface properties of an object from their original form. The initial concept of the research concerns a subjective experience, so the inclusion of a portion of my bodily matter (hair) within the material transition became an important decision. The copper particles, haphazardly grown onto the shaft of hair, suggest an interrelationship with the human/non-human agencies and their effect on our lives, sometimes without our conscious knowledge.

I do use wax quite frequently, since I feel it has transitional properties connected to the idea of human/nonhuman impermanence. The porcelain shell is molded from oyster shells, with an imprint of my delicate skin folds in wax denoting the preciousness of the natural oyster beds in our oceans, their ecology and our survival as a species.

Can you tell us about the creation process for *Disturbing a Silent Voice*? How long did it take? How did you get permission to set up an ephemeral intervention in a public space? How did people react to the land art work? How long did it take for it to disappear into nature or become part of it again in a different way?

Disturbing a Silent Voice is the culmination of a residency initiated by Country Arts SA, situated in the heritage town of Burra, South Australia. There were two separate time frames that produced the ephemeral site work. The first stage (July 2015) consisted of selecting and researching a site while developing a proposal for the ephemeral work. The second stage (April 2016) included installing the finished work, giving public talks and the official opening. The histori-

Gail Hocking, *The Weight Of*, Video Still, 2020

Disturbing a Silent Voice

cal background of Burra influenced the decision-making process regarding site and materiality choices.

Burra is a small township 150 km northeast of Adelaide, South Australia, in the mid-north region of the state. In 1845, a major copper mine was opened in Burra. It was called a “monster mine”. Throughout the mining boom that lasted from 1845 to 1877 a rapid influx of miners and their families (mainly Welsh, Cornish and Scottish) migrated to Burra.

In 1877 the mine was closed, leaving a legacy of loss in its wake, the devastation of the landscape and irreversible effects on the indigenous population. The trees had been stripped from the surrounding hills to feed the mine furnace. The change in ecology, the loss of a pristine landscape and the European influx had irreversible consequences for the Ngadjuri people. The Ngadjuri people of the mid-north plains traversed the area, utilizing Burra Creek for life-sustaining provisions. The population of the Ngadjuri people was decimated due to deprivation of their water and food sources and the onslaught of European diseases (smallpox).⁰¹ By the early nineteenth century, the people of this language group had ceased to exist on their traditional lands. The majority of the survivors moved to join neighbouring groups in the north, east and the Riverland, while some, especially from the southern region where Burra is situated, were moved to the Point Pearce Mission.

The installation *Disturbing a Silent Voice* is a response to the conditions and lives of transient communities, both indigenous and migrant miners, that navigated the site of Burra throughout history. The historical narrative underscores how the non-human (land, copper) and human (indigenous and migrant) were in flux, in continual states of transition—a volatile site. *Disturbing a Silent Voice* raises the possibility of disrupting the expected boundary of place knowledge by creating a disturbance through a work of art. Perhaps such an action could present an alternative future for the country, to see the land as an evolving, changing, moving entity. This research phase focuses on a small intimate ecology, in an attempt to see the interconnection of all things.

I spent lengthy periods on site absorbing the surrounding landscape and meditating on the lives that were connected to the space. Noting a considerable amount of native and non-native trees with unusual formations, I reimagined their twisted forms as a metaphor for beings, without specific race or culture. Gathering 200 to 300 branches, the investigation into the possible re-inventing of their identity commenced through the process of painting, wrapping and casting. Wrapping white muslin soaked in white cement on each individual branch was an effective combination which hinted at the healing properties of broken limbs. Initially, the operation of bandaging each branch seemed an overwhelming task. After the first few days, the act of bandaging became a ritualized, meditative process. In the mutual entanglement between my action and the branches, I responded to the “aliveness” in their alteration. Within various native tree branches, the wrapping triggered a leaking of sap which seeped through the bandages. Muslin and cement are the products of colonization, yet the weeping of the sap evoked a bleeding out of an identity that is vulnerable and transient. This emotive reaction from the involuntary weeping (or leaking) alluded to a connection between human/non-human vulnerability. Planting the white bandaged branches upright on site effectively contrasted with the background of nature’s vibrant colours, resembling a forest of beings.

The decision to paint an illuminative aggregate (phosphorus) onto a portion of the branches serves to create a disturbance and to highlight the edge of day and night. This illumination represents an attempt to create a disjunction in our time concepts, to step out of our own time. There is an uncanniness in the hushed tones between day and night, a silence in the environment, that engenders contemplation. It is in this sense of movement between day and night that an uncanny feeling becomes apparent in the work through the illuminative glow of the branches. This is not a supernatural experience but a disjunction of the familiar; a strangeness that can leave us with a sense of disempowerment; a state of disquiet where

01 Fred Warrior, *Ngadjuri: Aboriginal People of the Mid North Region of South Australia, Meadows, South Australia*, South Australian Studies of Society and Environment (SASOSE) Council Inc., 2005, p. 6. Ibid, p. 6.

Gail Hocking, Through A Looking Glass Darkly, 3min 2sec, 2024

Gail Hocking, Precarious Resilience (installation detail) 2018 found eucalyptus branch, muslin, black cement, porcelain slip, blended soy wax with artist's skin imprint, hairnets dimensions variable.

the self becomes vulnerable. Observing the work at dusk gives an overwhelming feeling of a compression of time between past and future. The bandaged branches anthropomorphise into ghostly forms evoking past dwellers. The senses are engaged as the disruption of the temporal plane is highlighted through the illuminative glow.

The summer of 2016 became notorious in South Australia because of the continual vicious storm cells that produced torrential downpours. The usually dry creek-bed filled with an overflow of water and teemed with alternative life forms. Ducks, frogs, insects and other flora and fauna became enmeshed within the work to create another dimension.

During this time *Disturbing a Silent Voice* became fully submerged. The receding waters revealed the full force of nature and the work became enmeshed within the environment. The force of the water tilted the branches toward the ground. On each branch, stains and imprints of silt and debris are etched. The muslin and white cement have absorbed the traces of the powerful force of nature. Observing the co-evolving of the work with the world, while recognizing ecological vulnerability and resilience, opens a portal to rethink the interrelationships between human and non-human.

Could you share a memory of Kā Roimata o Hine Hukatere (Franz Josef Glacier)—a site near your childhood home in Aotearoa (New Zealand) – connected to the work in which you spoke about its disappearance?

My brother would always climb onto the glacier and explore, while I crawled into the space hidden underneath, transfixed by her myriads of blue and green crystal-like colors. I remember the sound of her moaning as wind breathed through her crevasse and fissures. (I relate to Hine Hukatere as a woman in that the Maori Story tells us of a maiden that lost her lover Tauwe and her tears froze, creating the glacier). The memory of crawling into the womb of the glacier is still acute; I grew up with this beautiful being. The work *Standing at the Edge of Memory* is my love song to Ka Roimate, fueled by the haunting reality

that this glacier will disappear within my generation. The underside of the glacier has channels and caves of smooth, blue shades of translucent ice. I created the forms for this work based on this memory, recollecting the emotion and feeling whilst draping into shapes the material soaked in plaster/cement. I brushed many layers of wax onto the surface of these forms representing melting ice. The installation is lit with blue filters on the lights to initiate a feeling of being inside a Glacier.

Through a Looking Glass Darkly explores my personal interior of this grief. Disorientation, discomfort, uncertainty, and a symbiotic vulnerability are elemental factors in this cinematic vision. The uncertainty, grief and time embodied by human uncomfortableness are concepts I am exploring in this work. Struggling to orientate oneself in a changing environment and the destabilized, disjointed nature and time we are experiencing are its investigative trajectories.

If you had to single out an anthropologist, philosopher or artist that has influenced your work profoundly, who would they be and why?

I connect on many levels with the Ecofeminist philosopher Val Plumwood, who states:

“[t]he survival of our species depends upon how our relationships with earth others are re-configured.”

Artist Olafur Eliasson has compelling work which negotiates natural non-human forces to generate an aesthetic experience. Artist Bill Viola is extremely succinct and articulate in expressing human emotion in his video work.

In your latest project you are dealing with the subject of earthquakes. How did you get into the subject, and where did the need to deal with it come from?

The emotive future uncertainty, grief and time embodied by human uncomfortableness are concepts I aim

Standing At The Edge of Memory, installation, 2023, plaster, muslin, steel, blended wax, dimensions variable

Transmuted State of Being 1-1, 2016.
Dimensions 10 cm x 4 cm; copper
electrodeposition, artist's hair.
Image Credit Nu Image

to explore. I am also interested in researching the invisibilities that lie between humans and environmental (nonhuman) phenomena.

Living in Aotearoa (New Zealand), I have experienced many earthquakes. The P Wave before the earthquake hits an audible sound is vibrated through the ground at a low frequency.

The new body of work is generated by a recent catastrophic climatic event I was immersed in. During a recent residency (November 2023) at Hafnarborg Art Residency, Hafnarfjodur, Iceland, the Fagradalsfjall volcano created a lava tunnel under the town Grindavik, which was located 15 km from the residency apartment. As the lava tunnel heaved its way to the surface, intense earthquakes rocked the area. Around 800-1000 tremors were recorded within a 24-hour timeframe.

The epicenter of the earthquakes was located close to the residency apartment, and the complex phenomenon of its sound was audible. Preceding each tremor, the vibrational sound of the oncoming jolt caused intense fear, panic, and vulnerability. I struggled to orient myself and experienced disjointed time as the outer nonhuman phenomena penetrated my inner world.

Unable to extract myself physically or sensorially from this climatic catastrophe, I felt deeply the emotional experience of climate. I aim to draw on this multilayered emotion and phenomena as the concept framework for my new experimental immersive body of work.

What is the art community like in Australia and Adelaide? Is it possible to make a living from art, or do most artists have to have other jobs on the side?

The art community in Adelaide is very supportive, but, unfortunately, within Australia you will have to work secularly to compensate for everyday expenses. There is only a small percentage of artists who are high profile and can ask high prices for their work, enabling them to survive on their art practice alone. The grant funding bodies are numerous and generous in supporting projects. Galleries are now paying

the artist a fee to exhibit. Five to six years ago this was not the normal procedure for exhibiting. The artist had to pay the gallery a fee to exhibit.

NE BUDI TOLIKO EMOTIVNA

- INTERVJU S NIKOM RUKAVINOM

Branka Cvjetičanin, interdisciplinarna umjetnica

Na putu smo prema Bugarskoj. Dugosatna vožnja pretvorila se postupno u intervju iz kojeg se ne može uteći. Sugovornica Nika Rukavina je pukim slučajem na suvozačkom mjestu.

Kratak uvod posvećen je umjetničkoj praksi performansa izdržljivosti, *live-act* praksi duboko ukorijenjenoj u *body artu* i konceptualnoj umjetnosti od 60-ih nadalje. Koristeći tijelo i dovodeći ga do granica izdržljivosti, umjetnici/e ovaj ekstreman izričaj fragilnosti koriste kako bi kroz njega osporili/e sustav, preispitali/e rodne norme, ograničenja tijela, progovorili/e o boli, traumama. Performans izdržljivosti nije samo „spektakl“ sam po sebi. To je istodobno čin kontrole, prisutnosti, ranjivosti i transformacije. Nika Rukavina jedna je od rijetkih umjetnica u Hrvatskoj koja svojim performansima preispituje vlastite fizičke, mentalne i emotivne granice, ulazeći u naočigled bolne repeticije i za publiku ponekad teško gledljive izvedbe.

Nika Rukavina rođena je u Rijeci 1980. Diplomirala je kiparstvo na Accademia di Belle Arti u Veneciji. Članica je HZSU-a. Izlagala je u sljedećim galerijama: Ostrale Biennale, Dresden; Frei_Raum, Beč; Kunsthaus, Graz; Kunsthalle, Graz; galerija Sehsaal, Beč; galerija Škuc, Ljubljana; Memphis galerija, Linz; galerija 5020, Salzburg; Magazzino del Sale, Venecija; MLZ Art Dep, Trst; galerija A + A, Venecija; galerija

Bevilacqua La Masa, Venecija; galerija Nuova Icona, Venecija; MMSU, Rijeka; MSU, Zagreb; Cultural Center, Beograd; Blaenau Festiniog, Wales.

U svom umjetničkom stvaranju uronjena je u različite medije – instalacije, performanse, video, slikarstvo, skulpture i crtež. Tematski je uvijek usredotočena na aktualne probleme društvene netolerancije i diskriminacije te progovara o utjecajima represivnih sustava i okoline na pojedince kojima se nameću društveni konsenzusi. U njezinim radovima prisutne su i teme iz područja psihologije i filozofije.

Kako se netko tko završi kiparstvo nađe u performansu? Jeste li učili o performativnim praksama na Akademiji? Što smatraš prvim svojim performansom?

Kao i mnogo toga u mom životu, to se dogodilo spontano, iako tome prethodi osobna životna priča, iz vremena kada sam još studirala i prolazila kroz meni teško razdoblje koje se manifestiralo kroz napade panike i anksioznost. U to vrijeme, kada takva stanja još nisu bila toliko prepoznata kao istinski problematična, nikada nisam dobila konkretnu dijagnozu svojih anksioznosti. S time sam se nosila sama i uz pomoć alternativne medicine. To osobno traumatično iskustvo potaknulo me na dublje promišljanje o sebi, identitetu i društvu.

U umjetničkom radu i procesima, sada kada gledam retrogradno, postojale su neke naznake koje sam tada kanalizirala kroz instalacije a koje su tematizirale ono što je „iza“, ono što je dublje od onoga što površinski percipiramo kao realnost, a što je ustvari uzrokom moje/naše patnje. Tako dolazim i do prvog „Purify Your Emotions“ performansa. U njemu sam pijenjem votke pokušavala sagledati čin trovanja vlastitog tijela iz svjesne perspektive, nešto što sam tada radila gotovo svakog vikenda, nesvjesna učinka koji to ima na mene kada se oduzmu faktori zabave, društva i pripadanja istom.

Tu se nekako preklopilo, za mene je performans bio prirodan nastavak skulpture, jer ako je skulptura oblikovanje materije, onda je performans oblikovanje energije i sebe. Na Akademiji nismo učili o performansu, završila sam klasično kiparstvo čije osnove sam znala pa sam znatiželjno tražila nešto više i drugačije. A nije naodmet spomenuti ni da je skulptura produkcijski daleko skuplja od performansa, što nama koji se bavimo vizualnom umjetnošću, pogotovo u Hrvatskoj, ulazi u kriterij odluke o mediju u kojemu ćemo stvarati.

O ekonomiji u pozadini stvaranja ćemo na kraju. Kažeš da na Akademiji niste učili o performansu. Kako si se kretala u tebi tada nepoznatom umjetničkom izričaju, razvijala metodologiju? Kako nastaju tvoji radovi?

To mi je jako teško pitanje, jer postoji više razina. Na najdubljoj razini, rekla bih da radovi nastaju iz praznine. U toj završnoj fazi razmišljanja ulazim u neku vrstu meditativnog stanja, gdje mi dolazi slika onoga što treba nastati.

Prije toga, postoje dva osnovna načina na koja radim: jedan je kada sudjelujem u projektu s unaprijed zadanom temom, tada rad nastaje kao refleksija, kroz istraživanje i dolazak do same srži teme. Drugi način je kompliciraniji jer dolazi iz osobne opservacije svijeta i pitanja: „Zašto je nešto baš takvo kakvo jest?“. Tada se otvara prostor za djelovanje, pa slijedi proces osmišljavanja kako prenijeti poruku što jednostavnije, jer mi je važno da ono što radim bude razumljivo i ljudima koji nisu iz svijeta umjetnosti i kulture.

Zadnjih deset godina moj fokus je bio na boli, ili preciznije na patnji. Bol smatram pozitivnom jer ukazuje na konkretan problem, dok je patnja proizvoljna i tiho nas uništava. Većina mojih radova ima tri sloja: prvi je tematski, vidljiv svima, drugi je društveni kontekst i pozicija rada, a treći je moja osobna psihoterapija, suočavanje sa sobom, kroz fizičku bol ili introspektivni dijalog.

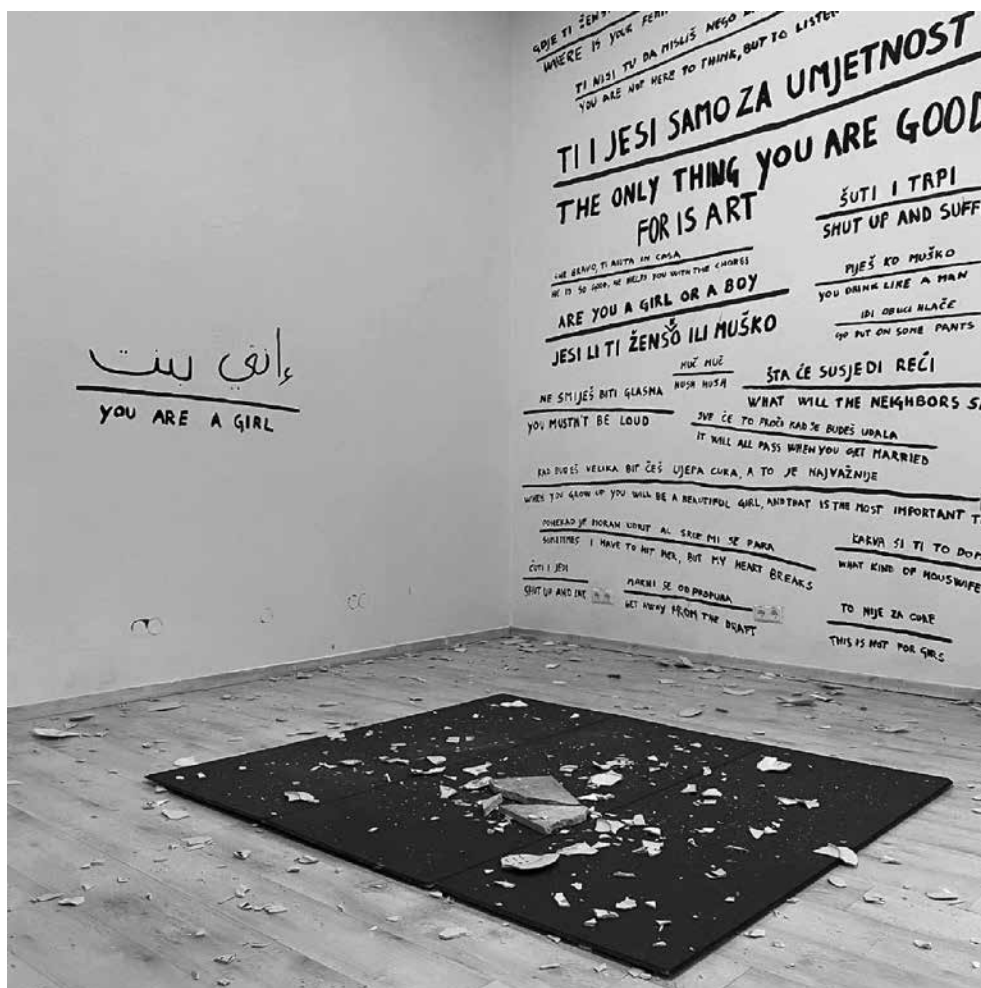
Kako se pripremaš za realizaciju rada? Isprobavaš li ga prije? Kako pripremaš tijelo za napor? Ovo te pitam zato što želim ukazati na umjetničku istraživačku praksu, metode i procese nastajanja radova koje podrazumijevaju vrijeme, život, znanje, konstantno učenje, i cijeli spektar različitih okolnosti nastajanja umjetničkog rada. Ujedno i da se osvijesti ideja uloženog vremena, onog nevidljivog rada koji prethodi finalnom činu.

O radu jako puno razmišljam, prolazim sve moguće scenarije i pokušavam procijeniti koliko moje tijelo može izdržati a da ga trajno ne oštetim. Naravno, dogodi se da nedovoljno istražiš temu, ili nisi dovoljno koncentriran jer, na primjer, paralelno sudjeluješ u organizaciji nečega i onda tako polukoncentriran uđeš u performans. Tako sam izvodeći *The illusion of truth (Iluzija istine)* zauvijek oštetila vlastiti nervni sustav i očito spržila neke sinapse jer sam predugo bila izložena titrajućoj svjetlosti. Nakon izvedbe odmah sam primijetila promjenu u glavi i očima, ali sam mislila da će proći, međutim nije, tjednima nisam mogla gledati u bilo kakav ekran, a ni dan danas ne mogu biti u prostoriji sa strobo svjetlima bez sunčanih naočala. Tako je moj rad u kojem se odupirem toku propagandnih slika, koje osim svima očigledne vizualne poruke, imaju i onu skrivenu kodiranu koja direktno sjeda u našu podsvijest, zauvijek utjecao na moj moždani plasticitet.

Tijelo nastojim održavati spremnim, što za mene znači redovitu meditaciju. Ona mi pomaže da imam kontrolu nad emocijama i barem djelomično nad tijelom. Sad kad sam starija, svjesna sam da sam trebala raditi i na fizičkoj spremnosti, ne samo mentalnoj i duhovnoj, jer me tijelo u posljednje vrijeme često izdaje.

Don't be so emotional (Galerija Prozori Zagreb 2022), foto: Jasenko Rasol

Don't be so emotional (Palermo Galerija, Stuttgart 2023) foto: Sarah Konjić

Nikada ne isprobavam performans prije izvedbe, jer mi je performans primarno rad s energijom i važno mi je ući u stanje „flowa“ (protočnosti), stanje u kojem više nema mene, nego samo čin. Ako bih probala unaprijed, onda bih imala očekivanja i projekciju, što bi mi otežalo ulazak u to stanje. Naravno, imam i ponavljajuće performanse, njih drugačije izvodim i oni sami po sebi nose drugu vrstu energije. Za njih znam što će se dogoditi jer sam tamo već bila.

Dodala bih da način istraživanja jako ovisi o konkretnom radu. Ono što im je svima zajedničko je pokušaj da se stavim u „tuđe cipele“ i duboko promišljanje o tome „zašto“ je nešto takvo kakvo jest. Koje dinamike su do toga dovele? Kako ih možemo preokrenuti?

Bitno mi je i to da, ako neki rad „proziva“, nikad ne proziva osobu, već situaciju. Jer vjerujem da napadom samo izazivamo obrambeni zid, dok se ukazivanjem na problem bez optuživanja stvara prostor za dijalog i moguću promjenu.

Jednom prilikom si mi ispričala priču o svojim roditeljima. Njihova priča podsjetila me na film *Ninotchka*. Dvoje mladih ljudi upoznaju se negdje na Crnom moru, gdje tvoj otac, tada jugoslovenski šahovski međunarodni majstor, igra na turniru, a tvoja majka, inače rođena u Sankt Petersburgu, kao mlada tek diplomirana povjesničarka umjetnosti dolazi na odmor. Osim tragova te osobne povijesti, o kojoj možda najdirektnije progovaraš u svom radu *Don't be so emotional*, tog najbližeg okruženja, grada Rijeke kao grada odrastanja i bivanja, koje bi umjetničke reference navela u svom osobnom umjetničkom stasanju?

Bilo to svjesno ili nesvjesno, svi smo mi proizvod okoline i njenog utjecaja. Stoga možda da spomenem da sam temelje kiparstva naučila u srednjoj umjetničkoj školi u Rijeci, gdje sam dobila jako dobru tehničku podlogu. Na akademiji u Veneciji dobila sam potpunu slobodu da radim što želim, što mi se tada činilo kao nedostatak jer nisam imala nekoga da me vodi, a tehniku sam već savladala. Danas, s vremenskim odmakom, to vidim kao vrlo pozitivnu stvar jer me upravo ta sloboda natjerala da pronađem vlastiti rukopis, koji me kasnije sve više vodio prema konceptuali.

Život u Veneciji bio je potpuno drukčiji od onoga što sam dotad poznavala. Upoznavanje ljudi iz cijelog svijeta kao klinki iz, ustvari, malog grada Rijeke otvorilo mi je oči i pokazalo koliko je moj svijet bio ograničen, koliko je svijet zapravo širi, kompleksniji i raznolikiji nego što sam mogla zamisliti. Rad na Bijenalu me također jako oblikovao vidjela sam kako taj svijet funkcionira „iza kulisa“. Nije me osobito dojmio u smislu strukture, ali rad s nekim umjetnicima i umjetnicama bio je izuzetno inspirativan. Život u Veneciji ostavio je veliki trag na meni, ponajviše jer mi je donio ljude koje i danas smatram svojom proširenom obitelji.

Naravno da postoje i umjetničke reference. Čini mi se da je moja vrsta performansa bila jako inspirirana jugoslavenskom performativnom scenom. Nije upitno da su tu prisutni utjecaji Marine Abramović, Tomislava Gotovca, Vlaste Delimar, Stilinovića i mnogih drugih.

Zašto smatraš da si u krizi i da neke stvari više nemaju smisla? Kako misliš, nemaš više *drive*? Odakle dolaze te misli? Što se zapravo događa?

U krizi jesam i ta kriza dolazi iz više izvora. Jedan od njih je što sam završila desetogodišnji ciklus rada koji se bavio patnjom. Taj ciklus je gotov, i sada bi trebalo krenuti u novi, ali tu sam se pogubila. Ne znam ima li sve to još smisla, ili me samo strah i nedostatak iskustva sprječavaju da krenem u ono što osjećam da je sada važno, a to je ljubav. Ne ljubav koja je vezana za nekoga ili nešto, nego onaj čisti osjećaj koji puni iznutra, koji nas pokreće i daje snagu.

Drugi aspekt krize je širi – svjetska kriza. Sve teme o kojima sam govorila zadnjih deset godina sada su jasno vidljive svima. Društvo se raspada, sustavi se urušavaju, ljudi su ili u potpunoj negaciji ili u strahu, a u međuvremenu se događaju tektonske promjene. Dok se ne stvore novi sustavi, bit će bolno za sve. Dopusćamo da se pred očima javnosti događa genocid i opet ćemo se, kao i uvijek, pitati „kako smo to dopustili?“. Količina ludosti i odvojenosti od realnosti koja vlada trenutačno ostavlja bez riječi. Apatija, nedostatak empatije i količina bezobrazluka je zapanjujuća, ali isto tako je bila predvidljiva, jer kada

Cornered 2015 MMSU foto: Tajči Čekada

stavimo novac ili materiju ispred ljudskog bića, ovo je što dobivamo.

Više nije potrebno ukazivati na probleme, jer su oni tu. Sada treba djelovati. A ja, koja ne vjerujem u „fight“ pristup, niti u rat, pokušavam smisliti načine djelovanja koji potiču zajedništvo i nadu. A istovremeno sam introvert koji ne priča puno — pa je to još dodatno ludo, haha. Kako i gdje naći inspiraciju u ovim vremenima kad više ne želim govoriti o patnji? (Patnja i bol su sada tu, o njima se nema više šta reći.) Možda u prirodi. Možda u ljudima. Možda u životinjama. Trenutno nemam pojma. Znam samo da stvarati umjetnost kao čistu produkciju za mene nema smisla.

Razumijem. Da li se usprkos svemu što si navela i u pozadini toga ipak nešto događa? Sve se ovo može shvatiti i kao izazov neke nove vrste patnje.

Da, radim svašta, a zapravo ne znam točno što radim, pa to trenutno zovem istraživanjem. Istražujem koliko je važna ženska energija u svijetu, ona energija primanja i davanja, brige za drugoga, energija majčinskog principa koji razumije, osjeća i štiti bez potrebe da uništi drugoga, jer zna da smo svi povezani i da jedni bez drugih ne možemo postojati.

Istražujem koliko nam je priroda važna. Jer bez nje nema nas. Kao ljudska rasa prešli smo točku preokreta, guramo prema samouništenju jer ne razumijemo da smo samo mali kotačić u nečemu što je puno veće od nas. Ako čovječanstvo i nestane, život će se nastaviti. Priroda će se regenerirati, stvorit će se novi ekosustavi. Mi nismo potrebni životu — život je potreban nama. Kako da to ljudi shvate? Kako da shvate da kupuju stvari vlastitim vremenom, a svakim danom su sve bliže kraju?

Ovo je samo tok misli, još uvijek nejasno posložen. Što će se iz njega roditi, ne znam. Moj izazov je stvoriti prostor u kojemu se ljudima može pomaknuti svijest. Znaš onaj osjećaj kad vidiš izlazak sunca, i prije nego što pomisliš kako je lijepo, doživiš onaj trenutak čistog divljenja, bez riječi.

Da se dotaknemo i života u umjetnosti. Nebrojeno puta smo razgovarale o vidljivosti i nevidljivosti jer smo zajedno sudjelovale u toj prvoj velikoj institucionalno objedinjenoj izložbi radova umjetnica koja je postavila pitanje zastupljenosti istih u tim institucionalnim kolekcijama, i onda isto tako zajedno s kolegicama Babić, Mustapić i Čekada odlučile istupiti, i zapravo sebe ugroziti tim istupom, postavljajući pitanje neplaćenog rada u umjetnosti. Što za tebe znači stvarati u Hrvatskoj? Koja su tvoja iskustva izvan Hrvatske? Kako razmišljaš o prisutnosti svoje umjetnosti u tom tržišnom segmentu umjetnosti?

Još jedno kompleksno pitanje, jer cijeli sustav financiranja umjetnosti je jako upitan i kompromitirajući. Imamo EU projekte koji nam u jednu ruku dosta olakšavaju život i preživljavanje, a u drugu dosta je komično to ispunjavanje kockica pa se koji put čini da radimo samo da bi ispunili neku kvotu. Onda su tu privatne fondacije i organizacije čije porijeklo novca i etičnost vrlo često niti ne znate pa se možete dovesti u neugodnu situaciju, onda imate Hrvatsku i nepostojeće tržište i jedan državni natječaj jednom godišnje. Sve u svemu jedan jako čudan svijet u kojemu moraš znati dobro žonglirati da ostaneš svoj, a da se istovremeno prodaš... I da, morate pisati jako, jako puno projekata i slati jako, jako puno aplikacija...

Bez rada van granica Hrvatske ja ne bih mogla preživjeti, jer vani su ti izložbe plaćene, imaš mogućnost rezidencija i imaš jedan sustav koji ipak plaća i cijeni rad umjetnika. Kod nas još uvijek postoji ta neka suluda ideja da bi mi trebali raditi besplatno. Mi smo jedina karika u lancu kojoj institucije redovito ne isplaćuju honorare, a sazdane su na našem radu i svi koji rade u njima imaju osiguranu egzistenciju.

Moja umjetnost nema klasičan tržišni segment u smislu da bi netko kupio moj rad da ga objesi na zidu (iako imam i takvih radova) i u biti nikad nisam niti razmišljala o svojim radovima na taj način, ja ih više vidim kao iskustvo/osjećaj ili barem to pokušavam napraviti, pružiti ljudima osjećaj. A u svijetu gdje vlada materija moji radovi se slabo prodaju.

Word Whipping, Queer femme festival Smoqua, Korzo, Rijeka, 2017

Pitanje za kraj. Ljudi te najčešće pitaju za *Word Whipping*, rad koji si izvela na riječkom Korzu u sklopu Queer femme festival Smoqua 2017. godine, u kojem si za svaku izgovorenu rečenicu dobila udarac bičem po leđima. Rečenice koje si izgovarala dijelom su recentne stvarnosti izgovorene od strane moćnika/ca upućene ženama. Koji rad bi ti izdvojila i zašto?

Word Whipping je prije Smoque izveden u Galeriji 5020 u Salzburgu, al' nemam snimku te izvedbe. Performans koji ja jako volim je *Cornered* iz 2015, jedan naizgled jednostavan performans u kojemu guram kut zida 30 min, a koji govori o tome koliko sami sebe u životu stavimo u situacije da guramo nešto što ne ide, govori o tome koliko smo uvjetovani od društva koje nam stalno govori da nije u redu odustati, da moramo raditi kao konji, da moramo trpjeti, da moramo ispuniti kvotu, da stalno nešto moramo, jer inače nismo dovoljno dobri. To uvjetovanje je toliko jako da je česta reakcija na taj performans da je super kako ja to guram i kako ne odustajem usprkos boli koju osjećam... a ja samo želim svima poručiti: vaš život je vaš, vi ste odgovorni za njega i vi od njega možete napraviti šta vi želite. U redu je stati.

**RADOVI OBRAZOVNOG PROGRAMA
CENTRA ZA ŽENSKE STUDIJE**

POBAČAJ – JUČER, DANAS, SUTRA

Jelena Lukić, nezavisna istraživačica

SAŽETAK

Kao česta tema javnog diskursa, a zbog svoje etičke i medicinske složenosti, pobačaj je uvijek diskutabilan. Iako je ovo pitanje već obrađeno iz više perspektiva, u mnogim društvima, pa tako i u našem, ono ostaje predmet kontroverze, o kojemu mnogi žele dati svoj sud i argumente, ali i nastaviti učiti. Stoga će ovaj rad analizirati pravne, stručne i društvene stavove o pobačaju, te pokušati pružiti i nešto širi kontekst u okviru kojega se danas o toj temi promišlja. Nakon pregleda razmatranja o pobačaju u stručnoj literaturi u prethodnih tridesetak godina, u radu će se prikazati analiza istraživanja o stavovima, iskustvima, informiranosti i svijesti o pobačaju u Republici Hrvatskoj, i to na osnovu ankete u kojoj je sudjelovalo 44 osobe.

KLJUČNE RIJEČI

pobačaj, istraživanje, stavovi, iskustva, informiranost

Uvod

Pobačaj je jedno od najkontroverznijih i najosjetljivijih pitanja u suvremenom društvu, a posebno u kontekstu Republike Hrvatske, gdje se tema često nalazi u središtu javnih i političkih debata. Zakonodavne i društvene rasprave o pobačaju u Hrvatskoj odražavaju složenost i raznolikost stavova koji uključuju etičke, vjerske, pravne i medicinske aspekte.

U posljednjim desetljećima, Republika Hrvatska se suočava s mnogobrojnim izazovima u oblikovanju pravne regulative koja nastoji uskladiti zaštitu prava žena s obranom interesa nerođenih bića. Iako je pobačaj zakonski legaliziran, u praksi je pristup prekidu trudnoće otežan kako zbog neadekvatne informiranosti o dostupnim uslugama, ograničenog pristupa zdravstvenim ustanovama koje ih vrše te visokih cijena pobačaja, tako i zbog društvene stigmatizacije te prava medicinskog osoblja na priziv savjesti. Navedene prepreke mogu značajno utjecati na pristup sigurnom pobačaju, čime se smanjuje učinkovitost zakonske regulative unatoč njezinom formalnom prihvaćanju te se ugrožava pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece koje zakon propisuje.

Ovaj rad istražuje različite perspektive o pobačaju kroz znanstveni, pravni i društveni rakurs te prikazuje analizu provedenog istraživanja o stavovi-

ma, iskustvima, informiranosti i svijesti o pobačaju u Republici Hrvatskoj. Razmatrat će se kako se stavovi prema pobačaju oblikuju u javnom diskursu te kako medijsko izvještavanje može utjecati na socijalnu percepciju.

Rad nastoji pružiti sveobuhvatan pregled i analizu trenutačne situacije u vezi s pobačajem u Republici Hrvatskoj, kao i razumjeti utjecaj koji različiti stavovi imaju na oblikovanje javnih politika i društvenog mišljenja.

Razmatranja o pobačaju

U recentnom znanstvenom diskursu o pobačaju u Republici Hrvatskoj očituje se raznolikost pristupa tom konceptu. Iako, barem prema dostupnoj literaturi za ovaj rad, prevladavaju radovi koji ponekad čak i otvoreno zagovaraju zabranu pobačaja i oštro osuđuju pobačaj kao ubojstvo, iz znanstvene je perspektive zanimljivo što se upravo tom temom bave teolozi/ginje, etičari/ke i bioetičari/ke, pravници/e, ekonomisti/ce, liječnici/e, sociolozi/ginje.

U ovako složenim i na prvi pogled nerješivim dilemama vrijedan metodološki alat pruža pluriperspektivizam. Širina takvog znanstvenog pristupa posebno je korisna pri formiranju stava prema pobačaju. Njegov značaj raste i s obzirom na jednostrano formiranje općeg mišljenja kakvo, čini se, posljednjih godina sve više zamjenjuje informiranje šireg građanstva kroz glasove stručnjaka i argumentiranu raspravu. Znanstvena argumentacija pritom ustupa mjesto medijskom žutilu i nestručnim zagovarateljima zabrane pobačaja.

Ipak, u dostupnoj literaturi korištenoj za ovaj rad vidljivo je da se, s jedne strane, stavovi koji su izraženi protiv pobačaja ne temelje na znanstvenoj argumentaciji, već isključivo na vjerskom opredjeljenju, dok je, s druge strane, stajalište koje podupire pobačaj utemeljeno što na pravnoj regulativi, što na medicinskim dokazima i znanstvenim istraživanjima. Uvodno ćemo prikazati razliku u tim stajalištima, koja je vidljiva u znanstvenoj literaturi objavljenoj u Republici Hrvatskoj i inozemstvu.

Od onih koji su za zabranu prava na pobačaj, Zvonimir Šeparović, kao jedan od koautora Deklaracije o pravu nerođenog djeteta iz 1986. godine, tvrdi da život niti u jednom trenutku ne nastaje, nego se „prenosi“. Za njega je dijete (ili fetus) uvijek „ljudsko biće“, u svakom trenutku „između oplodnje i rođenja“, a „svaki zahvat u život u bilo kojem trenutku kontinuuma od začeca do smrti znači ubojstvo, nasilje nad životom“ (1997:442). Autor na tom mjestu ne navodi znanstvenu argumentaciju niti dokaze da se život prenosi, ne objašnjava što bi značilo prenošenje života, niti kako se to život prenosi.

Stipe Nosić navodi da se izvođenjem pobačaja ljudima nanosi zlo (1994:433), kasnije zaključuje da su ljudi koji zagovaraju pobačaj bolesni (1994:435), a za opću debatu o pobačaju krivi političare/ke koji tu temu otvaraju prije svakih izbora kako bi svojim obećanjima pridobili birače/ice. Za njega je pobačaj „suvremeno zlo“ (1994:436), dok bi bolje zakonske regulative – dakako, bolje prema njegovu osobnom stavu o pobačaju – trebale učvrstiti „ispravan moralni stav“ koji se ujedno poklapa s moralnim stavom autora. Autor poziva na promjenu svijesti suvremenog čovjeka, a odluku žene da izvrši pobačaj naziva „hirom“. Autor je čak stava da je loše pobaciti nakon slučaja silovanja žene, jer „pobačaj ne može nikada biti rješenje socijalnih niti drugih problema“. Prema autoru, neželjeno dijete (fetus) se mora prihvatiti bez obzira na sve, čak i ako su roditelji socijalno ugroženi, čak i ako je neželjena trudnoća rezultat silovanja, jer se roditelji za to dijete moraju žrtvovati, „a posebno majka“ (1994:440). Iako autor opetovano spominje etičku stranu pri pogledu na pojam pobačaja, ne pruža nikakvu etičku argumentaciju kojom bi potkrijepio svoj stav.

Suzana Vuletić navodi kako je u Republici Hrvatskoj potrebno revidirati postojeću pravnu regulativu o pobačaju, koja datira iz 1978. godine, jer ona dozvoljava pobačaj iako je Ustavom Republike Hrvatske osigurano pravo na život svakog pojedinca (2011:157). Autorica također navodi da su medicinski radnici „prisiljeni“ obavljati pobačaje u Republici Hrvatskoj, dok one prakse koje omogućavaju pravo na izbor i izvršenje pobačaja naziva „kulturom smrti“ (2011:158). Kao i većina drugih autora/ca, i ovdje se Vuletić pozi-

va na kršćansko razumijevanje pojma života, odnosno nastanka života, nepovredivosti ljudske osobe i prava na život kao temeljnim argumentima kršćanske ideološke sfere te stavova o pobačaju (2011:160). U tim se slučajevima autori/ce pozivaju na niz kanonsko-pravnih dokumenata i papinskih enciklika te javnih istupa crkvenih otaca koji su osuđivali pobačaj kroz stoljeća. Ipak, svi ti argumenti svode se na isti nazivnik – Crkva i Bog su protiv pobačaja, pa isto stajalište koje imaju vjernici/e moraju nužno imati i svi ostali, kako pojedinci/ke koji mogu biti i nevjernici/e ili druge vjere, tako i sekularna država koja bi morala pratiti moralni zakon vjerujućih kršćana i crkvenih otaca, bez značajnijeg pravnog okvira i opravdanja. Njihov stav može se sažeti na sljedeći način: „mi smatramo da je pobačaj ubojstvo, dakle, svi se ostali moraju složiti s našim stavom“. Autorica će ovdje zaključiti, na osnovu primjera nekoliko istraživanja koja navodi, kako se stav javnosti prema pobačaju sve više okreće liberalnim poimanjima tog koncepta te je društvo u Hrvatskoj i postalo liberalnije zbog sve većeg promiskuiteta i hedonističkih težnji, ali taj stav ne potkrepljuje argumentima i dokazima (2011:164).

Nadalje, povijesno gledano, kako navodi Marija Zubak, Katolička crkva ozakonila je zabranu pobačaja tek 1869. godine, iako je stoljećima prije toga bila protiv pobačaja (2014:151). Prva zapadnoeuropska zemlja koja je zabranila pobačaj postala je Velika Britanija 1803., potom Francuska pod Napoleonom 1810. godine, SAD 1820-ih, a do kraja 19. stoljeća slične su zakonske regulative uvele i Njemačka i skandinavske zemlje. U razdobljima profesionalizacije medicine pogled na dotične zakone i pobačaj kao takav bio je raznolik, od onih koji su čvrsto negirali pravo na pobačaj do liječnika/ca koji/e su zarađivali/e na ilegalno urađenim pobačajima. Vlast je i žene i njihove pomagače/ice kažnjavala dugogodišnjim zatvorom i provodila javne kampanje o štetnom utjecaju pobačaja na zdrav duh i opstanak nacije. Na početku 20. stoljeća javilo se nekoliko feministica koje su pomagale prije svega siromašnjoj radničkoj klasi u ostvarivanju prava na pobačaj, dok je inače stav većine prvih feministica bio jednak stavu liječnika/ca onoga doba; bile su protiv pobačaja (2014:153).

S druge strane, jedan primjer medicinske literature o medikamentnom pobačaju, autorice Natalije Vuletić et al., jasno navodi da je u Republici Hrvatskoj „prekid neželjene trudnoće legalan“ te da su liječnici/e koautori/ce toga članka sigurno izveli više pobačaja koristeći navedene lijekove koji predstavljaju u svijetu relativno novi način za sigurno izvršenje pobačaja (2020:222). Rezultati tog istraživanja pokazali su da se primjenom znanstvene metode može pobiti mnogo navodnih argumenata koje su koristili autori/ce naklonjeni ideološko-katoličkim stavovima o pobačaju. Na uzorku od 860 žena koje su izvršile pobačaj u KBC-u Rijeka, a koje su bile obuhvaćene ovim istraživanjem, vidljivo je da je uspješnost medikamentnog pobačaja gotovo stopostotna (99 %), dok je oporavak pacijentica nakon pobačaja u potpunosti uspješan, što je od velikog značaja, jer se u svijetu godišnje, kako navode autori/ce prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, obavi 22 milijuna ilegalnih pobačaja, od čijih posljedica umre oko 47.000 žena (2020:227). Autori/ce ove studije pokazali/e su ne samo kako se obavlja siguran pobačaj, nego i kako zdravlje žene i nakon medikamentnog pobačaja nije ugroženo, odnosno kako nema neželjenih posljedica, iako lijekovi koji se koriste pri tom procesu imaju svoje nuspojave, kao i svi drugi lijekovi. Studija je također pokazala zanimljivost da pobačaj najviše obavljaju žene u dobi od 20 do 39 godina koje imaju završenu samo srednju školu, te većinom one koje su već rodile jedno ili više djece (2020:224).

Porazniji podatak o smrtnosti žena koja je povezana s trudnoćom i porodom donosi Branka Galić, koja navodi brojku od 585 000 žena koje godišnje umru zbog razloga povezanih s trudnoćom i porodom. Autorica navodi i problem nesigurnih pobačaja iz istraživanja iz 2000. godine (2006: 155), koji po brojkama korespondira s navedenim brojkama u istraživanjima koja spominju Vuletić et al. Iako Galić u svom radu navodi podatke koji su gotovo 20 godina stariji od podataka kojima raspolažu Vuletić et al., trendovi su gotovo isti – najviše žena koje se podvrgnu pobačaju su one koje su već rodile jedno ili više djece. Galić dalje navodi da problem pobačaja uključuje i pitanje hoće li on biti siguran, legalan, dostupan ili, u slučajevima kada je pravo na pobačaj

uskraćeno, „nestručan, nesiguran, skup, nepristupačan, opasan i ilegalan“ (2006:157). Autorica naglašava i nedostupnost kontracepcije, manjak informacija o kontracepciji, kao i dezinformacije o njezinoj dostupnosti i primjeni, barem u Hrvatskoj, što vodi ugrožavanju zdravlja žena te nesigurnosti u odluke oko planiranja obitelji i odlukama o pobačaju. Posebnu pozornost treba usmjeriti i na stigmatizaciju pobačaja i njezine psihološke posljedice:

„žene koje su se povjerile bliskim osobama o svom pobačaju, ako su od njih dobile manje potpore nego što su očekivale, imale su slabije postabortivno psihološko prilagođavanje negoli one žene koje nisu nikome ništa rekly ili one koje su rekly, ali su dobile punu potporu (Major, Cozzarelli, Sciacchitano i dr. 1990). Žene koje nisu imale potporu okoline glede pobačaja imale su stoga težu postabortivnu psihološku prilagodbu od onih koje su tu potporu imale.“ (2006:159).

Iako su autori/ce orijentirani/e zabrani pobačaja u više navrata tvrdili da žene koje izvrše pobačaj imaju ozbiljnih psiholoških posljedica, vrlo lako može biti slučaj da su te ozbiljne psihološke posljedice rezultat upravo osuđivanja i stigmatizacije koju takvi autori/ce izazivaju u javnom diskursu, kao i određenih grupa koje stigmatiziraju žene na ulasku u bolnice ili klinike koje vrše pobačaj. Paradoksalno, autori/ce koji tvrde da postoje psihološke posljedice nakon pobačaja predstavljaju njihov mogući uzrok.

Branka Galić u zaključku svog rada navest će i osnovne argumente koji brane pravo žene na pobačaj. Tijelo žene također ima pravo na autonomiju, posebno kada se radi o riziku i ugrožavanju njezina zdravlja. Žensko tijelo treba biti vlasništvo žene, a ne države, muža ili Crkve. Također, odluke o vlastitom tijelu može donositi jedino žena, a ne komisije, liječnici, ljekarnici ili crkveni oci. Muškarci nemaju pravo ženu podrediti sebi ili svojim religijskim uvjerenjima, „niti se od bilo koje druge osobe može tražiti da riskira svoje zdravlje ili život da spasi drugu osobu, pa i vlastito dijete“ (2006:161). Kako žene snose sve rizike trudnoće, tako one o trudnoći jedine trebaju i odlučivati. Nesiguran, nelegalan i nedostupan po-

bačaj dovodi u opasnost i izniman rizik zdravlje i život žene. Napokon, pokušaj kontroliranja ženskog tijela jest samo još jedan pokušaj dominacije i moći nad ženama te kao takav krši temeljna ljudska prava na slobodu i na dostojanstven život (2006:162). Iz svega navedenog, možemo zaključiti da oni/e protivnici/e pobačaja, koji/e „mašu“ temeljnim ljudskim pravom, pravom na život, svojim stavovima krše to isto pravo kod svake odrasle ili spolno zrele žene, pokušavajući im oduzeti pravo na izbor, autonomiju, slobodu, a potencijalno čak život, namećući svoje stavove bez medicinskih ili znanstvenih argumenata, pozivajući se isključivo na vlastita religijska uvjerenja i ništa drugo. Time dovode u opasnost ljudske živote, što pokazuje broj žena koje svakodnevno umiru u državama u kojima je pobačaj zabranjen te se provodi nesigurno i nelegalno.

Istraživanje Ine Stašević i Darka Ropca iz 2017. godine ukazuje na značajan pad i ukupnog broja pobačaja i legalno induciranih pobačaja u razdoblju od 2000. do 2015. godine. Dok je 2000. godine u Republici Hrvatskoj bilo ukupno 13 870 pobačaja, od kojih je bilo 7534 legalno induciranih, već 2015. godine bilo je ukupno 8326 pobačaja, od kojih je legalno induciranih bilo svega 3002 (2017: 348). Prema podacima HZJZ-a za 2022. godinu vidljivo je da je ukupan broj pobačaja u Republici Hrvatskoj bio 7984, od čega je njih 3038 legalno inducirano, ukazujući na daljnji trend pada broja pobačaja u Republici Hrvatskoj koji se u kontinuitetu odvija već gotovo 25 godina. Stoga je lako zaključiti kako argument pojedinih autora/ica o rastu broja pobačaja tamo gdje je on dostupan uopće nije istinit; u slučaju Republike Hrvatske taj je argument lako oboriti. Ako podacima koje navode Stašević i Ropac pribrojimo i statistike za razdoblje do 2024. godine, možemo doći do brojke od oko 90 000 legalno induciranih pobačaja od 2000. godine do danas. Slikovito rečeno, kako bi to prikazali i zagovaratelji/ce zabrane pobačaja, u posljednjih je gotovo 25 godina u Republici Hrvatskoj pobačen grad veličine Osijeka. Prema popisu broja stanovnika iz 2001. godine Hrvatska je imala približno 4 500 000 stanovnika, dok je 2021. imala oko 3 800 000 stanovnika, što je pad od oko 700 000 stanovnika u 20 godina. Približ-

no onom argumentu zagovaratelja/ica zabrane pobačaja da su demografski djeca važna i da se djecu treba rađati kako bi se očuvala nacija, vidljivo je iz ovih brojki da bi ovaj nedostatak od 700 000, a sigurno i više, stanovnika/ca apsolutno bilo nemoguće nadomjestiti da se nije izvršio niti jedan inducirani pobačaj. Štoviše, kad bi se zbrojio i ukupan broj pobačaja u Republici Hrvatskoj, ne bi ni izbliza mogao nadomjestiti taj gubitak. Pobačaj, barem u Hrvatskoj, nikako nije i ne može biti mjerilo za demografsku obnovu; ona predstavlja daleko kompleksnije pitanje koje uključuje zakonske i ekonomske mjere te promjenu društvene svijesti. Pitanje pobačaja ne smije biti talac takvoj neutemeljenoj argumentaciji.

Analiza istraživanja o stavovima, iskustvima, informiranosti i svijesti o pobačaju u Republici Hrvatskoj

Kako bi se bolje razumjeli stavovi, iskustva, informiranost i svijest šire populacije u Republici Hrvatskoj, za potrebe ovoga rada provedeno je istraživanje. Metodologija istraživanja temeljila se na korištenju *online* upitnika kao glavnog alata za prikupljanje podataka. U upitniku su sudjelovale ukupno 44 osobe, a distribuiran je putem društvenih mreža i osobnih komunikacijskih kanala kako bi se osiguralo sudjelovanje raznovrsne skupine ispitanika/ca. Strukturiran je putem zatvorenih i otvorenih pitanja kroz nekoliko poglavlja koja uključuju demografske podatke, opće stavove o pobačaju, iskustva osoba koje su imale pobačaj u Republici Hrvatskoj, utjecaj medijskog izvještavanja na stavove i osjećaje te informiranost o dostupnosti pobačaja u Republici Hrvatskoj.

Demografski podaci – prvi dio upitnika skupljao je temeljne demografske informacije o ispitanici/ca kako bi se stekao uvid u njihovu sociodemografsku strukturu. Ova analiza uključuje podatke o dobi, spolu dodijeljenom pri rođenju, rodnom identitetu, stupnju obrazovanja, zaposlenosti, religijskom opredjeljenju te mjestu stanovanja. Razumijevanje ovih demografskih čimbenika omogućuje bolje kontekstualiziranje stavova i iskustava ispitanika/ca u vezi s pobačajem.

Opći stavovi o pobačaju – drugi dio istraživanja fokusirao se na stavove i percepcije ispitanika/ca prema induciranom pobačaju. Ova sekcija istraživala je mišljenja ispitanika/ca o prizivu savjesti medicinskog osoblja, zaštiti prava na pobačaj Ustavom, stajalištima o kriminalizaciji pobačaja te odgovornosti pri donošenju odluke o pobačaju i financijskoj odgovornosti u slučajevima neželjene trudnoće.

Iskustva osoba koje su imale pobačaj u Republici Hrvatskoj – treći odjeljak istraživanja usredotočio se na iskustva osoba koje su imale pobačaj u Republici Hrvatskoj, bez obzira na to je li pobačaj obavljen legalno ili ilegalno te je li se inicijalno radilo o željenoj ili neželjenoj trudnoći. Osobama koje su osjetile potrebu podijeliti svoje iskustvo navedeno je omogućeno putem intervjua.

Utjecaj medijskog izvještavanja na stavove i osjećaje – četvrti dio istraživanja istražio je kako se ispitanici/e osjećaju nakon izlaganja mnogobrojnim senzacionalističkim naslovima o pobačaju u hrvatskim medijima, radi procjene utjecaja medijskog izvještavanja na formiranje stavova i osjećaja koje bude kod osoba.

Informiranost o dostupnosti pobačaja u Republici Hrvatskoj – peti i posljednji odjeljak istraživanja pružio je informacije o dostupnosti pobačaja u Republici Hrvatskoj te uvjetima pod kojima je moguće izvršiti pobačaj. Cilj ovog dijela bio je ispitati razinu informiranosti ispitanika/ca koji su sudjelovali/e u *online* anketi o dostupnosti pobačaja.

Analiza odgovora ispitanika/ca koji su sudjelovali/e u ovom istraživanju omogućila je dublje razumijevanje o stavovima, iskustvima, informiranosti i svijesti o pobačaju u Republici Hrvatskoj, u vremenskom kontekstu tijekom kojega 20 milijuna žena širom svijeta nema pristup sigurnom pobačaju, što po njima ima ozbiljne, pa i smrtne, posljedice.

Ovi odgovori važni su za bolje razumijevanje javnog mnijenja o pobačaju i izazova s kojima se svakodnevno suočavaju osobe koje mogu planirano ili neplanirano ostati u drugom stanju. Prikaz ovog istraživanja, posebice osobnih iskustava te mišljenja javnog mnijenja može pridonijeti širem društvenom dijalogu o reproduktivnim pravima i donošenju novih te, u kontekstu poboljšanja dostupnosti sigurnih pobačaja u državi, neophodnih pravnih regulativa.

Demografski podaci

Na početku upitnika prikupljeni su demografski podaci o ispitanicima/icama, uključujući informacije o njihovoj dobi, spolu dodijeljenom pri rođenju, rodnom identitetu, stupnju obrazovanja, zaposlenosti, religijskom opredjeljenju te županiji stanovanja. Ova raznolikost podataka pruža osnovu za dublje razumijevanje konteksta iz kojeg ispitanici/e dolaze i može značajno utjecati na oblikovanje njihovih stavova i iskustava.

Utjecaji demografskih čimbenika mogu se očitovati na različite načine u rezultatima istraživanja. Na primjer, dob ispitanika može odrediti perspektivu iz koje promatraju određene teme, dok njihov rodni identitet ili religijsko opredjeljenje mogu utjecati na njihove vrijednosti i prioritete. Također, obrazovanje i zaposlenost mogu oblikovati njihovo razumijevanje i iskustvo u određenim situacijama.

Kroz analizu prikupljenih odgovora i iskustava, bit će moguće identificirati kako se ovi demografski faktori odražavaju na stavove i perspektive ispitanika/ica. Ovi podaci će pridonijeti dubljem razumijevanju rezultata istraživanja i omogućiti kontekstualizaciju interpretacija dobivenih nalaza.

Istraživanje je ukupno obuhvatilo 44 osobe u starosnoj dobi od 33 do 88 godina, koje većinski žive na teritoriju Republike Hrvatske (90 %).

Najveći dio osoba koje su sudjelovale u anketi čine osobe ženskog spola (72,7 %), dok osobe muškog spola (27,3 %) čine znatno manju skupinu. Stavovi trans osoba, nebiranih i rodno varijantnih osoba nisu obuhvaćeni.

Što se tiče zaposlenosti ispitanika/ca, većinski dio je zaposlen na neodređeno vrijeme (81,8 %), dok sve druge grupe čine znatno manji postotak – umirovljenici/e (6,8 %), zaposleni/e na određeno vrijeme (4,5 %), povremeno zaposleni/e (2,3 %), samozaposleni/e (2,3 %), nezaposleni/e (2,3 %), a stavovi studenata/ica ili osoba na stručnom osposobljavanju nisu ispitani.

Od ukupnog broja ispitanih 38,6 % osoba živi u manjem gradu (do 100 000 stanovnika/ca), 31,8 % živi u velikom gradu (više od 500 000 stanovnika/ca), 13,6 % je sa sela (do 5 000 stanovnika/ca), 9,1 % iz

manjeg mjesta (do 10 000 stanovnika/ca), a 6,8 % živi u gradu (do 500 000 stanovnika/ca).

Grafikon 1: Veličina mjesta po broju stanovnika/ca.

Od toga 27,3 % živi u Zagrebu, 20,5 % živi u Osječko-baranjskoj županiji, 18,2 % u Vukovarsko-srijemskoj županiji a 11,4 % živi izvan Republike Hrvatske. Isti broj ispitanih osoba živi u Zagrebačkoj županiji i u Splitsko-dalmatinskoj županiji (4,5 %). Također, jednak postotak ispitanika/ca se izjasnio da živi u Šibensko-kninskoj županiji (2,3 %), Istarskoj županiji (2,3 %), Brodsko-posavskoj županiji (2,3 %), Požeško-slavonskoj županiji (2,3 %), Primorsko-goranskoj županiji i Koprivničko-križevačkoj županiji (2,3 %).

Kada je stupanj obrazovanja u pitanju, većina osoba koje su sudjelovale u ovom istraživanju ima završen diplomski studij ili magisterij (54,5 %), a 25 % ima završeno srednjoškolsko obrazovanje.

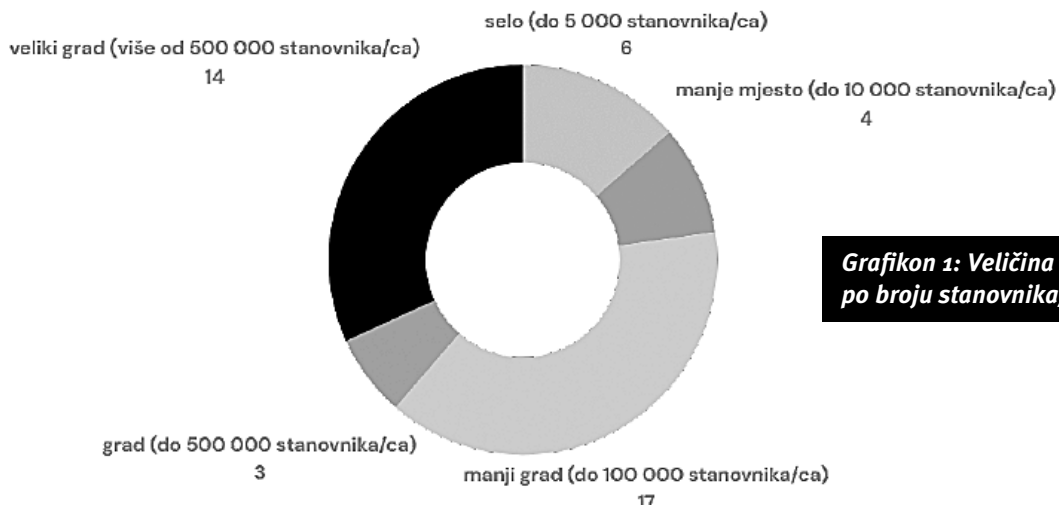
Nešto manje ispitanika/ca ima završen postdiplomski studij ili doktorat (11,4 %), a preddiplomski ili stručni studij njih 9,1 %.

Najveći dio ispitanika/ca nisu religiozne osobe (52,3 %), nešto je manje religioznih osoba sudjelovalo u istraživanju (34,1 %), a 13,6 % osoba se nije željelo izjasniti povodom tog pitanja.

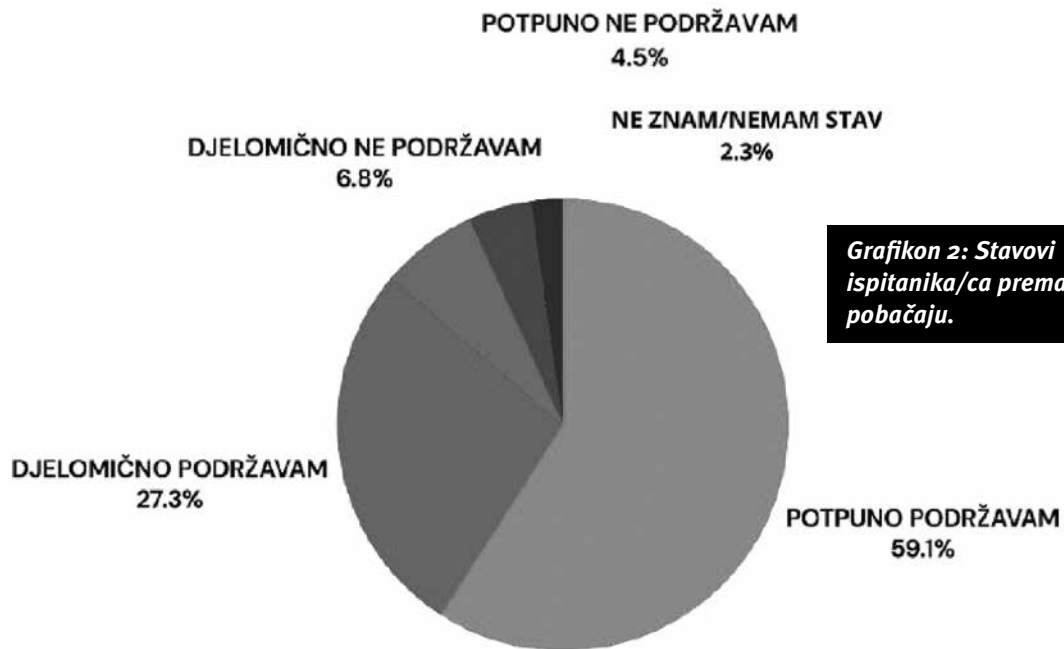
Opći stavovi o pobačaju

Nakon prikaza demografskih podataka osoba koje su sudjelovale u ovom istraživanju, slijedi prikaz njihovih stavova o induciranom pobačaju kroz zatvorena i otvorena pitanja. Demografska obilježja svakako imaju značajan utjecaj na stvaranje mišljenja o pitanjima reproduktivnih prava i društvenih normi. U kojoj mjeri i na koji način činjenica da ispitanici uzorak uglavnom čine visokoobrazovane, zaposlene žene koje najčešće žive u Zagrebu ili na istoku Republike Hrvatske, utječe na formiranje perspektiva o pobačaju, bit će vidljivo u narednim odgovorima.

Rezultati istraživanja pokazuju kako većina ispitanika/ca podržava ili djelomično podržava pravo na pobačaj (86,4 %). Mnogo manji postotak ispitanih osoba u potpunosti se ili djelomično protivi pobačaju

Grafikon 1: Veličina mjesta po broju stanovnika/ca.

Grafikon 2: Stavovi ispitanika/ca prema pobačaju.

(11,4 %). Ostatak uzorka navodi kako nema izražen stav o tom pitanju ili ga ne želi izraziti (2,3 %).

Grafikon 2: Stavovi ispitanika/ca prema pobačaju.

U kontekstu moralne opravdanosti pobačaja, veći dio ispitanih osoba ima pozitivan stav (68,2 %), nekolicina nije sigurna (25 %), a 6,8 % iskazalo je da smatra da pobačaj nije moralno opravdan.

Grafikon 3: Stavovi ispitanika/ca prema moralnoj opravdanosti pobačaja.

Sukladno tome veći dio ispitanog uzorka (79,5 %) bi u potpunosti podržalo ili djelomično podržalo (13,6 %) blisku osobu koja bi se odlučila na inducirani pobačaj. Znatno je manji broj ispitanih osoba iskazalo kako djelomično ne bi pružilo podršku bliskoj osobi u navedenom slučaju (2,3 %) te kako nikako ne bi podržali tu odluku (4,5 %).

U Republici Hrvatskoj se o stavovima o pobačaju ne može diskutirati bez osvrta na priziv savjesti medicinskog osoblja. Mišljenje ispitanika/ca je vrlo podvojeno, 62,1 % je navelo da smatra da priziv savjesti ne treba biti omogućen, dok 37,9 % smatra da liječnici/e moraju imati taj izbor.

Objašnjavajući zašto smatraju da mogućnost priziva savjesti ne treba biti dostupna medicinskom osoblju, ispitane osobe navode:

„Posao im je pomagati ljudima (ženama) i pružiti sigurnu zdravstvenu skrb, a ne na njima trenirati svoje moralne stavove. Trebalo bi se podrazumijevati da osoblje koje radi u ginekologiji obavlja i sve procese vezano uz abortuse. Priziv savjesti je tu da se digne lažna moralna ograda s ciljem stvaranja prostora za trgovinu – ilegalne abortuse. Priziv može ali prije specijalizacije uz obavezni odabir neke druge specijalizacije. Sve nakon toga je čista malicioznost i proračunatost te trebalo bi se oduzimati od plaće. Nisam nikada čula da računovođa odbija obračunati PDV jer se moralno ne slaže sa stopom od 25 %. Priziv se surovo koristi protiv žena – koje na abortus ne mogu kod drugih liječnika.“

„Pobačaj je pravo izbora trudne žene i treba joj pružiti najbolju moguću medicinsku skrb u ustanovi po njenoj želji da se zahvat obavi.“

„Ne treba biti omogućen u javnim bolnicama. Ako liječnici rade isključivo privatno, u redu. U javnim bolnicama moraju biti dostupni svi medicinski zahvati pa tako i pobačaj.“

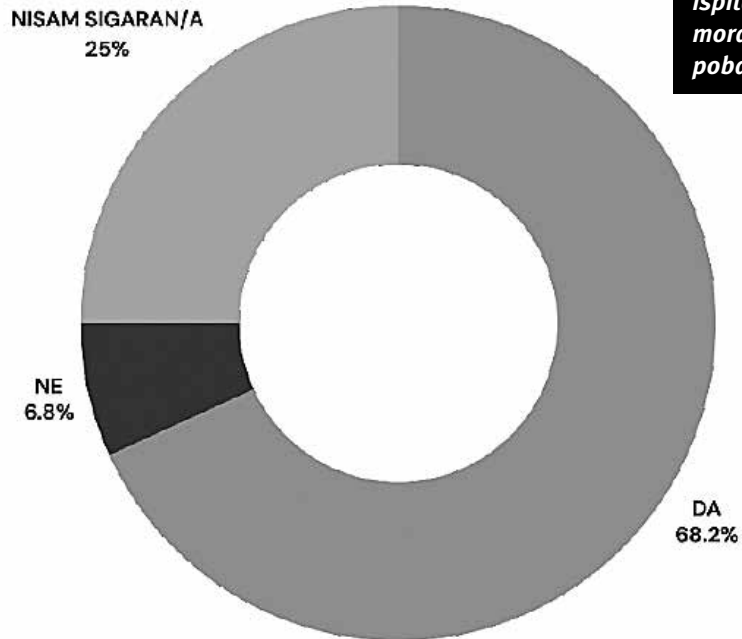
„Mogućnost priziva savjesti u slučaju pobačaja bi mogao dovesti i do priziva savjesti za neke druge stvari i biti opravdanje za ono što smatramo eventualnim nesavjesnim liječenjem.“

Kao argument za mogućnost priziva savjesti liječnika/ca, ispitni uzorak pruža sljedeće:

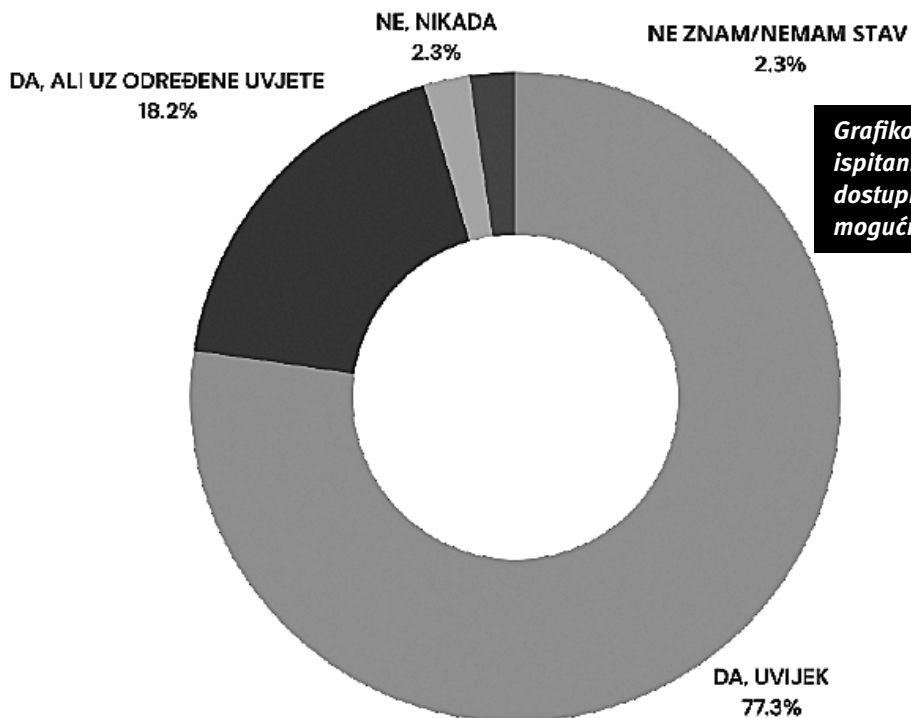
„Ako sudjelovanje u obavljanju pobačaja nekome prouzrokuje nelagodu, osjećaj grižnje savjesti ili utječe na njihovo zdravlje ili vjerske osjećaje, mora imati pravo na priziv savjesti. Međutim, trebaju postojati mehanizmi ili sankcije za zlouporabu instituta priziva savjesti koji se koristi kako bi se ženama onemogućio siguran pobačaj ili kako bi ih se natjeralo da ga naprave u privatnoj klinici liječnika/ca koji u javnoj bolnici ima priziv savjesti, ali u privatnoj nema. Isto tako, treba osnažiti liječnike/ce koji koriste priziv savjesti kao ispriku da ne obavljaju pobačaje jer su u strahu od nadređenih (koje najčešće postavlja politika), odnosno od osuda kolega/ica, nemogućnosti napredovanja i drugo, posebice u ruralnim područjima.“

„Liječnik/ca ali i svaki drugi/a građanin/ka u savjesti nije obvezan slijediti propise građanskih vlasti ako su protivni zahtjevima moralnoga reda, temeljnim pravima osoba ili naučavanjima evanđelja, pozivajući se pri tome na Katekizam Katoličke Crkve.“

Ipak, bez obzira na stavove o prizivu savjesti ispitani uzorak većinski smatra kako pobačaj treba uvijek biti legalno dostupan u potpunosti ili uz određene uvjete (95,4 %), dok je znatno manji broj ispitanih osoba iskazalo kako pobačaj nikada ne treba biti zakonski dostupan (2,3 %) ili nema stav o istom pitanju (2,3 %).

Grafikon 3: Stavovi ispitanika/ca prema moralnoj opravdanosti pobačaja.

Grafikon 4: Stavovi ispitanika/ca prema dostupnosti legalne mogućnosti pobačaja.

Grafikon 4: Stavovi ispitanika/ca prema dostupnosti legalne mogućnosti pobačaja.

Razlozi zbog kojih ispitni uzorak ima upravo takve stavove očituju se iz sljedećih odgovora:

„Neophodno je postojanje zdravstvene zaštite koje je sigurno za ženu te humani pristup bez osuđivanja.“

„Podržavam pravo na izbor, no smatram da treba osigurati sustav potpore za osobe koje promišljaju o istom. Valjalo bi umjesto pobačaja omogućili direktno posvajanje kada to situacija omogućava.“

„U uvjetima zabrane ugrožavamo živote žena koje će, ako su već odlučile, obaviti pobačaj i to učiniti pod bilo kakvim uvjetima, što vidimo iz povijesti.“

„Postoje razne okolnosti gdje je po mom mišljenju pobačaj opravdan, na primjer: neželjena trudnoća uslijed nasilnog seksualnog odnosa (silovanja), slučajevi kada plod ima određene anomalije i tome slično i u tim slučajevima mora biti dostupan, bez prepreka.“

„Ne treba legalizirati ubojstvo.“

Iz navedenih odgovora nije iznenađujuće što najveći dio ispitanika/ca vjeruje (90 %) kako pravo na pobačaj treba u potpunosti ili uz određene uvjete zaštititi Ustavom, kao što je to napravila Republika Francuska.

Grafikon 5: Stavovi o zaštiti prava na pobačaj ustavom.

Kada su stavovi prema potencijalnoj kriminalizaciji pobačaja u pitanju, izuzetno velik postotak ispitanih, bez obzira na stavove o prizivu savjesti ili moralnoj opravdanosti pobačaja, izjasnio se protiv (95,5 %). Ipak, mali postotak koji je u potpunosti protiv pobačaja kriminalizaciju istoga smatra opravdanom i potrebnom (4,5 %).

Sljedećih nekoliko pitanja ima za cilj istražiti stavove ispitanog uzorka o pitanju odgovornosti, navodeći se na prethodno iskazane stavove. Prema mišljenju najvećeg dijela ispitanog uzorka, odluku o induciranom pobačaju treba donijeti isključivo osoba

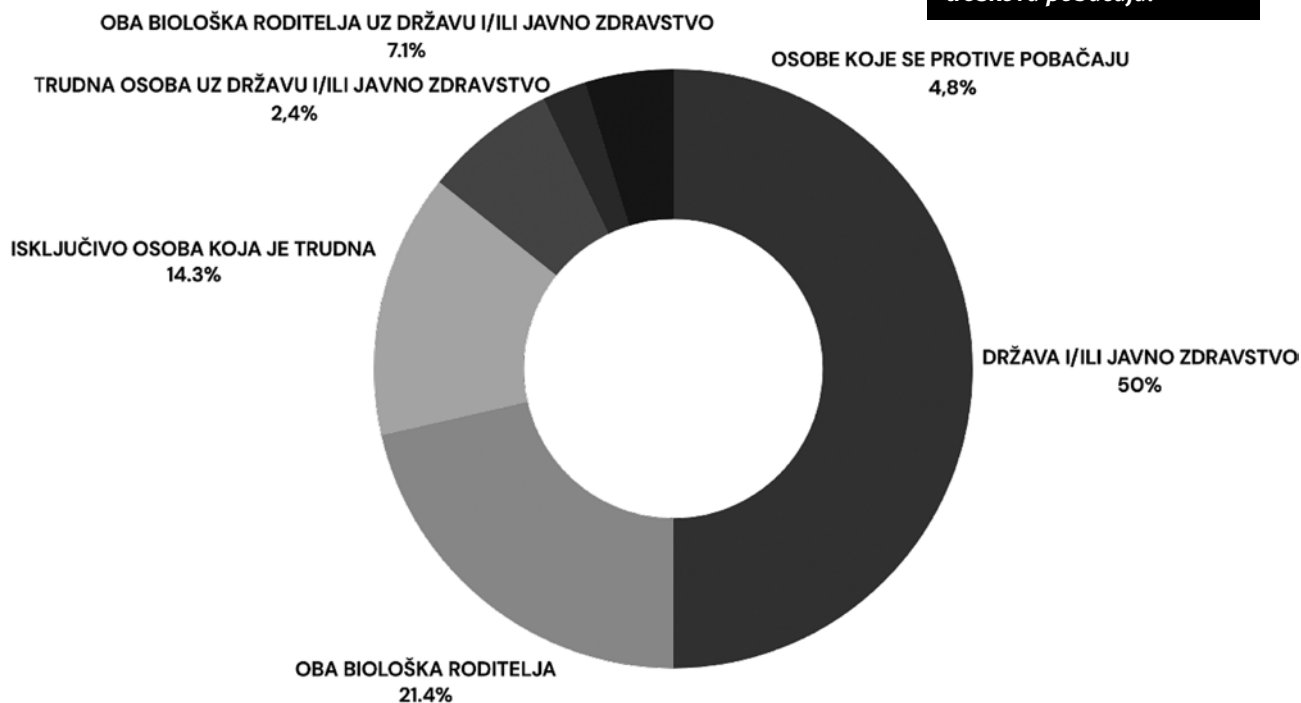
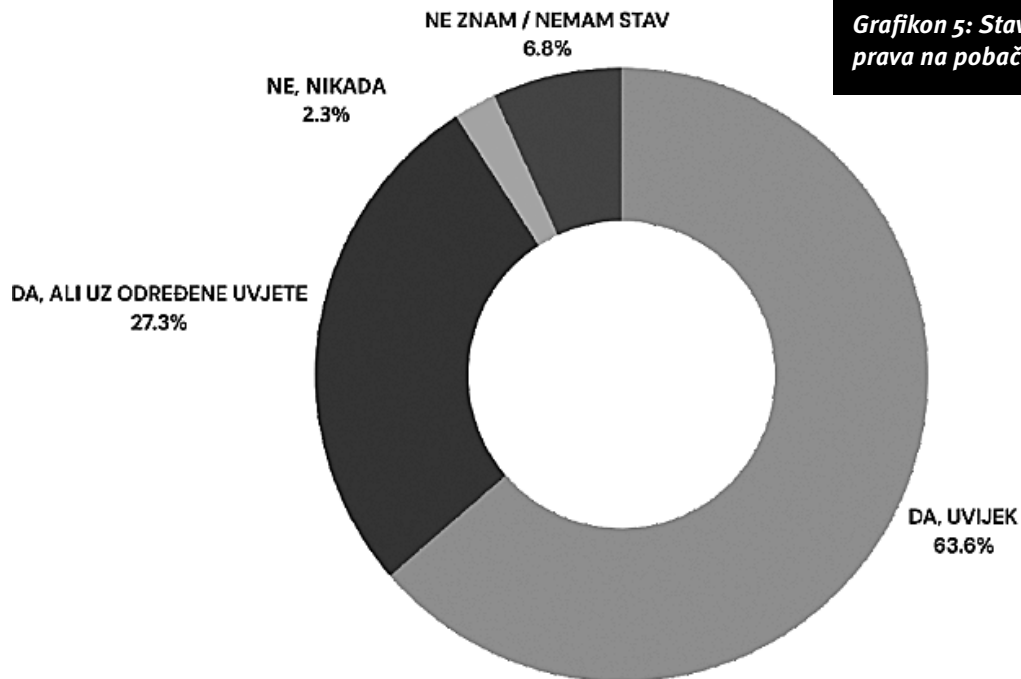
koja je trudna (70,5 %). Nešto manji broj ispitanika/ca iskazalo je stav da o tom pitanju odluku trebaju donijeti oba biološka roditelja (22,7 %). Vrlo mali postotak sudionika/ca mišljenja je da odgovornost leži na osobi koja je u drugom stanju uz konzultaciju s državom/javnim zdravstvom (2,3 %). Svega 4,5 % ukupno ispitanih osoba načelno je protiv pobačaja te nije željelo dati drugačiji odgovor.

Kako u Republici Hrvatskoj inducirani pobačaj nije besplatan, bilo je važno saznati stav javnog mnijenja o financijskoj odgovornosti usred istog. Polovica ispitanog uzorka iskazalo je stav da država i/ili javno zdravstvo treba u potpunosti snositi financijski trošak pobačaja (50 %). Iako ispitanici/e većinski smatraju da odluku o potencijalnom pobačaju treba autonomno donijeti trudna osoba, manji broj ih smatra kako troškove pobačaja trebaju dijeliti oba biološka roditelja (20,5 %) i isključivo osoba koja je trudna (15,9 %). Nekolicina osoba smatra da taj trošak trebaju dijeliti oba biološka roditelja i država i/ili javno zdravstvo (6,8 %), ili trudna osoba i država i/ili javno zdravstvo (4,5 %). Osobe koje se protive pobačaju, nisu sudjelovale u pružanju ovog odgovora (4,5 %).

Grafikon 6: Stavovi ispitanika/ca o pitanju financijske odgovornosti troškova pobačaja.

Što se tiče pitanja financijske odgovornosti uslijed neželjene trudnoće do prekida iste ili po rođenju neželjenog djeteta, ispitanici/e koji se protive pobačaju smatraju da financijska odgovornost treba biti podijeljena između oba biološka roditelja i njihovih obitelji (5,9 %) ili ako to nije opcija, iako se ponovo predlaže, pruža se alternativa da, u slučaju da nitko od ponuđenih ne može, financijsku skrb preuzme posvojiteljska obitelj, koja bi u tom slučaju brinula i o djetetu (5,9 %).

Ispitane osobe koje se ne protive nužno pravu na pobačaj predlažu drugačije mogućnosti financijske odgovornosti koju bi preuzela (1) oba biološka roditelja (35,3 %), (2) isključivo roditelj koji je protiv pobačaja (17,6 %), (3) uža ili šira obitelj (5,9 %), (4) isključivo posvojiteljska obitelj ako postoji takva mogućnost (5,9 %), (5) oba biološka roditelja uz pomoć države (5,9 %), (6) uža ili šira obitelj uz asistenciju

države (5,9 %), (7) država i javno zdravstvo skupa (5,9 %) te (8) isključivo osoba koja je trudna (5,9 %). Iako većinski ispitanici/e načelno podržavaju legalne pobačaje, na osnovu prikazanih odgovora jasno je da nisu usuglašeni kada se povede pitanje odgovornosti koje bi sa sobom nosilo i financijsku skrb o neželjenom djetetu.

Iskustva osoba koje su imale pobačaj u Republici Hrvatskoj

Ovo istraživanje bilo je usmjereno na iskustva osoba koje su prošle kroz inducirani pobačaj u Republici Hrvatskoj (ili na istom području prije neovisnosti Republike Hrvatske). Ispitanice su u bilo kojem trenutku mogle prestati s ispunjavanjem upitnika ili izostaviti odgovore na pitanja na koja nisu željele odgovoriti. Osobama koje su osjetile potrebu podijeliti svoja iskustva pružena je mogućnost ponovnog kontakta na način koji im najviše odgovara.

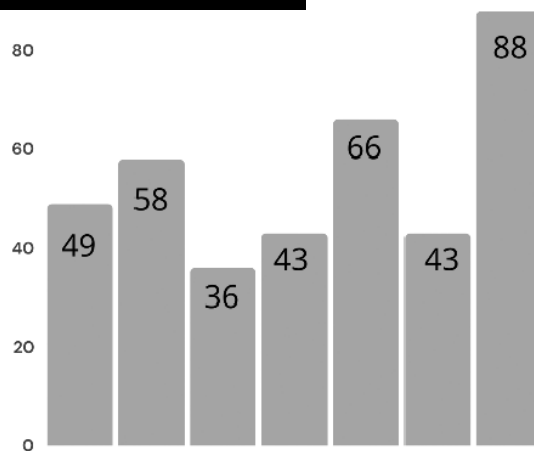
Prakse povezane s otežanim pobačajem, bilo zbog priziva savjesti, financijskih prepreka ili moralnih dilema, izuzetno su važne za bolje razumijevanje potrebnih načina unaprjeđenja pravnih okvira, zdravstvene skrbi i socioekonomskih politika. Ispitanice su podijelile svoja iskustva kroz nekoliko pitanja otvorenog i zatvorenog tipa u upitniku te kasnije kroz intervju.

Od ukupnog broja svih osoba koje su ispunile anketu i koje mogu ili su u nekom životnom periodu mogle ostati u drugom stanju, 21,9 % je iskazalo da je imalo pobačaj. 28,6 % ispitanica se izjasnilo kao religiozno, a 71,4 % čine visokoobrazovane žene. Sve podržavaju pravo na pobačaj u potpunosti (85,7 %) ili djelomično (14,3 %). Struktura mjesta u kojima žive je raznolika, kao i njihova dob.

Grafikon 7: Prikaz trenutačne starosne dobi ispitanih osoba koje su imale inducirani pobačaj.

Veći dio ispitanica imao je iskustvo legalno izvršenog pobačaja (71,4 %), dok se manji broj (28,6 %) našao u situaciji kada legalan pobačaj nije bio dostupan te su morale pribjeći ilegalnim opcijama. One su, kako su različitih dobnih skupina i kako zakon nije bio

Grafikon 7: Prikaz trenutačne starosne dobi ispitanih osoba koje su imale inducirani pobačaj.

isti tijekom perioda kada su se odlučile na pobačaj, imale različita iskustva. Jedna je od njih (49 godina), zbog nedostupnosti medicinskog osoblja koje se ne poziva na priziv savjesti, izabrala ilegalnu opciju u ambulanti koja nema dozvolu za obavljanje pobačaja, dok je druga ispitanica (88 godina) bila primorana potražiti pomoć prije legalizacije pobačaja na zahtjev (pobačaj na zahtjev postaje legalan zakonom iz 1978. godine).

Većinski se radilo o neželjenoj trudnoći (85,7 %), a u preostalim slučajevima trudnoća je bila željena, ali prekinuta iz zdravstvenih razloga (ugrožavala je život majke). Sve ispitanice bile su sigurne u svoju odluku i njihova osjećanja su bila raznolika; bile su pod izuzetnim stresom, tužne zbog toga što im se događa, tjeskobne jer im je dostupnost pobačaja otežana, ali nakon zahvata osjetile su olakšanje. Na odluku 57,1 % ispitanica nije utjecala okolina ili nisu tražile podršku, dok je preostalih 42,9 % imalo podršku partnera, što im je olakšalo iskustvo.

Kada se radi o stručnoj podršci ili savjetovanju prije, tijekom ili nakon pobačaja ona je manjkala, a 71,4 % ispitanica nije je primilo ni u jednom obliku. Njih 14,3 % dobilo je vrlo oskudnu vrstu podrške tijekom prvog pregleda u liječničkoj ordinaciji, dok se

preostalih 14,3 % suočilo s formalnim savjetovanjem svedenim na dovođenje u pitanje njihove odluke te odgovaranje od pobačaja. Sve ispitanice procijenile su kako zahvat nije utjecao na njihovo trenutačno emocionalno stanje i da je proces oporavka prošao bez poteškoća.

Iz odgovora je jasno kako su se ispitanice susrele s mnogim preprekama tijekom zahvata. Na pitanje što bi voljele da je bilo drugačije, neki od odgovora su:

„Nisam bila pod anestezijom i voljela bih da je za početak to bilo drugačije.“

„Osjećala bih se bolje da je obavezno savjetovanje izostalo budući da je samo preispitalo moju odluku i bilo vrlo neugodno.“

„Nemam odgovora. Meni je bilo važno da sam to obavila u bolnici i da mi je to obavio stručnjak.“

„Nisam znala za bolje uvjete pa nisam ni razmišljala o tome što bih voljela da je bilo drugačije.“

Jedna od ispitanica (88) putem intervjua podijelila je svoje iskustvo induciranih pobačaja koji su izvedeni na više različitih mjesta u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji u periodu između 1958. i 1977. godine. Neki od ukupno osam induciranih pobačaja koje je imala tijekom braka izvedeni su ilegalno. Nakon što je bila suočena s iskustvom jedne od žena iz sela u kojemu je u to vrijeme živjela, koja je pomoć pri rješavanju neželjene trudnoće zatražila od jedne od seoskih travarki te uslijed posljedica umrla, nije se usudila na tako nešto nego se uputila lokalnom liječniku opće prakse. Pristao je bez imalo oklijevanja i osuđivanja te potaknuo spontani pobačaj u svojoj ordinaciji. Ovo iskustvo bilo je izuzetno bolno, nije dobila nikakvu vrstu anestezije, a sam zahvat bio je gotov u manje od sedam minuta. Dva tjedna po završetku zahvata trajalo je njezino krvarenje, dok, kako navodi, uz krv nije izašao i plod. O tome nije govorila javno i sve vrijeme išla je na posao.

Njezina naredna tri pobačaja su izvršena u gradu tako što je pomoć ponovno potražila kod liječnika opće prakse. Upućena je na lokalnu babicu koja je u

to vrijeme radila u bolnici, a pobačaje ženama vršila u svom domu uz pomoć dvije stoličice i aparata koje je sama sterilizirala. Ispitanica je navela kako je babica bila izuzetno vješta, kako je pobačaje obavljala mnogo brže i kako su bili manje bolni od njezinog prethodnog iskustva s liječnikom opće prakse. Po završetku zahvata krvarenje bi trajalo svega dva dana i nije bilo obilno. Mogla se čak i sama vratiti doma, tramvajem. Svaki put bi se nakon zahvata sutradan vraćala na posao i svim ostalim dužnostima.

Naredne pobačaje koje je imala obavljani su u bolnici od strane stručnijeg medicinskog osoblja. Ispitanica je navela kako nikada nije osjećala grižnju savjesti, kako je jedva čekala osloboditi se neželjene trudnoće te osjećala isključivo olakšanje. Cijene svakog od zahvata bile su simbolične, nikada više od trećine njezine tadašnje plaće. Za zahvate nije bila naročito pripremljena do prvog iskustva, ali je uvijek slušala upute te bi dobivala od liječnika ili babice potrebne lijekove kako ne bi došlo do infekcije. Odluke o pobačaju donosila je samostalno ili s tadašnjim partnerom. Nikada nije požalila zbog ovih odluka, niti smatra da su ikako utjecali na njezino psihofizičko zdravlje.

Utjecaj medijskog izvještavanja na stavove i osjećaje ispitanika

Negativna medijska slika o pobačajima naveliko doprinosi formiranju stavova javnog mnijenja. Senzacionalističko izvještavanje, mizogini osvrti, mišljenje nestručnih osoba prikazano kao znanstvena činjenica dovode do jednolične slike u medijima. Svrha ovog dijela istraživanja je procijeniti kako takvo izvještavanje utječe na osjećaje ispitanih osoba. Postavljena su pitanja isključivo otvorenog tipa.

Prikazani su sljedeći naslovi hrvatskih medija:

- *Horor u Poljskoj: Trudnici nisu napravili pobačaj, žena preminula od sepse*⁰¹ na portalu Večernjeg lista;

01 <https://www.vecernji.hr/vijesti/smrt-trudnice-u-poljskoj-nisu-napravili-pobacaj-zena-preminula-od-sepse-1684175>. Ovome i ostalim člancima pristupljeno 5. 5. 2024.

- *Muškarci kleče na Trgu u Zagrebu i mole za čednost u odijevanju. Tu su i ratni zločinac Kordić i besposleni Ivan Pernar*⁰² objavljen na portalu Telegram.hr;
- Šou na tribini o pobačaju: ‘Pobacit ću dijete s Downom, a na ulici ću ga pomaziti. Neprihvatljivo!’⁰³, članak na portalu Jutarnjeg lista;
- *DOSSIER Ujutro priziv savjesti, popodne keš na ruke*⁰⁴ na portalu Nacional.hr;
- *Željka Markić o pobačaju: Nije istina da žena može raditi što hoće, to nije njezino tijelo*⁰⁵, na portalu Večernjeg lista;
- *U Osijeku se četvrti put Hodalo za život: Ne želimo da se ikome nasilno zaustavlja srce*⁰⁶, članak portala 24sata;
- *COMECE: Pobačaj neće nikada biti temeljno pravo*⁰⁷ u Vatican Newsu;
- *Dr. Zlopaša objasnio što je fetucid: Bebu Čavajdu ubilo bi se uštrcavanjem koncentriranog kalijevog klorida u srce*⁰⁸, prenosi portal Narod.hr.

Ispitani uzorak je nakon čitanja navedenih naslova izrazio da se osjeća:

„Tužno i nemoćno.“

„Užasno, osjećam sam se kao da nisam slobodna osoba, kao da moje tijelo nije moje.“

„Ovakvi naslovi mi djeluju previše agresivno i jednoobrazno, ne bude u meni emociju da uopće želim da pročitam što piše u njima.“

„Ne čitam takve naslove.“

„Indiferentno.“

„Loše, smatram ovakvo izvještavanje nasiljem.“

„Svako ima pravo na mišljenje.“

„Ovo mi odgovara.“

Iz predočenih odgovora, vidljivo je da ispitanicima/cama hrvatski mediji bude uglavnom negativne osjećaje, jer se njih 59 % osjeća uplašeno, užasno, ljutito, tužno i nemoćno. Nešto manji broj osoba (38,6 %) nije imalo komentar, ne uzrujava se ili odbija čitati ovakve tekstove. Izuzetno malom postotku (2,4 %) navedeni naslovi ne smetaju te se slažu s njima.

Ipak, ispitane osobe smatraju da na formiranje njihovih stavova te stavova osoba iz njihove okoline većinski (50 %) ne utječu mediji, dok je tek nešto manji postotak zabrinut (43,2 %). Ostale osobe ovakvi članci ljute, izazivaju u njima negodovanje, strah te potrebu za proaktivnom reakcijom u svrhu zaštite reproduktivnih prava.

Informiranost o dostupnosti pobačaja u Republici Hrvatskoj

Uzevši u obzir medijsku sliku Hrvatske, bilo je važno ispitati informiranost o dostupnosti pobačaja u Republici Hrvatskoj. Zbog toga su ukratko predstavljani uvjeti pod kojima je isti moguće izvršiti na zahtjev. U Republici Hrvatskoj pobačaj je, uz određena ograničenja, legalno zajamčen Ustavom te Zakonom o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece (NN 18/78, 88/09). Članak 15. ovog Zakona navodi kako je pobačaj medicinski zahvat koji se može izvršiti do isteka desetog tjedna od dana začeća na zahtjev trudne

02 <https://www.telegram.hr/vijesti/muskarci-ponovno-klece-na-trgu-u-zagrebu-i-mole-krunicu-pojavio-se-i-besposleni-pernar-svada-se-s-provjednicima/>

03 <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/sou-na-tribini-o-pobacaju-pobacit-cu-dijete-s-downom-a-na-ulici-cu-ga-pomaziti-neprihvatljivo-15339297>

04 <https://www.nacional.hr/dossier-ujutro-priziv-savjesti-popodne-kes-na-ruke/>

05 <https://www.vecernji.hr/vijesti/zeljka-markic-o-pobacaju-nije-istina-da-zena-moze-raditi-sto-hoce-to-nije-njezino-tijelo-1411434>

06 <https://www.24sata.hr/news/foto-u-osijeku-se-cetvrti-put-hodalo-za-zivot-ne-zelimo-da-se-ikome-nasilno-zaustavlja-srce-910081>

07 <https://www.vaticannews.va/hr/crква/news/2024-04/comece-pobacaj-europska-unija-povelja-temeljna-prava.html>

08 <https://narod.hr/hrvatska/dr-zlopaša-objasnio-sto-je-fetucid-bebu-cavajdu-ubilo-bi-se-injekcijom-u-srce>

osobe. Ako je ona mlađa od šesnaest godina, potrebna je suglasnost roditelja ili staratelja uz suglasnost organa starateljstva. Kako je nemoguće utvrditi točno vrijeme začeća te se ono može samo pretpostaviti računanjem plodnih dana (budući da spermiji mogu živjeti do pet dana u ženskom tijelu, a jajna stanica do dvadeset i četiri sata nakon otpuštanja iz jajnika), medicinska struka kao početak trudnoće uzima prvi dan od posljednje menstruacije (što je nekih 2 tjedna prije mogućnosti začeća). Prekid trudnoće do isteka desetog tjedna od začeća podrazumijeva njegovo obavljanje do isteka dvanaestog tjedna gestacijske dobi te se računa od prvog dana posljednje menstruacije do poroda.⁰⁹

Nakon toga, potrebno je odobrenje komisije kako bi se izvršio pobačaj. Prema članku 22. komisija prvog stupnja može odobriti pobačaj u narednim slučajevima:

- 1) kada se uslijed medicinskih indikacija utvrdi da trudnoća ugrožava život žene tijekom trudnoće, porođaja ili nakon porođaja;
- 2) kada se očekuje da će se dijete roditi s teškim tjelesnim ili duševnim manama;
- 3) kada je do začeća došlo kao rezultat kaznenog djela poput silovanja, obljuba nad nemoćnom osobom, zloporabe položaja, obljuba s djetetom ili rodoskrvnuća.

Ako je žena nezadovoljna odlukom komisije prvog stupnja, ima pravo uložiti prigovor te tada konačnu odluku donosi komisija drugog stupnja.¹⁰ Zakon navodi da ako se utvrdi da prekid trudnoće može teže ugroziti zdravlje žene, pobačaj ne smije biti izvršen.

Isti zakon također nalaže kako će se pobačaj izvršiti ako trudnoća dovodi ženu u neposrednu životnu opasnost ili pod uvjetom da je prekid trudnoće već započet (članak 25.)

Zakon o zdravstvenim mjerama za ostvarivanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece, do-

nesen 1978. godine na temelju Ustava iz 1947. godine, bio je predmet ocjene ustavnosti koju je 1991. godine zatražila udruga Hrvatski pokret za život i obitelj. Udruzi se naknadno pridružuju druge udruge te pojedinci/ke, da bi 2017. godine Ustavni sud donio odluku kojom odbacuje prijedloge za proglašavanje zakona o pravu na pobačaj neustavnim.

U obrazloženju odluke navedeno je da svako ograničenje u odlučivanju žene o svojoj trudnoći predstavlja miješanje u njezino ustavno pravo na privatnost. Ustavni sud je zaključio da nerođeno biće, kao Ustavom zaštićena vrijednost, ima ustavnu zaštitu samo do razine na kojoj se ne sukobljava s pravom žene na privatnost. Pravo na život nerođenog bića ne uživa veću zaštitu ili prednost u odnosu na pravo žene na privatnost te je ovim rješenjem potvrđeno kako žena ima pravo na slobodno rađanje te na prekid trudnoće na zahtjev u okviru zakonom propisanog perioda.

Ipak, posebna ograničenja u kontekstu dostupnosti pobačaja odnose se na mogućnost priziva savjesti medicinskog osoblja. Zakon o liječništvu (NN 121/03, 117/08) u Članku 20. navodi kako medicinsko osoblje ima pravo odbiti pružiti medicinsku skrb ako ne želi sudjelovati u postupku pobačaja zbog vlastitih moralnih ili etičkih uvjerenja pod uvjetom da se time ne ugrožava zdravlje ili život pacijentice te je ona pravodobno obaviještena i upućena drugom/oj liječniku/ci iste struke.¹¹ Pobačaj se plaća i cijene mogu varirati, u zavisnosti od bolničke ustanove u kojoj se isti izvodi, što stvara dodatne izazove.

Ovakav pravni okvir te čekanje na izmjenu zakona izaziva rasprave i poteškoće osobama koje iz bilo kojih razloga žele pobaciti.

Nakon što su osobe koje su sudjelovale u istraživanju imale priliku pročitati više o uvjetima pobačaja, postavljeno im je nekoliko pitanja otvorenog i zatvorenog tipa. Prikaz demografskih podataka ukazao je kako najveći dio ispitanog uzorka čine žene visoke stručne spreme koje u cijelosti ili pod određen-

09 <https://hrabra.com/gestacijska-dob/>. Pristupljeno ovom i narednim člancima: 8. 2024.

10 <https://www.zakon.hr/z/2475/Zakon-o-zdravstvenim-mjerama-za-ostvarivanje-prava-na-slobodno-odlu%C4%8Divanje-o-ra%C4%91anju-djece>.

11 <https://www.zakon.hr/z/405/Zakon-o-lije%C4%8Dni%C5%A1tvu>.

Grafikon 8: Obaviještenost ispitanika/ca o institucijama/osobama koje mogu pružiti pomoć i podršku u slučaju nedostupnog pobačaja.

im uvjetima podržavaju pravo na pobačaj. Zbog toga naredni rezultati nisu iznenađujući.

77,3 % ispitanog uzorka bilo je barem djelomično upućeno u uvjete, a **22,7 %** nije znalo da je pobačaj na zahtjev legalan niti pod kojim uvjetima.

U kontekstu poznavanja uvjeta, sa zakonskom regulativom upoznato je **54,5 %** ispitanika/ca, a **45,5 %** ispitanih osoba se smatra nedovoljno informirano o tome.

Na pitanje o informiranosti o mogućnosti odlaska na legalan pobačaj u svojoj županiji, **56,8 %** je iskazalo kako ima informacije o tome, a preostalih **43,2 %** nema informaciju o tome. **75 %** osoba koje ne posjeduju navedene informacije žive u mjestu s manje od 500 000 stanovnika/ca, što dodatno svjedoči o nedostupnosti pobačaja u manjim sredinama.

Ipak, većinski dio ispitanog uzorka (**61,4 %**) iskazao je kako ne zna kome se može obratiti za pomoć ili potporu u slučaju nedostupnog pobačaja. Više od polovice tih osoba žive u mjestu s manje od 500 000 stanovnika/ca.

Grafikon 8: Obaviještenost ispitanika/ca o institucijama/osobama koje mogu pružiti pomoć i podršku u slučaju nedostupnog pobačaja.

Zaključak

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su stavovi o pobačaju u današnjem društvu u Republici Hrvatskoj približno u skladu s nekim širim istraživanjima koja su provedena ranijih godina; većina građana/ki podržava pravo na pobačaj i smatra da isti nipošto ne treba kriminalizirati. Specifičnost ovog istraživanja sadržana je u podacima koji se tiču dostupnosti informacija o pobačaju – u posljednjim godinama na silaznoj putanji – te u činjenici da veći dio osoba koje su sudjelovale u istraživanju navodi kako pobačaj treba biti urađen o trošku države i javnog zdravstva.

Nedovoljna informiranost dovodi do različitih stavova, ali i dezinformacija koje se gotovo sustavno šire u određenim krugovima s ciljem odvratanja osobe od odluke o pobačaju.

Dok se čeka prijedlog novog zakona o pobačaju, u javnom i znanstvenom diskursu uočljiv je nedostatak ozbiljnog bavljenja ovom tematikom, a posljedično i nedostatak dobro osmišljenih politika i konkretnih prijedloga, dok rasprava o pravu na pobačaj seže od neutemeljenih sofizama do sustavnog širenja dezinformacija i lažnih podataka koji nisu u skladu sa stvarnim iskustvima.

Nedostupnost pobačaja, iako se u javnom diskursu predlaže drugačije, predstavlja impotenciju zdravstvenog sustava. Ipak, u svijetu se oko pitanja prava na pobačaj i dalje raspravlja na duboko podijeljen način. U svakoj raspravi treba uzeti u obzir argumente različitih polazišta. Ona strana koja je protiv pobačaja ne navodi dovoljno znanstveno ili objektivno utemeljenih argumenata kojima bi potkrijepili svoje stavove. Njihova je argumentacija uglavnom usklađena s njihovim religijskim uvjerenjem, a ne objektivnim činjenicama.

S druge strane, najsnažniju objektivnu argumentaciju nalazimo u članku *A Defense of Abortion* autorice Judith Jarvis Thompson iz 1971. godine, u kojemu se navodi više etičkih argumenata koji podupiru pravo izbora žene na pobačaj, posebice u određenim slučajevima. Njezina argumentacija posebno je korisna pri zalaganju za autonomiju ženskog tijela, obrazlažući kako žena nije moralno obvezana posuđivati svoje tijelo ikojem drugom biću, posebno ako joj to na bilo koji način šteti.

Priča o nelegalnom pobačaju u Republici Francuskoj 1963. godine, koju u svom romanu *Događaj* otkriva autorica Annie Ernaux, uvelike je utjecala na to da pravo na pobačaj postane sastavni dio Ustava te države te da žene konačno postanu ravnopravne građanke. Autoričino iskustvo u klasno podijeljenom društvu te bjesomučna potraga za pomoći u razdoblju nehumanih zabrana prekida trudnoće danas ponovno postaju stvarnost.

Pravo na pobačaj počinje se dovoditi u pitanje u zemljama diljem svijeta neovisno o stupnju njihove razvijenosti; 2020. godine pobačaj postaje protuustavan u Republici Poljskoj, 2022. godine isto se događa u pojedinim saveznim državama Sjedinjenih Američkih Država te početkom 2024. godine rezultira potpunom zabranom ili ograničavanjem pristupa

legalnom pobačaju u 21 od ukupnih 50 saveznih država. Osobe suočene s neželjenom trudnoćom posvuda su dovedene u egzistencijalnu opasnost. Kriminalizacija ili otežan pristup abortusu statistički, ne dovode do smanjenja istog, zbog čega ne smije biti dijelom populacijskih politika. Naprotiv, takve mjere mogu ugroziti trudnice i potaknuti razvoj „abortivnog turizma“, stvarajući nepravednu ekonomsku korist na račun najranjivijih skupina. Izostanak prava na siguran i besplatan pobačaj znači da žene i sve osobe koje mogu ostati u drugom stanju u patrijarhalnim sustavima nisu tretirane ravnopravno.

U kontekstu Republike Hrvatske i nedorečenosti njezinih zakona, u javnom diskursu pravo na pobačaj se sve češće tematizira. Dok jedna skupina izričito negira ovo pravo kao pravo trudne osobe na donošenje odluke o vlastitom tijelu, druga poziva na dostupne i sigurne pobačaje. Javno mnijenje između ove dvije struje ostaje uskraćeno za znanstvene podatke, a pomoć osobama koje žele prekinuti neželjenu trudnoću postaje dio odgovornosti udruga i sve manjeg broja medicinskog osoblja koje se ne poziva na priziv savjesti. Kao dijelom socijalne politike države, nužno je da ovi podaci prestanu biti skrivani, a dijelom građanske odgovornosti jest i stvoriti pritisak na zakonodavce kako pravo koje je već ugroženo ne bi u cijelosti bilo oduzeto.

Literatura:

- Baloban, Stjepan i Gordan Črpić (1998). „Pobačaj i mentalitet u društvu”. *Bogoslovska smotra*, Vol. 68 No. 4: 641–654.
- Galić, Branka (2006). „Stigma ili poštovanje? Reproductivni status žena u Hrvatskoj i šire”. *Revija za sociologiju*, Vol. 37 No. 3–4: 149–164.
- Nosić, Stipe (1994). „Pobačaj - nijekanje prava na život”. *Bogoslovska smotra*, Vol. 64 No. 1–4: 433–440.
- Peričić, Robert (1990). „Pobačaj - činjenice i posljedice”. *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 45. No. 4: 262–274.
- Stašević, Iva i Darko Ropac (2018). „Statistički podaci o pobačajima u Hrvatskoj – neke osobitosti i usporedbe”. *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, Vol. 27 No. 2: 345–362.
- Šeparović, Zvonimir (1997). „Bioetika, pravo na život i medicina”. *Socijalna ekologija*, Vol. 6 No. 4: 439–445.
- Thompson, J. J. (1971). „A Defense of Abortion”. *Philosophy and Public Affairs*, Vol.1, No.1: 47–66.
- Vuletić, Natalija et al. (2020). „Medikamentozni prekid neželjene trudnoće”. *Liječnički vjesnik*, Vol. 142 No. 7-8: 222–229.
- Vuletić, Suzana (2011). „Ne/odgovornost za začeti život u liberalnim i proabortivnim sub/kulturalnim društvenim okolnostima”. *Obnovljeni Život : časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 66. No. 2: 151–170.
- Zubak, Marija (2014). „Abortus u 19. stoljeću”. *Povijest u nastavi*, Vol. 12 No. 24 (2): 145–155.

Abortion – Yesterday, Today, Tomorrow**Jelena Lukić, independent researcher****SUMMARY**

As a frequent topic of public discourse, and due to its ethical and medical complexity, abortion is always a subject of debate. As one of the more controversial issues in our society, the topic has been addressed from various perspectives, however, it remains an open question that many will want to offer their opinions and arguments on. This paper will therefore analyze legal, professional and social views on abortion, while also attempting to provide a broader context in which the topic is considered today. After reviewing the discussions on abortion in professional literature over the past thirty years, the paper will present an analysis of research on attitudes, experiences, awareness, and knowledge about abortion in the Republic of Croatia based on a survey involving 44 participants.

KEYWORDS

abortion, research, attitudes, experiences, awareness

JUČER, DANAS I SUTRA: MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE O FEMICIDU

Tonči Gabelić, nezavisni istraživač

SAŽETAK

Najekstremniji oblik nasilja nad ženama, femicid, sve je prisutniji u Hrvatskoj te je sukladno tome sve češći predmet izvještavanja u medijima. Tijekom 2023. zabilježeno je devet ubojstava žena koja su uslijedila kao rezultat nasilja intimnih partnera (Bonacci Skenđerović, 2024), a unatoč izmjenama Kaznenog zakona prema kojima je femicid postao zasebno kazneno djelo, slučajevi rodno uvjetovanog nasilja u Hrvatskoj i dalje su prisutni. Pritom, posebnu pažnju treba pridati medijskom izvještavanju o femicidu koje se katkada kosi s osnovnim etičkim načelima struke, ali i preporukama udruga civilnog društva te Pravobraniteljice za ravnopravnost spolova (2019). Slijedom Giddensove (1992) teorije o medijskom odrazu odnosa moći između muškaraca i žena, temeljni je cilj ovog istraživanja bio utvrditi na koji su način mediji izvještavali o femicidu u periodu od 1. siječnja 2023. do 30. rujna 2024. Tekstovi objavljeni na četirima hrvatskim novinskim portalima podvrgnuti su detaljnoj analizi sadržaja pri čemu je poseban naglasak stavljen na identifikaciju (ne)etičnosti u izvještavanju. Rezultati istraživanja ukazuju na to da su analizirani mediji lišeni temeljnih etičkih načela u vidu otkrivanja identiteta žrtve, korištenja senzacionalističkih naslova i objavljivanja nagađanja i pretpostavki. Isti rezultati mogu poslužiti kao podsjetnik medijima na temeljne postulate.

KLJUČNE RIJEČI

femicid, nasilje, ubojstvo, mediji, izvještavanje

Femicid naš svagdašnji

„Ubio ženu u hodniku zgrade pa presudio sebi u automobilu“, „Ubojica ju je ubio ispred lifta i ostavio kao psa u krvi“, „Muškarac ubio ženu iz vatrenog oružja: Policijska opsada u tijeku“, „Krvavi pohod u Velikoj Gorici: Ubio suprugu i majku pa izvršio samoubojstvo“ itd. Na prvu loptu, prethodni niz mogao bi zvučati kao podloga za film strave ili kriminalistički roman kakvog se ne bi posramili ni Alfred Hitchcock ni Stephen King. Međutim, dok filmski redatelji i pisci pretaču takve ideje u žanr filmske ili književne fantastike, prethodni niz čine dijelovi naslova domaćih novinskih portala koji su izvještavali o femicidu – najekstremnijem obliku nasilja nad ženama. Tijekom 2023. u Hrvatskoj je zabilježeno devet ubojstava žena koja su uslijedila kao rezultat nasilja intimnih partnera, dok su samo do konca svibnja 2024. zabilježena četiri brutalna ubojstva žena. Posebno zabrinjava činjenica da je dio počinitelja ubojstava prethodno bio prijavljivan za nasilje, dok ih je dio imao i sudsku zabranu prilaska.

Sredinom ožujka 2024. godine Hrvatski sabor, nositelj zakonodavne vlasti, izmijenio je Kazneni zakon tako da je u isti zakon uvedeno novo kazneno djelo – femicid. Izmjenama zakona za takav oblik teškog ubojstva predviđena je kazna od minimalno deset godina do dugotrajnog zatvora. Pritom bi, kako je to zamislila Vlada Republike Hrvatske, sud prilikom utvrđivanja kaznenog djela trebao uzimati u

obzir da se radi o rodno utemeljenom nasilju, odnosno da je djelo počinjeno prema bliskoj osobi, osobi koju je počinitelj ranije zlostavljao, osobi koja se nalazi u podređenom odnosu i sl. Međutim, ni nakon donošenja restriktivnog zakona o femicidu, nasilje muškaraca nad ženama nije reducirano.

Slijedom Giddensove (1992) teorije o medijskom odrazu društvenog konteksta i odnosu moći između muškaraca i žena, temeljni je cilj ovog istraživanja bio utvrditi na koji su način mediji izvještavali o femicidu u periodu od 1. siječnja 2023. do 30. rujna 2024. Tekstovi objavljeni na ukupno četiri hrvatska novinska portala podvrgnuti su analizi sadržaja pri čemu je analizirana (ne)etičnost u izvještavanju o femicidu. Temeljna je svrha ovog istraživanja popuniti svojevrsnu akademsku nišu s obzirom na to da je dosad objavljen mali broj znanstvenih radova koji problematiziraju način izvještavanja o femicidu, a rezultati istraživanja mogu poslužiti kao polazna točka za daljnja istraživanja, ali i kao podsjetnik medijima na temeljne postulate struke.

Femicid jučer

Prema definiciji Ujedinjenih naroda, „rodno uvjetovana ubojstva (femicid) najbrutalnija su i najekstremnija manifestacija nasilja nad ženama i djevojčicama“ (UnWomen.org, 2024). Konkretnije, riječ je o namjernom ubojstvu s motivacijom koja se vezuje uz spol, a može biti potaknuto stereotipnim rodnim ulogama, diskriminacijom prema ženama i djevojčicama, ali i nejednakim odnosima moći između žena i muškaraca te štetnim društvenim normama. Europski institut za ravnopravnost spolova (EIGE) ističe i da „koncept obuhvaća mučenje i mizogino pogublivanje žena, ubijanje žena i djevojčica u ime takozvane časti, ciljano ubijanje žena i djevojčica u kontekstu oružanog sukoba“ (eige.europa.eu, 2024). Prema podacima UN-a, najveći broj namjernih ubojstava žena zabilježen je 2022. godine kada su oko 48.000 žena i djevojčica diljem svijeta ubili njihovi intimni partneri ili drugi članovi obitelji.

Dimenzije femicida

Pojam femicida kao takav, ističe Widyono (2008), prvi se put javno spominje na svjedočenju o ubojstvima žena na Međunarodnom sudu za zločine protiv žena u Bruxellesu 1976. Russell i Radford (1992) definirali su femicid kao mizogino ubijanje žena koje je počinio muškarac. Nadalje, Campbell i Runyan (1998) femicidom su okarakterizirali svako ubojstvo žene, bez obzira na motiv ili status počinitelja. Godine 2001., Russell redefinira femicid navodeći da se radi o „ubijanju žena zato što su žene“. Takva je definicija proizišla iz težnje da se femicid uokviri u kontekst neravnopravnih rodnih odnosa i dominacije muškaraca nad ženama.

Pozivajući se na istraživanja provedena u Čileu i Kostariki, Widyono (2008) pojašnjava pojam intimnog femicida kao ubojstvo koje su počinili muškarci s kojima žrtva ima ili je imala intimni odnos ili obiteljski odnos, uključujući i bračne te partnerske odnose. Russell (2001) uvodi i kategoriju masovnog femicida koji se odnosi na smrt žena kao posljedicu muške moći i dominacije nad ženama, primjerice, tijekom oružanih sukoba ili u onim kulturama u kojima je prisutno sakaćenje dijelova ženskog tijela. Widyono (2008) kao dimenziju femicida izdvaja i uxoricid – ubijanje žene koje je počinio njezin muž, a koji spada pod kategoriju femicida intimnog partnera. Također, neka su istraživanja usmjerena i na neintimni femicid, karakterističan za ubojstvo žene koje je počinio netko tko nije njezin intimni partner. Russell (2001) kategorizira neintimne femicide na sljedeći način: (a) obiteljski femicid koji je počinio muškarac u srodstvu s ubijenom ženom (npr. otac, stric, brat, itd.), (b) femicid koji je počinio drugi počinitelj poznat žrtvi (npr. prijatelj, poznanik, kolega, itd.) te (c) femicid koji su počinili žrtvi nepoznati muškarci.

Femicid: globalni problem

Prema podacima Ureda Ujedinjenih naroda za drogu i kriminal (UNODC), diljem svijeta je tijekom 2022. godine ubijeno oko 48.000 žena i djevojčica, a ubojstva su počinili članovi njihovih obitelji kao što su očevi,

stričevi i braća (UnWomen.org, 2024). To znači da su svakog dana tijekom 2022. ubijene 133 žene. Najveći broj intimnih femicida tijekom te godine zabilježen je u Africi. Procijenjeno je da je ondje ubijeno više od 20.000 žena. Afriku u stopu slijedi Azija u kojoj je u istoj godini ubijeno oko 18.400 žena. Intimni partneri ili drugi članovi obitelji u Sjevernoj i Južnoj Americi ubili su tijekom 2022. godine oko 7900 žena dok su oni na području Europe počinili oko 2300 takvih zločina. Najmanji broj femicida zabilježen je u Australiji, njih dvjesto.

U razdoblju od 2010. do 2022. godine na razini Europe zabilježen je pad godišnjeg broja intimnih femicida za oko 21 %, pokazuju podaci UNODC-a. Međutim, na regionalnoj razini istovremeno su zabilježene razlike u broju slučajeva femicida – sjeverna, južna i zapadna Europa bilježe smanjenje broja femicida dok najmanje smanjenje bilježi istočna Europa.

Femicid: regionalni problem

Godine 2010. Autonomni ženski centar u Beogradu, u suradnji s mrežom Žene protiv nasilja, uspostavio je prvu bazu za prikupljanje podataka o femicidu u Srbiji jer još uvijek ne postoje službene, javno dostupne informacije tamošnjih nadležnih tijela o slučajevima nasilja u obitelji i ubojstva kada su žrtve žene. Prema dosad dostupnim podacima mreže Žene protiv nasilja (www.zeneprotivnasilja.net), baziranim na medijskim izvještajima, u periodu od 2010. do 2017. od strane partnera ili člana obitelji ubijena je najmanje 251 žena (Konstantinović Vilić et. al., 2019). Svaka treća žena pritom je ubijena vatrenim oružjem, a u gotovo svakom trećem slučaju nasilje je bilo prijavljeno nadležnim institucijama prije nego što je žena ubijena. Tijekom 2018. godine u Srbiji je ubijeno najmanje 30 žena, a ubili su ih partneri ili neki od članova obitelji. Većina ih je ubijena nožem, a svaka šesta vatrenim oružjem. Također, svaka šesta žena prijavila je nasilnika nekoj od nadležnih institucija. Valja spomenuti i da je gotovo svaki četvrti počinitelj ubojstva nakon ubojstva žene pokušao počinuti i samoubojstvo.

Brojni slučajevi femicida zabilježeni su i u Bosni i Hercegovini. Unatoč burnim reakcijama javnosti i zahtjevima da se femicid oštrije kažnjava, u posljednjih godinu i pol dana zabilježeno je oko 15 slučajeva femicida. Čak devet žena ubili su njihovi muževi, dok su u ostalim slučajevima žrtve poznavale počinitelje. Konkretniji podaci za područje Bosne i Hercegovine još uvijek nisu dostupni, no „jasno je da je femicid jedan od izazova u Bosni i Hercegovini. Prema dostupnim medijskim izvještajima u BiH, stiže se dojam da je najčešći oblik femicida u BiH ubistvo koje počinu trenutni ili bivši partner žrtve. Ono što posebno zabrinjava su informacije koje pokazuju da femicid nije incident, već je posljedica dugotrajne izloženosti raznim oblicima nasilja od strane istog počinitelja“ (Kadribašić, 2022:21).

Femicid: lokalni problem

Intimni partnerski femicid na području Hrvatske u razdoblju od 2016. do 2023. analizirala je Dunja Bonacci Skenderović (2024). Prema istoj analizi, u tom je periodu u Hrvatskoj počinjeno ukupno 56 femicida. Studija Bonacci Skenderović (2024) također pokazuje kako su žrtva i počinitelj u trenutku femicida u čak 77 % slučajeva bili u braku ili u vezi dok su u 21 % slučajeva žrtva i počinitelj prekinuli vezu ili je brak rastavljen u trenutku femicida. Ista je studija pokazala kako je većina femicida, njih 41, počinjena u urbanim područjima dok je u ruralnim područjima počinjeno 14 femicida. Nadalje, Bonacci (2024) ističe kako je u najvećem broju slučajeva femicida počinitelj koristio hladno oružje dok je vatreno oružje korišteno u 43 % slučajeva, a u 12 % slučajeva počinitelj je koristio fizičku snagu da bi počinio femicid.

Međutim, posebno zabrinjava činjenica da je dio počinitelja femicida, paradoksalno, prethodno bio prijavljivan za nasilje, dok ih je dio imao i sudsku zabranu prilaska.

„Ako se nasilje prijavi institucijama i ako iste pravovremeno i adekvatno reagiraju, femicid može biti spriječen“ (Bonacci, 2024:28).

S ciljem unapređenja sustava zaštita žena od nasilja, Vlada Republike Hrvatske predstavila je početkom 2024. godine Izmjene i dopune Kaznenog zakona (NN 86/24, EU 2024/1874) u koji je, kao novo kazneno djelo, uvršteno teško ubojstvo ženske osobe kao novi kvalificirani oblik teškog ubojstva. Istim je zakonom za počinitelja predviđena kazna od minimalno deset godina do dugotrajnog zatvora. Izmjenama zakona sud bi, prilikom utvrđivanja krivnje, trebao u obzir uzimati da se radi o rodno uvjetovanom nasilju, odnosno da je djelo počinjeno prema bliskoj osobi, osobi koju je počinitelj ranije zlostavljao, osobi koja se nalazi u podređenom položaju i sl. Sredinom ožujka 2024. iste su Izmjene Kaznenog zakona izglasane većinom glasova u Hrvatskom saboru te su iste stupile na snagu. Međutim, izglasavanje je popraćeno nizom javnih i političkih prijepora. Naime, istovremeno s femicidom u Kazneni zakon uvrštene su Izmjene prema kojima je novo kazneno djelo postalo neovlašteno otkrivanje sadržaja izvidne ili dokazne radnje, što su neki oporbeni saborski zastupnici, ali i brojne institucije, kao što je Hrvatsko novinarsko društvo, ocijenili kao udar na novinarsku profesiju i javni interes te otvoreni napad na zviždače.

Femicid danas

Ako je vjerovati izreci da je utakmica ogledalo treninga, slijedom Giddensove (1992) teorije o odnosu moći mediji i način na koji izvještavaju o društvenoj realnosti trebali bi biti ogledalo odnosa moći u društvu te odnosa između žena i muškaraca. Prije analize odnosa moći u hrvatskom društvu i analize izvještavanja hrvatskih medija o femicidu, valja se nakratko osvrnuti i na dosad provedena inozemna istraživanja takve tematike u svrhu boljeg razumijevanja teme i svrstavanja aktualnog medijskog okoliša u globalni kontekst.

Femicid u medijima: Meksiko, SAD, Izrael

Aldrete i Fernández-Ardèvol (2023) navode kako su tijekom 2021. godine više od 56 posto ubojstva žena i djevojčica diljem svijeta počinili njihovi intimni partneri ili članovi obitelji. Slijedom ideje Chonga i Druckmana (2007) o moći medija da učvršćuju uvjerenja i oblikuju javno mnijenje korištenjem posebnih definicija i tumačenja društvenih pitanja, Aldrete i Fernández-Ardèvol (ibid.) analizirale su 2528 medijskih objava o femicidu u Meksiku, jednoj od država koja bilježi izrazito visoke stope femicida. Rezultati istraživanja pokazali su da je medijsko izvještavanje pojačalo iskrivljeni diskurs o stvarnosti femicida: izvještavanje je bilo usmjereno okrivljavanju žrtve (žene i djevojčice) zbog toga što su boravile na javnim mjestima te se nisu sklanjale u svoje domove. Pritom valja naglasiti da je medijski zanemarivana činjenica da su počinitelji bili upravo unutar tih domova. Pored toga, analiza medijskih objava pokazala je kako su iste bile ograničenog sadržaja, odnosno nedostajala su pojašnjenja vezana uz rodno uvjetovano nasilje. Jednako tako, istraživanje o medijskom uokvirivanju nasilja u Sjevernoj Karolini (Gillespie et. al., 2013) pokazalo je kako mediji izvještavaju o femicidu pojednostavljeno te se istovremeno ne naglašava individualna odgovornost počinitelja. Osim toga, isto istraživanje pokazalo je kako je u dijelu medijskih članaka pojedinačni zločin minimiziran s obzirom na to da je fokus stavljen na femicid kao širi društveni problem. Analizirajući vijesti o femicidu objavljene u izraelskim dnevnim novinama Sela-Shayovitz (2018) zaključuje da je femicid uokviren u emotivne i prijeteće fraze dok se o istom izvještava senzacionalistički i maliciozno. Istraživanje (ibid.) je pokazalo kako nije isticana osobnost žrtve, ali je naglasak stavljen na njezinu ranjivost. U dijelu analiziranih medijskih članaka istaknuli su se prijašnji prijestupi počinitelja femicida, dok su u većini članaka izostale izjave i mišljenja organizacija civilnog društva i udruga za ženska prava. Podaci i istraživanja o medijskoj reprezentaciji i uokvirivanju femicida na području istočne Azije nisu dostupni.

Femicid u medijima: Hrvatska

Broj znanstvenih članaka i istraživanja na temu femicida u Hrvatskoj je zanemariv. Analizu medijskog izvještavanja o slučajevima nasilja prema ženama provela je Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova na uzorku od 3.499 članaka prikupljenih s pet internet-skih portala (index.hr, 24sata.hr, jutarnji.hr, večernji.hr, tportal.hr), i to za razdoblje od 2012. do 2016. Analiza je, među ostalim, pokazala nekoliko zabrinjavajućih fenomena u medijima kada je riječ o izvještavanju o femicidu: direktno ili posredno se otkriva identitet žrtve, odabiru se neprimjerene fotografije, koriste se senzacionalistički naslovi, počinitelje nasilja naziva se monstrumima i zvijerima, objavljuju se nagađanja i pretpostavke, sugerira se da je žrtva odgovorna za nasilje te se nasilje dovodi u kontekst ljubomore i ljubavnog trokuta ili izražavanja prevelike ljubavi. Istraživanje pod nazivom „Napuštene i zaboravljene? Nasilna smrt ranije zlostavljanih žena u Hrvatskoj“ provele su Ritossa i Škorić (2021) baveći se sudskim praksama i problematikom teškog ubojstva ranije zlostavljane bliske osobe. Doprinos široj slici o femicidu u Hrvatskoj dala je Bonacci Skenderović (2023) analizirajući intimni partnerski femicid u razdoblju od 2016. do 2023. uz detaljnu statistiku ubojstva, ali i vremensku crtu.

Ciljevi istraživanja

Temeljni je cilj ovog istraživanja bio utvrditi način na koji mediji uokviruju femicid. Analizom sadržaja članaka objavljenih na četirima hrvatskim portalima nastoji se utvrditi na koji je način i kojim elementima portretiran femicid te se nastoje identificirati elementi malicioznog i senzacionalističkog izvještavanja (ako postoje). Zadaća je ovog istraživanja sveobuhvatnu analizu medijskih članaka i rezultate iste povezati s teorijskom postavkama te preporukama udruga civilnog društva za etično izvještavanje o femicidu.

Metodološki okvir

Analizom sadržaja obuhvaćeno je ukupno 37 članka objavljenih u periodu od 1. siječnja 2023. do 30. rujna 2024., i to na četiri hrvatska medijska portala: Dnevnik.hr, jutarnji.hr, večernji.hr te 24sata.hr. Analizirani su naslovi objavljenih i sadržaj članaka dok su s posebnom pažnjom promatrana kršenja etičkih novinarskih načela. Uzorak za analizu određen je pretragom ključnih riječi „femicid“ te „ubojstvo žene“ na spomenutim portalima.

Rezultati istraživanja

U razdoblju od početka 2023. do konca rujna 2024. na portalu Dnevnik.hr objavljeno je ukupno 15 članaka o femicidu. U tom kontekstu, valja naglasiti da su iz analiziranog uzorka izuzeti oni tekstovi čiji je autor Hrvatska izvještajna novinska agencija (HINA) te oni tekstovi koji se ne odnose na same činove ubojstva. Gotovo svi analizirani članci pisani su ponajviše senzacionalističkim stilom – iznose se detalji iz privatnoga života, koriste se senzacionalistički naslovi, ali i ispovijesti osoba povezanih sa žrtvama i/ili počiniteljima. Također, u pojedinim tekstovima objavljene su fotografije s mjesta počinjenja kaznenog djela, a nerijetko su prisutne i fotografije počinitelja istih kaznenih djela. Dodatno, senzacionalistički ton pojačan je izborom riječi kao što su „detalji strave“, „poretresna ispovijest“, „masovno krvoproliće“ i slično.

Unosom ključnog pojma „femicid“ u tražilicu dostupnu na portalu jutarnji.hr, otvara se ukupno šest članaka u kojima se detaljnije i podrobnije izvještava o ubojstvu žena i članica obitelji. Kao i u prethodnom slučaju, valja naglasiti da su iz analiziranog uzorka izuzeti tekstovi preuzeti s HINE. „Detalji horora u Maksimiru“, „Lista užasa“, „Obitelj šokirana smrću“ samo su neki od senzacionalističkih naslova u analiziranim tekstovima. Valja dodati kako su i sami članci pisani s one strane etičkog kodeksa: iznose se brojni detalji iz privatnog života žrtava i počinitelja, objavljuju se uznemirujuće fotografije s mjesta počinjenja nasilnog djela, a posebno zabrinjava činjenica što

Izvor: Dnevnik.hr (6. 9. 2024.)

ORUŽJE BEZ DOZVOLE

Policija objavila detalje strave u Zagrebu: Ubio ženu pa sjeo u auto i pucao u sebe

OGLEDNI UZORAK

FOTO Ovo je mjesto strašnog zločina: Muškarac ubio punicu, ranio suprugu, a onda presudio i sebi?

Vijest o uzasnom otkriću potresla je Bjelovar.

Foto: DNEVNIK.hr/ina, 18. rujna 2024. u 14:54

OGLEDNI UZORAK - 8
Foto: Hrvatska Krimna

Izvor: Dnevnik.hr (18. 5. 2024.)

OGLEDNI UZORAK

FOTO Ovo je osumnjičeni za ubojstvo majke: Zadao joj je više uboda, a onda otišao u kafić

Sin je ubio majku u zagrebačkom Vrapču, a nakon toga je mimo obitao u obližnji kafić gdje ga je uhitilo policija.

Foto: H. C., 25. rujna 2024. u 14:55

OGLEDNI UZORAK - 8
Foto: Hrvatska Krimna

Izvor: Dnevnik.hr (5. 5. 2024.)

Izvor: jutarnji.hr (18. 5. 2024.)

STRAVA U BJELOVARU

Susjedi u šoku: 'To je bila sređena obitelj, ali naslućujemo motiv zločina. Znete li što je Smiljan napravio prije dosta godina!?'

HOROR NA NASIPU

Otkriven motiv zločina: Ubio poznatu dizajnericu jer ga je htjela ostaviti?

Izvor: jutarnji.hr (9. 5. 2024.)

JAVILA SE POLICIJA

Detalji horora u Maksimiru: 'Upucao je suprugu, a mlađi član obitelji mu je oteo oružje. Onda je popio sredstvo...'

Izvor: jutarnji.hr (6. 4. 2024.)

IZ MINUTE U MINUTU

Čeka se detaljno izvješće policije o stravi u Bjelovaru: Susjedi kažu da se radi o mirnoj obitelji

U subotu ujutro u Izvorskoj ulici u Radničkom naselju u Bjelovaru muškarac je navodno ubio svoju punicu, a suprugu napao nožem i nanio joj teške ozljede. Potom je izvršio samoubojstvo.

Izvor: večernji.hr (19. 5. 2024.)

UBOJSTVO U ZAGREBU

Ubio mamu nožem, policija ga pronašla u kafiću: 'Mirno je legao na pod, kao da mu je laknulo'

Iz kafića dodaju da su znali da ima određenih psihičkih problema, ali nikad prema drugima nije bio nasilan ili agresivan. "Bio je u nekom svom filmu, znao je imati neke tikove, ali nikad nije stvarao

Izvor: večernji.hr (5. 5. 2024.)

UBOJSTVO STUDENTICE

Potreseni roditelji Mihaele Bereak: 'Govore da se igrao. Ubio nam je dijete, ljudi moji!'

O kćeri pričaju često, ali kroz suze. Otac Ivica ispričao je kako su njih dvoje imali poseban odnos, a tragediju njenog preranog odlaska i on i supruga teško prihvaćaju

Izvor: večernji.hr (4. 7. 2024.)

su, u razgovoru s novinarima, članovi obitelji i prijatelji ubijene osobe izloženi ponovnom proživljavanju traume koja se, uz to, prezentira cijeloj javnosti. Valja još dodati kako nije rijedak slučaj da se iznose neprovjerene informacije od čije se valjanosti uredništvo ograđuje dodatkom upitnika na kraju spornih rečenica.

Za razliku od ostalih analiziranih portala, prednost je portala večernji.hr što je na njemu moguće unijeti ključni pojam te istovremeno odabrati vremenski raspon unutar kojeg su objavljeni članci potrebni za analizu. Shodno tome, u razdoblju od 1. siječnja 2023. do konca rujna 2024. na portalu je objavljeno ukupno devet spornih članaka o femicidu, dok su iz uzorka izuzeti oni članci čiji je autor Hrvatska izvještajna novinska agencija. Analizirani članci ne razlikuju se znatno u odnosu na članka analizirane s prethodnih dvaju portala: i naslovi i tekstovi pisani su senzacionalističkim stilom, svjesno se koriste riječi kojima se pojačava dojam straha, nepotrebno se iznose detalji iz života žrtve i počinitelja te upotrebljavaju izjave i svjedočanstva rodbine i prijatelja. Osim toga, iznose se svojevrsne ocjene i stavovi prema ubojstvima. Primjerice, ocjena da je ubojica „legao na pod kao da mu je laknulo“ nakon ubojstva, posve je neprimjerena i nepotrebna, a uz to se krše preporuke o etičkom izvještavanju, kao i preporuke Pravobraniteljice za izvještavanje o femicidu.

Sedam članaka o femicidu, u kojima se iznose detalji počinjenja kaznenog djela, objavljeno je na portalu 24sata.hr u periodu od 1. siječnja 2023. do 30. rujna 2024. Analiza je iznjedrila gotovo jednake rezultate u odnosu na analizu članaka prethodnih portala. U svim naslovima, a samim time i tekstovima, prisutan je najmanje jedan senzacionalistički element: „Kronologija krvavog pohoda“, „Detalji strave u Bjelovaru“, „VIDEO Pogledajte privođenje Pahokija“ itd. U potpunoj suprotnosti s preporukama Pravobraniteljice za izvještavanje o femicidu jesu tekstovi unutar kojih su prijatelji i članovi obitelji upitani za detaljan opis privatnog života žrtve. Također, i u ovim člancima prisutne su ispovijesti susjeda koji su bili u blizini i/ili su svjedočili počinjenju kaznenoga djela.

Femicid sutra

Slijedom Giddensove teorije o odnosu moći između žena i muškarca u društvu te refleksije iste u medijima, temeljni je cilj ovog istraživanja bio utvrditi način reprezentacije, odnosno način na koji su mediji u periodu od početka 2023. do konca rujna 2024. izvještavali o počinjenim femicidima. Iako je Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske još 2019. godine objavile jasne preporuke, odnosno vodič za profesionalno i senzibilizirano izvještavanje o nasilju prema ženama i femicidu, ukupno 37 analiziranih članaka bilo je lišeno istih načela – u člancima se direktno ili posredno otkrivao identitet žrtve, često su odabirane neprimjerene fotografije, korišteni su senzacionalistički naslovi te su objavljivana nagađanja i pretpostavke. Kršenjem etičkih načela i novinarskog kodeksa, u neprimjeren položaj dovodi se žrtvu nasilja i femicida, ali i članove njezine uže i šire obitelji. Dodatno, senzacionalističko izvještavanje o femicidu vrlo lako može dovesti do opće društvene banalizacije i trivijalizacije teških kaznenih djela uopće. Stoga se u zaključku ovog istraživanja, provedenog u sklopu jednosemestralnog hibridnog programa Centra za ženske studije u Zagrebu, valja prisjetiti vodiča za profesionalno izvještavanje o femicidu, a kako bi femicid sutra, odnosno u budućnosti, bio korektno uokviren.

1. Promatrati nasilje prema ženama u kontekstu njegove rodne utemeljenosti;
2. istaknuti da je za nasilje prema ženi uvijek odgovoran nasilnik i ne sugerirati krivnju žrtve;
3. referirati se na zakonske odredbe i relevantnu statistiku nasilja prema ženama, rezultate istraživanja;
4. za komentar kontaktirati kompetentne sugovornike/ce koji/e imaju iskustva rada sa žrtvama ili se bave problematikom nasilja prema ženama
5. ne služiti se pojmovima koji iskrivljuju značenje nasilja (nasilje prema ženama nije samo bračna svađa, ljubavni sukob, pretjerana ljubomora, zabava koja je otišla predaleko i sl.);
6. zaštititi identitet žrtve (ne objavljivati fotografije, adresu i detalje koji izravno ili neizravno otkrivaju

Ona je bila Ribica u horoskopu, markantna, crna, izvana snažna i afirmirana žena, a iznutra vrlo krhka i ranjiva. Na van je bila zabavna, iskrena, proaktivna, organizirana, produktivna, svjesna u smislu posla i odgovorna, kako u poslu, tako i oko odgoja svoje dvoje djece, kroz suze nam je rekla jedna od najboljih prijateljica Kristine K. (48), ubijene u ponedjeljak navečer na savskom nasipu u Novom Zagrebu. Otkad su čuli vijest o njezinoj smrti,

Izvor: 24sata.hr (8. 5. 2024.)

Detalji strave u Bjelovaru: 'Krici žena su se prolomili ulicom. Bili su povučeni, zašto je to učinio?'

Smiljan je ubio punicu pa sebe • Renata je preživjela krvavi mužev pohod

Izvor: 24sata.hr (18. 5. 2024.)

Kronologija krvavog pohoda: 'Puškom ubio majku kod kuće, suprugu dostigao u cvjećarni'

Hladnokrvni ubojica presudio je svojoj majci, dok je supruga uspjela pobjeći u susjednu cvjećarnu. Tamo ju je dostigao i ubio i nju. Dok su ga tražili pripadnici ATJ Lučko, vratio se u kuću i počinio samoubojstvo

Izvor: 24sata.hr (29. 12. 2023.)

- ju identitet žrtve, njezine djece ili članova obitelji);
7. ne fokusirati se na izgled i ponašanje žrtve (njezino pijanstvo, način oblačenja, kasni izlazak);
 8. poštivati dostojanstvo žrtve i ne iznositi intimne detalje iz njezine prošlosti te ne opisivati krvave detalje femicida;
 9. ne iznositi detalje iz prošlosti počinitelja, svjedočanstva osoba koja nisu relevantna za počinjeno nasilje (učiteljice iz osnovne škole, trenera sport-skog kluba i sl.);
 10. ne koristiti senzacionalističke izraze za počinitelja i nasilje poput monsturno, koljač, prizor iz pakla, zvjersko silovanje, kuća horora i sl.;
 11. ne prikazivati nasilje na zabavan, humorističan način i ne koristiti izraze simpatije prema počinitelju;
 12. ne dovoditi nasilje prema ženama u kontekst ljubavi (nasilnik nije ljubavnik, njegova žrtva nije ljubavnica, a mjesto nasilja nije njihovo ljubavno gnijezdo);
 13. ne uključivati nepotvrđene pretpostavke i nagađati o motivima kaznenog djela tijekom istrage; ne pronalaziti opravdanja za počinjeno nasilje ili femicid;
 14. ne objavljivati spekulacije susjeda, poznanika/ca, članova/ica obitelji koje ne pridonose rasvjetljavanju slučaja;
 15. informirati o institucijama, organizacijama civilnog društva koje pružaju zaštitu i savjetovanje žrtvama te o mehanizmima zaštite od nasilja;
 16. voditi računa o tome da su tekstovi i oprema teksta (fotografija) u skladu s normama koje se primjenjuju u zaštiti privatnosti i dostojanstva žrtve, kao i najboljeg interesa djeteta;
 17. istražiti i objektivno prezentirati provjerene činjenice;
 18. objavljivati analitičke tekstove o rodno utemeljenom nasilju te načinima prevencije i suzbijanja nasilja;
 19. osvještivati o stereotipima i seksizmu koji su u velikoj mjeri utkani u temelje nasilja prema ženama;
 20. informirati o svim relevantnim zakonodavnim izmjenama i rezultatima istraživanja u zemlji i svi-

jetu vezano za rodno utemeljeno nasilje prema ženama.

Bibliografija

- Aldrete, Mariana Fernández-Ardèvol, Mireia (2023) „Framing femicide in the news, a paradoxical story: A comprehensive analysis of thematic and episodic frames“. *Crime, Media, Culture: An International Journal* 20/3: 231–249. DOI: <https://doi.org/10.1177/17416590231199771>
- Bonacci Skenderović, Dunja (2024) *Ili moja ili ničija: Analiza intimnog partnerskog femicida u Hrvatskoj 2016.-2023.* Zagreb: Bonacci j.d.o.o. WEB: https://bonacci.hr/wp-content/uploads/2024/05/Ili_moja_ili_nicija_.pdf
- Chong, Dennis i Druckman, James N. (2007) „A theory of framing and opinion formation in competitive elite environments“. *Journal of Communication* 57/1: 99–118. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00331.x>
- Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies.* Stanford: Stanford University Press. WEB: <https://tinyurl.com/4xu6js7x>
- Gillespie, Lane Kirkland; Richards, Tara N. i Dwayne Smith M. (2013) „Framing Deadly Domestic Violence: Why the Media’s Spin Matters in Newspaper Coverage of Femicide“. *Violence Against Women* 19/2: 222–245. DOI: <https://doi.org/10.1177/1077801213476457>
- Kadribašić, Adnan (2022) „Izazovi i vizija za buduće djelovanje u Bosni i Hercegovini“. U: Halilović, Majda (ur) *Femicide - Bulletin of the Atlantic Initiative* (21-29). CEEOL. WEB: <https://tinyurl.com/cjn7r5m9>
- Konstantinović Vilić, Slobodanka; Petrušić, Nevena i Beker, Kosana (2019) *Društveni i institucionalni odgovor na femicid u Srbiji.* Udruženje građanki FemPlatz: Pančevo. WEB: <https://tinyurl.com/2yzmzxx8>
- Radford Jill i Russell, Diana (1992) *Femicide: The Politics of Woman Killing.* New York: Twayne. WEB: <https://www.dianarussell.com/f/femicide%28small%29.pdf>
- Rittossa, Dalida i Škorić, Marissabell (2021) „Abandoned and forgotten? Violent deaths of previously abused female victims in Croatia“. *Pravni vjesnik*: 37/3-4: 7-30. DOI: <https://doi.org/10.25234/pv/13953>
- Runyan, Carol W (1998) „Femicide: guest editors’ introduction“. *Homicide Studies*. 2/4:347–352. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088767998002004001>
- Russell, Diana (2001) *Femicide in Global Perspective.* New York: Teachers College Press. WEB: <https://tinyurl.com/4675xb2d>

- Sela-Shayovitz, Revital (2018) „She knew he would murder her: The role of the media in the reconstruction of intimate femicide“. *Journal of Comparative Social Work*. 13/1, 11–34.
DOI: <https://doi.org/10.31265/jcsw.v13i1.157>
- UnWomen.org (2024) United Nations entity dedicated to gender equality and the empowerment of women. <https://UnWomen.org>
- Widyono, Monique (2008) „Conceptualizing Femicide“. *Strengthening Understanding of Femicide: Using Research to galvanize action and accountability*. 1(1): 7–26.
WEB: <https://tinyurl.com/4p7sjwmu>
- Članci s portala**
- Dnevnik.hr: „Policija objavila detalje strave u Zagrebu: Ubio ženu pa sjeo u auto i pucao u sebe“, 6. 9. 2024. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/policija-objavila-detaljestrave-u-zagrebu-ileganim-oruzjem-ubio-zenu-pa-sjeo-u-auto-i-pucalo-u-sebe---867494.html> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- Dnevnik.hr: „FOTO Ovo je mjesto strašnog zločina: Muškarac ubio punicu, ranio suprugu, a onda presudio i sebi?“, 18. 5. 2024. <https://dnevnik.hr/vijesti/crna-kronika/uzas-u-bjelovaru-nasli-dvije-mrtve-osobe-u-kuci-i-josjednu-tesko-ozlijedjenu---849168.html> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- Dnevnik.hr: „FOTO Ovo je osumnjičeni za ubojstvo majke: Zadao joj je više uboda, a onda otišao u kafić“, 6. 5. 2024. <https://dnevnik.hr/vijesti/crna-kronika/privredenosumnjiceni-za-ubojstvo-majke-u-zagrebu---846479.html> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- jutarnji.hr: „Susjedi u šoku: ‘To je bila sređena obitelj, ali naslućujemo motiv zločina. Znete li što je Smiljan napravio prije dosta godina?“, 18. 5. 2024. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/susjedi-u-soku-to-je-bila-sredena-obiljelj-ali-naslucujemo-motiv-zlocina-znete-listo-je-smiljan-napravio-prije-dosta-godina-15462065> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- jutarnji.hr: „Horor na nasipu: Otkriven motiv zločina: Ubio poznatu dizajnericu jer ga je htjela ostaviti?“, 9. 5. 2024. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/otkriven-motiv-zlocina-ubio-poznatu-dizajnericu-je-ga-je-htjela-ostaviti-15458693> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- jutarnji.hr: „Detalji horora u Maksimiru: ‘Upucalo je suprugu, a mladi član obitelji mu je oteo oružje. Onda je popio sredstvo...“, 6. 4. 2024. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/detalji-horora-u-maksimiru-upucalo-je-suprugu-a-mladi-clan-obiljelji-mu-je-oteo-oruzje-onda-je-popio-sredstvo-15447298> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- vecernji.hr: „Čeka se detaljno izvješće policije o stravi u Bjelovaru: Susjedi kažu da se radi o mirnoj obitelji“, 19. 5. 2024. <https://www.vecernji.hr/vijesti/strava-u-bjelovaru-ozljedena-zena-ozvan-zivotne-opasnosti-1770309> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- vecernji.hr: „Ubio mamu nožem, policija ga pronašla u kafiću: ‘Mirno je legao na pod, kao da mu je laknulo“, 5. 5. 2024. <https://www.vecernji.hr/vijesti/ubio-mamu-nozem-policija-ga-pronasla-u-kaficu-mirno-je-legao-na-pod-ka-da-mu-je-laknulo-1766751> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- vecernji.hr: „Potreseni roditelji Mihaele Berak: ‘Govore da se igrao. Ubio nam je dijete, ljudi moji!“, 4. 7. 2024. <https://www.vecernji.hr/vijesti/potreseni-roditelji-mihaele-bereak-govore-da-se-igrao-ubio-nam-je-dijete-ljudimoji-1782477> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- 24sata.hr: „Prijateljica ubijene Kristine: ‘Trebaju nam žene kao što si ti, Kiki. Nedostajat ćeš nam...“, 8. 5. 2024. <https://www.24sata.hr/news/prijateljica-ubijene-kristine-trebaju-nam-zene-kao-sto-si-ti-kiki-nedostajat-ces-nam-981300> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- 24sata.hr: „Detalji strave u Bjelovaru: ‘Krici žena su se prolomili ulicom. Bili su povučeni, zašto je to učinio?“, 18. 5. 2024. <https://www.24sata.hr/news/detalji-strave-u-bjelovaru-krici-zena-su-se-prolomili-ulicom-bili-su-povuceni-zasto-je-to-ucinio-983377> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)
- 24sata.hr: „Kronologija krvavog pohoda: ‘Puškom ubio majku kod kuće, suprugu dostigao u cvjećarni“, 29. 12. 2023. <https://www.24sata.hr/news/kronologija-krvavog-pohoda-puskom-ubio-majku-kod-kuce-suprugu-dostigao-u-cvjecarni-955781> (Pristupljeno: 28. 3. 2025.)

Yesterday, Today and Tomorrow: Media Coverage of Femicide

Tonči Gabelić, independent researcher

SUMMARY

The most extreme form of violence against women, femicide, is increasingly prevalent in Croatia and, as a result, is becoming a more frequent subject of media reporting. In 2023, nine murders of women were recorded as a result of intimate partner violence (Bonacci Skenderović, 2024). Despite amendments to the Croatian Criminal Code, which classify femicide as a separate criminal offense, gender-based violence remains prevalent in Croatia. In this regard, special attention should be given to media reporting on femicide, which at times conflicts with fundamental ethical principles of the profession, as well as with the recommendations of civil society organizations and the recommendations of Ombudsman for Gender Equality (2019). Drawing on Giddens's (1992) theory that media reflect the power dynamics between men and women, the primary goal of this research was to examine how the media reported on femicide from January 1, 2023, to September 30, 2024. Texts published on four Croatian news websites underwent a detailed content analysis, with a particular focus on identifying (un)ethical reporting. The research findings indicate that the analyzed media often violate basic ethical principles by revealing the victim's identity, using sensationalist headlines, and publishing speculations and assumptions. These findings could serve as a reminder to the media of the fundamental principles of ethical journalism.

KEYWORDS

femicide, violence, murder, media, media coverage

KROZ LEĆU INTERSEKCIONALNOSTI: ŽIVOT I BORBA PALESTINKI POD OKUPACIJOM I MILITARIZIRANIM PATRIJARHATOM

Ružica Ljubičić, docentica na Sveučilištu Hercegovina

SAŽETAK

U radu se istražuju višestruki oblici opresije kojima su palestinske žene izložene na Zapadnoj obali i u Pojasu Gaze. Ograničenja kretanja, blokade, represivne vojne politike, otežan pristup zdravstvenoj skrbi, reproduktivni genocid te sustavno strukturalno nasilje stvaraju okrutan režim dehumanizacije i marginalizacije. Međutim, Palestinke nisu samo žrtve tih genocidnih politika, već i aktivne sudionice u pokretu otpora koje kroz „grassroots“ organiziranje, političku participaciju, obrazovanje, umjetnost i međunarodne mreže solidarnosti razvijaju vlastite strategije emancipacije. Njihov aktivizam je živi organizam – usmjeren na dugoročnu borbu za slobodu i društvenu pravdu. Kroz feminističku perspektivu naglašava se kako palestinske žene ne samo da osporavaju kolonijalne i patrijarhalne strukture moći, već istodobno reafirmiraju vlastiti subjektivitet i pravo na otpor. Kao predmeti istraživanja, u radu se koriste primjeri

iz knjige *Interview with Radical Palestinian Women* (2021), svjedočanstva aktivistkinja poput Ahd Tamimi i njezine knjige *They Called Me a Lioness* (2018) te radovi palestinske novinarke i filmašice Bisan Owde, autorice dokumentarnog filma *It's Bisan from Gaza and I'm Still Alive*.

KLJUČNE RIJEČI

Palestinke, izraelska okupacija, aparthejd, patrijarhat, intersekcionalna analiza, feministički otpor, *grassroots* aktivizam.

Uvod

Nasilje nad ženama u Palestini složen je fenomen oblikovan isprepletenim sustavima opresije, uključujući patrijarhat, izraelsku okupaciju i režim apartheida.⁰¹ Političke, ekonomske i društvene okolnosti,

01 Edward Said, palestinsko-američki književni teoretičar i intelektualac, u svojoj knjizi *The Question of Palestine* (1980) analizira sustavno povezivanje Palestinaca i Palestinki s izbjegličkim načinom života. Ističe kako mnogi od njih žive u izbjegličkim kampovima te kako su njihova politička i društvena pitanja često marginalizirana i iskrivljena, čak i unutar arapskih država, koje ih percipiraju kao „spektakularnu političku nogometnu utakmicu“. Uz to, Said naglašava kako su Palestinci/ke često izloženi dehumanizirajućim uvredama, uključujući stereotipe o njihovom brzom rastu stanovništva, izražene u podrugljivoj frazi „množe se kao zečevi“. Uvredljivi narativi pridonose negiranju palestinskog identiteta, što se ogleda i u izjavi bivše izraelske premijerke Golde Meir za *Sunday Times* 1969. godine:

„Nije bilo ničega poput Palestinaca. Kada je postojao neovisan palestinski narod s palestinskom državom? To je bila južna Sirija prije Prvog svjetskog rata, a zatim je to bila Palestina koja je uključivala Jordan. Nije bilo tako da je postojao palestin-

zajedno s genocidom, održavaju različite oblike nasilja i marginalizacije žena. Patrijarhalni sustav, inzistira na isključenju žena iz društvenih, političkih, diplomatskih i mirovnih procesa, koristeći medijsku manipulaciju i kontrolu kroz institucije poput obitelji, obrazovanja, rada, religije i tehnologije (Vrcelj, Mušanović, 2011). U Palestini izraelski okupacijski režim spaja kolonijalnu represiju s domicilnim patrijarhatom, čime dodatno otežava borbu Palestinki i provedbu načela poštivanja ljudskih prava.⁰² Pravni vakuum koji nastaje povezan je s osnivanjem Izraela 1948. godine, ostvarenim uz potporu europskih sila, osobito Velike Britanije, čija su Balfourova deklaracija i mandat nad Palestinom potisnuli palestinsko pravo na samoodređenje. Izostanak učinkovite zaštite Palestinaca/ki od strane Ujedinjenih naroda odražava geopolitičke interese zapadnih sila i izraelsko kršenje međunarodnog prava (Charlesworth i Chinkin, 2000). Palestinsko-američka pravica, profesorica i aktivistica za ljudska prava Noura Erakat u djelu *Justice for Some: Law and the Question of Palestine* (2019) analizira kako se pravnim strategijama – od kolonizacije do legitimizacije okupacije – konstruira politički poredak. U tom okviru važno je istražiti kako se militarizirani patrijarhat manifestira u palestinskom društvu te na koji način izraelski režim koristi pravne, političke i vojne mehanizme za institucionalizaciju nasilja nad Palestinkama. Koje strategije otpora razvijaju palestinske žene u suočavanju s višestrukim oblicima dominacije, uključujući izraelsku okupaciju? Kako feminističke teorije, osobito koncepti intersekcionalnosti i epistemičke pravde, mogu produbiti razumijevanje problematike nasilja nad Pale-

stinkama i doprinijeti razvoju otpora? Konačno, koje su prepreke međunarodnoj pravnoj zaštiti palestinskih žena i kako ih prevladati s obzirom na neuspjeh međunarodnih institucija u provedbi ljudskih prava na okupiranim teritorijima?

Posljedice izraelske okupacije na položaj žena u Palestini

Osnivanje Izraela 1948. godine dovelo je do raseljavanja najmanje 800.000 Palestinaca i Palestinki. Oni koji su ostali postali su nominalni građani Izraela, ali su bili podložni vojnoj upravi i sustavnom oduzimanju imovine. Nakba simbolizira raspad palestinskog društva i nasilni prekid zajedničkog života. Godine 1967. Izrael je okupirao Zapadnu obalu i Gazu, dodatno pojačavši represiju (Said, 1979; Pappé, 2004). Navedeni proces kolonizacije uključuje i sustavno brisanje palestinskog identiteta i narativa. Izraelski povjesničar Ilan Pappé (2004) razotkriva plansko etničko čišćenje koje je provodila cionistička vojna strategija iz 1948. godine. Od osnutka države Izrael 1948. godine, palestinsko stanovništvo suočeno je s prisilnim izbjeglištvom i kontinuiranim napadima, što je radikalno promijenilo društvenu strukturu, ali i uloge te prava žena. Nakba (Katastrofa), kako Palestinci nazivaju događaje iz 1948., označava etničko čišćenje Palestine od strane cionističkih milicija, što je rezultiralo masovnim protjerivanjem i uspostavom Izraela. Dok palestinski narod Nakbu doživljava kao nacionalnu tragediju, zapadni narativi često je interpretiraju kao „Izraelski rat za neovisnost” (Hasso,

ski narod u Palestini koji se smatrao palestinskim narodom, a mi smo došli i protjerali ih i oduzeli im njihovu zemlju. Nisu postojali.“

Njena izjava, koja poriče postojanje palestinskog naroda, odražava okrutnost i širi kontekst političke, društvene i kulturne opresije o kojoj Said piše u svojoj knjizi, ukazujući na sustavno nepravedno tretiranje Palestinaca/ki i njihovo isključivanje iz povijesnih i političkih narativa.

⁰² Sustavnu represiju nad Palestincima potvrđuju brojne organizacije za ljudska prava, koje dokumentiraju prisilna preseljenja, ograničenja kretanja i pravnu diskriminaciju. Izraelska organizacija B’Tselem upozorava da se prisilna preseljenja provode pod izlikom urbanističkih planova i sigurnosnih mjera, dok su stvarni motivi demografsko preoblikovanje regije. Kompleksne procese analizira i pravica Budour Hassan (2022), koja proučava izraelske pravne strategije usmjerene na Palestinke/ke u Jeruzalemu. Ističe kako izraelski zakoni otežavaju zadržavanje prebivališta i pristup osnovnim pravima, čime se dodatno produbljuju društvene i ekonomske nejednakosti. Rashid Khalidi (1971) detaljno analizira sustavni gubitak palestinskih teritorija, dok Edward Said (1979) razotkriva orijentalistički diskurs koji legitimizira izraelsku kolonijalnu dominaciju. Istodobno, Zureik (2011) i Lyon (2007) ističu da izraelski nadzorni aparat ne samo da ograničava palestinsku slobodu, već djeluje kao sofisticirani mehanizam političke kontrole, što se može teorijski uokviriti kroz Foucaultovu koncepciju biopolitike (Foucault, 1979).

2010; Shoal Collective, 2021:131). Antropologinja Lila Abu-Lughod, poznata po kritici orijentalističkih prikaza arapskih žena, ističe da se palestinske žene ne smiju promatrati isključivo kao pasivne žrtve. U djelu *Do Muslim Women Need Saving?* (2013) i *Writing Women's Worlds* (1993) naglašava kako Palestinke aktivno oblikuju svoje živote unatoč teškim oblicima opresije, uključujući patrijarhat, imperijalnu politiku i naseljenički kolonijalizam. Njezina perspektiva naglašava važnost razumijevanja lokalnih konteksta umjesto nametanja vanjskih interpretacija (Abu-Lughod, 1993; 1998; 2013).

Kratki pregled razvoja i napretka ženskog pokreta u Palestini

Od početka 20. stoljeća, aktivizam palestinskih žena bio je duboko povezan s nacionalnom borbom za oslobođenje, kroz koju su se identificirale s težnjama za slobodom. Već od 1920-ih, njihov aktivizam bio je organski integriran u pokret otpora, što je značilo da su žene dijelile sudbinu palestinske nacije, njezine terete i težnje za neovisnošću i suverenitetom (Jad, 1995; Kuttab, 1993). Ključni trenutak u oblikovanju ženskog pokreta bilo je osnivanje ženskog saveza 1921. godine, koji je postavio temelje za organizaciju koja traje do danas (Jad, 1995). Sudjelovanje žena u borbi od 1929. do 1947. godine bilo je prepoznato u arapskim tiskovinama, koje su izvještavale o britanskoj okupaciji te o njihovoj ulozi u demonstracijama, organiziranju kongresa i pružanju pomoći ranjenicima (Fleischmann, 2003). Izbijanje Arapsko-izraelskog rata 1948. i Šestodnevog rata 1967. donijelo je nove političke i društvene izazove za palestinske žene. Stvaranje izraelske države i uništavanje palestinskih mreža potaknuli su ženske organizacije na proširenje struktura kako bi pružile pomoć pogođenim obiteljima (Kuttab, Awwad, 2004). Studije o

palestinskim ženama često se usmjeravaju na dva razdoblja: Britanski mandat⁰³ (1920. – 1948.) i Prvu Intifadu (1987. – 1993.). Tijekom Britanskog mandata kolonijalna vlast je, unatoč modernizaciji i obrazovanju, održavala patrijarhalne strukture i ograničavala političku aktivnost žena, otežavajući njihovu borbu za ravnopravnost (Hammami, 2000; Sayigh, 2007). Prva Intifada donijela je prekretnicu jer su žene imale doprinos u političkom i društvenom organiziranju. Njihova aktivnost proširila se izvan tradicionalnih uloga, obuhvaćajući organizaciju protesta i pružanje podrške obiteljima pogođenim sukobima, čime su postale aktivne sudionice palestinske borbe za samostalnost (Baker, 1998; Nassar, 2011). Nakon 1967., izraelska okupacija Zapadne obale i Gaze uzrokovala je strukturalne promjene koje su značajno utjecale na ekonomski i društveni život Palestinaca/ki. Žene su preuzele inicijativu u očuvanju palestinske kulture i identiteta, postajući čuvarice kontinuiteta društva. Povijest ženskog pokreta u Palestini jasno ilustrira kako su nacionalizam i feminizam tada bili neodvojivo povezani te kako je borba za žensko oslobođenje bila isprepletana s borbom za slobodu (Fleischmann, 2003). Iako je sudjelovanje žena u nacionalnoj borbi bilo potrebno, mnoge od njih su smatrale da je borba za slobodu Palestine ne samo nacionalni imperativ, već i korak prema ostvarenju ravnopravnosti (Kuttab, 2008).

Današnji problemi: reproduktivni genocid i seksualno nasilje nad Palestinkama

Reproduktivni genocid odnosi se na sustavne radnje usmjerene na sprječavanje rađanja unutar određene skupine s ciljem njezinog uništenja. Nasilne prakse uključuju ubojstva trudnica, prisilnu sterilizaciju, prisilne pobačaje te druge implicitne i eksplicitne mjere koje narušavaju demografsku strukturu i kulturni

03 Povjesničarka Ellen Fleischmann središte analize stavlja na ženski pokret tijekom Britanskog mandata, istražujući napetosti između „istočnjačkih“ i „zapadnjačkih“ shvaćanja roda. Iako njezin prikaz ovog pokreta kao „autohtone vrste feminizma“ ne odgovara zapadnom liberalnom razumijevanju feminizma, ona ističe način na koji su žene koristile patrijarhalne norme kako bi osporavale postojeće strukture moći, istovremeno ukazujući na sektaške podjele između muslimanskih i kršćanskih žena koje su oblikovale njihove borbe (Fleischmann, 2003).

opstanak zajednica.⁰⁴ Patrijarhat se uspješno održava zahvaljujući organiziranoj kontroli ženskih tijela i reproduktivnih prava, često kroz državne institucije ili vojne strategije. Tijekom ratnih sukoba, upravo se seksualno nasilje nad ženama koristi kao oružje za destabilizaciju zajednica, a silovanje kao čin genocida prepoznato je u međunarodnom pravu. Uz to, reproduktivna politika funkcionira kao oblik političke moći – u nekim društvima žene se potiču na rađanje kako bi se povećala populacija određene etničke ili političke skupine, dok se u drugim (zemljama na periferiji) sprječava njihova reprodukcija. Ta dvostruka politika pokazuje kako militantni patrijarhat iskorištava žene u svrhu demografske i političke kontrole.

U kontekstu reproduktivnog genocida, palestinske feminističke organizacije, uključujući Palestinian Feminist Collective i Miftah, dokumentirale su strukturalno nasilje usmjereno prema reproduktivnoj autonomiji Palestinki (United Nations, 2025). Svjedočanstva opisuju uvjete porođaja tijekom genocida, koji su šokantno slični uvjetima iz srednjeg vijeka. Trudna žena koja je upucana i ostavljena da iskrvari, a njezino tijelo pronađeno tek 20 dana kasnije, jasno ilustrira brutalnost i namjeru tih zločina. Okrutni postupci ukazuju na represivne mjere koje ciljaju na ubojstvo trudnica, čime se dodatno pogoršavaju demografske posljedice genocida. Takvi postupci ne samo da

smanjuju broj stanovništva, već i duboko traumatski utječu na preživjele, destabilizirajući zajednicu i njezine buduće generacije. Seksualno nasilje, u izraelskim vojnim zatvorima, samo je jedan segment šire strategije kojom se pokušava slomiti otpor palestinskog naroda. Sustavna uporaba nasilja nad ženama kao ratnog sredstva ima dalekosežne posljedice na fizičko i mentalno zdravlje i identitet žrtava. Ženska tijela koriste se kao sredstva provođenja mučenja, a ciljana represija dovodi do ozbiljnog narušavanja dostojanstva i samog postojanja palestinskih žena.

Novinarka Sarah Ihmoud u članku *The Cunning of Gender Violence in Israel's War on Palestinian Women* analizira presudnu ulogu patrijarhalnih i seksualnih politika u izraelskom genocidnom nasilju od osnutka države. Današnja iskustva žena u Gazi potvrđuju kontinuitet ovog nasilja. Silovanje i seksualno nasilje nisu samo napadi na žene, već ciljana strategija usmjerena na ponižavanje i discipliniranje čitavih zajednica⁰⁵ (Ihmoud, 2024). Ekstremno siromaštvo i glad dodatno otežavaju pristup obrazovanju i zdravstvenoj skrbi, smanjujući mogućnosti žena za normalnu egzistenciju. Život u prenapučenim, nesigurnim šatorima i kampovima povećava izloženost različitim oblicima nasilja, uključujući obiteljsko nasilje i seksualno uznemiravanje. Britanska novinarka i autorica Diane Taylor naglašava da se ženska tijela

04 Prislina sterilizacija je oblik nasilja nad ženama i alat patrijarhalne kontrole koji se koristi za trajno onemogućavanje reprodukcije određenih etničkih, rasnih, siromašnih ili invalidnih skupina. U ratnim uvjetima ona postaje sredstvo etničkog čišćenja i genocida, usmjereno na smanjenje broja pripadnika određene zajednice kroz prisilne medicinske zahvate, manipulaciju zdravstvenih sustava i prijetnje. Povijesni primjeri uključuju nacističku Njemačku, SAD, Peru, Kinu, Indiju te prisilne sterilizacije Romkinja u Europi. Ova praksa je usko povezana s reproduktivnim genocidom jer onemogućuje opstanak ciljanih populacija i ostavlja dugoročne društvene i psihološke posljedice. Korištenjem prisilne sterilizacije patrijarhat i represivne politike nastoje uspostaviti kontrolu nad ženskim tijelima i demografskim strukturama, čineći je jednim od najokrutnijih oblika institucionaliziranog nasilja (Patel, 2017).

05 Palestinska književnica Adania Shibli u romanu *Minor Detail* (2020) snažno tematizira seksualno nasilje i femicid, prikazujući ih kao dio šireg sustava represije. U ključnoj sceni izraelski vojnici seksualno napadaju palestinsku ženu, što autorica koristi kao metaforu za političke i društvene posljedice okupacije. Seksualno nasilje, prema Shibli, nije samo individualni čin već odraz kolonijalnih i patrijarhalnih struktura dominacije. S ovom temom povezani su i koncepti koje istražuje politička antropologinja Maya Mikdashi. U svojim radovima ona koristi pojam „seksitarizam“ kako bi objasnila isprepletanje religijskih, sekularnih i seksualnih razlika u oblikovanju političke moći i zakonskih praksi. Analizirajući sudske arhive u Libanonu, Mikdashi pokazuje kako država regulira seksualnost i identitet kroz sektaške i pravne norme, čime državna moć postaje vidljiva u svakodnevnim praksama. O položaju palestinskih žena u političkom životu piše i politologinja Amal Kavar u knjizi *Daughters of Palestine* (1996). Kavar analizira generacijske promjene u ženskom političkom aktivizmu, oslanjajući se na intervju s lidericom PLO-a i Fataha. Iako knjiga daje vrijedan uvid u razvoj ženskog pokreta, fokusira se uglavnom na političku elitu, zanemarujući iskustva žena iz različitih društvenih slojeva. Unatoč tim ograničenjima, njezina studija ostaje važna za razumijevanje izazova i prilika s kojima su se suočavale politički angažirane Palestinke.

u genocidnim situacijama često tretiraju kao „simbolične nacionalne periferije“, postajući meta napada jer simboliziraju zemlju, teritorij i autohtonu budućnost (Taylor, 2003). Kao što Ihmoud dokumentira, svakodnevno svjedočimo brutalnim silovanjima, mučenju, izgladnjivanju, spaljivanju i sakaćenju tijela. Sustavno uništavanje medicinske opreme dodatno povećava smrtnost među civilima (Ihmoud, 2024). Pored toga, masovna kršenja ljudskih prava Palestinaca/ki uključuju seksualno nasilje nad palestinskim ženama, posebno u izraelskim vojnim zatvorima. Seksualno zlostavljanje nije samo fizičko nasilje, već i sredstvo psihološke torture usmjereno na ponižavanje, dehumanizaciju i trajno zastrašivanje žena. Neprocesuirani zločini dodatno osnažuju kulturu nekažnjivosti. Alarmantno je i javno izlaganje ženskog donjeg rublja, što predstavlja dodatnu dimenziju psihološkog zlostavljanja i stigmatizacije unutar zajednice (Kassem, 2011).

Intersekcionalna analiza na temelju iskustva Palestinki

Intersekcionalna feministička analiza metodološki je pristup koji omogućuje istraživanje isprepletenosti različitih oblika opresije i njihovog utjecaja na društvene odnose i individualna iskustva. Prema sociologinji i feminističkoj teoretičarki Patriciji Hill Collins (2015), intersekcionalnost podrazumijeva da rasa, klasa, spol, seksualnost, etnicitet, nacija, sposobnost i dob nisu odvojene i fiksne kategorije, već dinamične strukture koje se oblikuju kroz društvene odnose moći. Sustavi opresije poput rasizma i seksizma nisu neovisni; oni su međusobno povezani i stvaraju kompleksne oblike nejednakosti. Nejednakosti nisu univerzalne; one se mijenjaju kroz povijest i unutar različitih kulturnih i političkih konteksta, što oblikuje materijalne uvjete i društvena iskustva pojedinaca i zajednica. U istraživanju palestinskih žena intersekcionalna analiza omogućuje razumijevanje kako se opresija prema ženama isprepliće s kolonijalnim nasiljem, rasnom diskriminacijom i ekonomskom deprivacijom. Položaj palestinskih žena unutar tih sustava moći oblikuje njihova iskustva, ali također utječe

na njihovu otpornost i strategije preživljavanja. Oni koji su različito pozicionirani unutar hijerarhija moći razvijaju specifične epistemološke perspektive, pri čemu feministička i dekolonijalna znanja često nastaju upravo iz otpora strukturama dominacije (Hill Collins, 2015). Borba za žensko oslobođenje u ovom kontekstu ne može biti izolirana od širih društvenih i političkih borbi. Feministički pokreti ostaju nepotpuni ako nisu utemeljeni na intersekcionalnoj analizi, usmjereni na izgradnju političkih savezništava koja prepoznaju višestruke dimenzije opresije te ako ih ne nastoje istovremeno adresirati. Proučavanje feminizma na Bliskom istoku zahtijeva promišljanje kroz prizmu orijentalizma i intersekcionalnosti. Said (1979) definira orijentalizam kao zapadnu epistemološku konstrukciju koja oblikuje i održava kulturnu hegemoniju nad Orijentom, što je vidljivo i u feminističkim interpretacijama koje žene iz nezapadnih društava često prikazuju kroz reduktivne topose, lišavajući ih složenosti i autonomije. S druge strane, zapadni feministički diskurs, iako usmjeren na analizu patrijarhalne opresije, nerijetko reproducira neokolonijalne obrasce.

Sociologinja i profesorica Nahla Abdo (1995) kritizira te pristupe, upozoravajući da arapske i muslimanske žene bivaju prikazane kao pasivni entiteti umjesto kao subjekti događaja s vlastitim političkim i društvenim stavom. Takvi narativi zanemaruju njihove strategije otpora i specifične društveno-političke okolnosti u kojima djeluju. Analiza intervjua s radikalnim palestinskim ženama nastoji nadomjestiti ovu epistemološku nepravdu, otvarajući prostor za njihovu artikulaciju unutar vlastitih kontekstualnih okvira. Primjena postkolonijalnih i dekolonijalnih pristupa ključna je za rekonstrukciju reduciranih prikaza i omogućavanje dubljeg razumijevanja njihovih iskustava izvan zapadnocentričnih interpretacija. Analizirajući položaj palestinskih žena, osobito onih iz ruralnih područja, često se dolazi do zaključka da se one smatraju neupućenima u povijest, koja je u dominantnim narativima obično definirana kao znanje stečeno kroz pisane izvore. Ovaj pristup povijesti isključuje svakodnevno iskustvo, koje žene s tih područja imaju kao temelj za svoje razumijevanje prošlih događaja. Antropologinja Susan Slyomovics u djelu

The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village (1998) naglašava značaj alternativnih diskursa koje ove žene posjeduju, ističući kako one imaju vlastitu vrstu povijesti – onu usmenu, utemeljenu na osobnim iskustvima i svakodnevnim pričama koje nisu priznate u službenim povijesnim zapisima.

Slyomovics piše: „Muški glas oblikuje službenu povijest, dok je ona osporena ženskim glasom, koji reagira na dominantne narative. Žene... povezane su s domaćom, usmenom poviješću, a ne s pisanom, političkom poviješću“ (Slyomovics, 1998: 207). Disocijacija između službene povijesti i usmene predaje pokazuje kako ova potonja, iako jednako vrijedna, ostaje marginalizirana u većini dominantnih narativa. Pisana povijest smatra se normom, dok je usmena, usko povezana s privatnim i obiteljskim životima, često percipirana kao neautoritativna. Ova dinamika reflektira šire društvene i političke strukture moći u kojima je ženama, naročito onima iz ruralnih područja, uskraćeno pravo na iznošenje vlastitih perspektiva i povijesti.

Sljedeće stranice analiziraju iskustva intervjuiranih žena iz monografije *Interviews with Radical Palestinian Women* (2021), koju je uredio Shoal Collective. Antologija intervjua, obuhvaća deset palestinskih žena (pseudonimi: Lina Nabulsi, Sireen Khudairy, Shahd Abusalama, Lama Suleiman, Faiza Abu Shamsiyah, Amal Awad, Rana Abu Rahmah, Ghada Hamdan, Mona Al-Farra i Izdihar Afyouni) i istražuje njihove borbe protiv kolonijalizma, rasizma, konzervativizma, patrijarhata i državne represije. Intervjui provedeni između 2018. i 2021. godine otkrivaju složenost njihovih iskustava, ističući povezanost izraelske okupacije s društvenim, ekonomskim uvjetima te pravnim i institucionalnim strukturama. Knjiga pruža značajan znanstveni, ali i aktivistički doprinos, propitujući kako se kolonijalna, autoritarna i militantna opresija isprepliću u životima Palestinki, dok intervjuirane žene naglašavaju nužnost oslobođenja koje adresira sve ove slojeve ugnjetavanja. Patrijarhalna opresija u Palestini duboko je isprepletana s kolonijalizmom i militarizmom. Kolonijalna vlast koristi patrijarhalne norme kako bi destabilizirala zajednice i suzbijala otpor, dok militarizacija dodatno normalizira nasilje nad ženama. U tom kontekstu, žene su dvo-

struko marginalizirane – kako kroz okupacijske, tako i kroz društvene strukture. Mona al-Farra, liječnica iz Gaze posvećena radu u lokalnim zdravstvenim organizacijama, ističe kako su žene suočene s dodatnim izazovima zbog društvenih ograničenja (Shoal Collective, 2021: 112). Unatoč represiji, otpor je ženama donio određenu emancipaciju. Lina Nabulsi svjedoči kako su morale dokazivati svoju vrijednost dvostruko više od muškarac

„Kao žena, morate raditi sve što i muškarci, i još više, da biste stekli poštovanje. Obično su me nazivali ‘sestrom muškaraca’ ili komentirali da sam ‘snažna kao muškarac’.“ (Shoal Collective, 2021: 113).

Međutim, sudjelovanje u otporu nije ih zaštitilo od društvenih predrasuda. Iako su imale ključnu ulogu u borbi, često su se suočavale s ograničenjima unutar vlastite zajednice. Sireen, aktivistica iz izbjegličkog kampa Dheisheh u Betlehemu, prisjeća se kako su njezine demonstracije često nailazile na kritike. Dheisheh, simbol palestinskog otpora osnovan 1949. godine za izbjeglice iz sela uništenih etničkim čišćenjem, postao je centar palestinske borbe. Židovi kampa prekriveni su muralima ključeva izgubljenih domova, imenima uništenih sela i stihovima Mahmouda Darwisha. Međutim, nasilje je stalna prijetnja – 2018. godine izraelska vojska provodila je noćne racije, a petnaestogodišnji Thaer Mazhar ubijen je u blizini Sireenine kuće. Sireen je 2013. godine uhićena dok se vraćala s fakulteta. Na kontrolnom punktu izraelski vojnici su je izveli iz automobila, vezali i koristili kao ljudski štit dok su pucali prema prosvjednicima. Nakon tri mjeseca zatvora puštena je uz visoku jamčevinu, ali joj je zabranjeno političko djelovanje narednih pet godina.

U kontekstu izraelske represije, palestinska vizualna umjetnica i kustosica Izdihar Afyouni prisjeća se događaja iz 2021. godine, obilježenim vojnim napadima na Gazu i pobunama širom Palestine. U članku *Inexorable Links*, Afyouni naglašava ključnu ulogu umjetnosti u osvjetljavanju društvene nepravde:

„Ono što ostaje je bijes. Ono što ostaje je književnost. To su naši spomenici i moramo ih žestoko čuvati.“ (Shoal Collective, 2021)

Afyouni ističe da je umjetnost ne samo puko sredstvo izražavanja, već i oblik snažnog otpora koji pomaže u očuvanju kolektivne memorije, kulture sjećanja i političke borbe. Oslanjajući se na crnačku revolucionarnu misao, uključujući djela Assate Shakur i Angele Davis, Afyouni odbacuje zapadne političke diskurse koji često razvodnjavaju stvarnost kolonijalne opresije. Umjesto toga, naglašava potrebu za očuvanjem radikalnih pokreta, poput Black Lives Matter, koji se bore protiv institucionaliziranog nasilja i kolonijalizma (Shoal Collective, 2021).

Dok Afyouni naglašava važnost umjetnosti u oblikovanju kolektivne svijesti, dr. Mona al-Farra, istaknuta palestinska aktivistica, fokusira se na praktične strategije osnaživanja žena. Prema njezinom mišljenju, ključno je jačati vjeru u vlastitu snagu, postavljati jasne ciljeve i dugoročno se angažirati u borbi za pravdu. Upozorava na dvostruku opresiju kojoj su Palestinke izložene – s jedne strane izraelskom okupacijom, a s druge tradicionalnim društvenim ograničenjima. Kao feministica, zagovara unapređenje ženskih prava i prilika, ističući kako je kolektivni otpor nemoguć bez emancipacije žena (al-Farra, 2021: 114, 122). O važnosti medijske borbe svjedoči i rad novinarka i filmske radnice Rane, koja je posvetila svoju karijeru dokumentiranju svakodnevne borbe Palestinaca protiv izraelske okupacije. U intervjuu za *Radical Palestinian Women* naglasila je ulogu žena u otporu i borbi, njihovu hrabrost i upornost u borbi protiv sistemskog nasilja, ekonomske nesigurnosti i kontinuirane političke represije. Rana je bila pionirka u dokumentiranju prosvjeda u Kufr Qadumu, inicirala osnivanje medijske jedinice i obučavala mlade novinare, prepoznajući moć medija kao sredstva borbe. Posebno ističe snimanje kao ključni, ali i kreativni umjetnički alat u borbi za istinu. Snimke prosvjeda i vojnih napada često su bile presudne u osporavanju službenih izraelskih izvještaja, koji su nastojali prikriti ili relativizirati nasilje. Svjesna da izraelska vojska sustavno pokušava ukloniti takve dokaze, ističe dokumentaciju kao čin otpora i način povezivanja

obitelji sa zatvorenici, omogućujući im glas u javnom prostoru.

Shahd Abusalama, palestinska aktivistica u egzilu, naglašava važnost društvenog angažmana, ljubavi prema sebi i umjetnosti u procesu preživljavanja. Ističe da je umjetnost za nju bila oblik terapije:

„Dabke, koju sam plesala još prije nego što sam prohodala, simbolizira naš identitet, otpor i ponos na kulturno nasljeđe te slavlje života i zajedništva“ (Shoal Collective, 2021: 123).

Također, crtanje i pjevanje pomogli su joj u iscjeljenju, unatoč ograničenom pristupu materijalima:

„Sjećam se kako je aktivist donio papir za crtanje izvan Gaze, što mi je donijelo veliko veselje. Kasnije sam shvatila koliko su mi ove umjetničke aktivnosti pomogle u procesu iscjeljenja.“ (Shoal Collective, 2021:124).

Kritizira zapadni feminizam zbog nametanja univerzalnih normi koje ne uzimaju u obzir specifične sociopolitičke kontekste Globalnog juga. U tom svjetlu promišlja o dvostrukim standardima zapadne feminističke misli:

„Sjećam se kako su u Francuskoj žene bile suočene s ograničenjima zbog nošenja nikaba, a Afganistan je bio napadnut u ime zaštite žena. Dvostruka mjera opravdana su u ime feminizma, ali tada nisam imala dovoljno zrelosti da shvatim kako su imperijalne sile iskoristile feminističku misao kako bi prikrile svoje predrasude i zločine.“ (Shoal Collective, 2021)

Tijekom Prve intifade izraelske su snage instrumentalizirale tradicionalne pojmove časti i seksualne čistoće kako bi narušile društvenu koheziju i oslabile otpor (Rubenberg, 2001). Militarizirana kontrola prostora danas dodatno ograničava slobodu kretanja Palestinke, povećavajući rizik od seksualnog nasilja:

„Ove prijetnje nisu samo fizičke, već su i duboko ukorijenjene u strategijama koje koriste patrijar-

halne norme i tradicije kako bi se potisnule palestinske žene i destabilizirale njihove zajednice.“ (Shalhoub-Kevorkian, 2009)

Osim fizičke represije, žene su opterećene neplaćenim radom u zajednici, bez proporcionalne moći odlučivanja (Pittaway, 2013). Shahd Abusalama smatra da se neoliberalni paradoks očituje i u samoprolamiranom identitetu Izraela kao demokratske židovske države što, kako tvrde mnogi palestinski građani Izraela, znači demokraciju isključivo za Židove.

„Sam pojam je proturječan, osobito jer počiva na kolonijalizmu i aparthejdu; 20 % građana Izraela čine Palestinci lišeni jednakih prava, dok su ostali Palestinci prognani ili svedeni na enklave nalik Bantustanima“, ističe Abusalama. Rođena i odrasla u izbjegličkom kampu Jabalia u Gazi, od 2014. živi u Ujedinjenom Kraljevstvu. Nakon tri godine u Londonu preselila se u Sheffield, gdje na Sveučilištu Sheffield Hallam piše doktorat o palestinskom filmu. Aktivna je u BDS pokretu i bavi se dabkeom, tradicionalnim palestinskim plesom. Od 2007. Gaza je pod izraelskom opsadom, a više od dva milijuna Palestinaca živi u gotovo potpunoj blokadi, uz strogu kontrolu graničnih prijelaza Erez i Rafah (Shoal Collective, 2021: 38-53).

Nešto drugačiju perspektivu ima Lama Suleiman, koja smatra da je cionistički kolonijalizam od početka 20. stoljeća inherentno kapitalistički projekt.

„Palestina je povijesno bila kapitalističko društvo, no danas ovisi o izraelskoj okupaciji i ekonomiji, dok palestinska uprava aktivno sudjeluje u održavanju kapitalističkih odnosa i nejednakosti.“ (Shoal Collective, 2021).

Rođena u Nazaretu, dio života provela je u Ujedinjenom Kraljevstvu, gdje je studirala u Londonu, a nakon povratka nastavila je poslijediplomski studij u Haifi.

„Pod okupacijom je nacionalizam bio jedini način očuvanja palestinskog identiteta i prava na zemlju. Kako je povijest odmicala, nacionalistički diskurs

preuzeo je primat, a mnoge su ideje izgubljene. Ključni trenutak bio je val cionističke imigracije u Palestinu i jačanje nacionalizma. No, odjeci ranijih ideja i dalje su prisutni“, objašnjava Suleiman. Također naglašava da je feminizam neraskidivo povezan s klasnim pitanjem – iskustvo palestinske žene uvjetovano je time živi li u izraelskoj instituciji, palestinskom selu ili izraelskom gradu, dok obiteljska struktura igra ključnu ulogu u oblikovanju njezina društvenog položaja (Shoal Collective, 2021).

Pogreške liberalnog feminizma prema Palestinkama

Liberalni feminizam temelji se na prosvjetiteljskim i liberalnim filozofskim postavkama, zagovarajući jednakost žena kroz pravne i političke reforme. John Stuart Mill u djelu *Podređenost žena* propituje nejednakost žena ne samo kroz prizmu prava glasa, već i kroz njihovu podređenost u obitelji, društvu i politici. Njegove analize temelje se na dosljednoj primjeni liberalnih načela slobode i individualnosti (Zaharijević, 2008; Ravlić, 2000). Međutim, liberalni feminizam često je predmet kritike, ponajprije zbog svog reformističkog karaktera i nesklonosti radikalnijim promjenama društvenih struktura. Katarina Lončarević u svojoj doktorskoj disertaciji *Liberalni feminizam nekad i sad iz 2016.* godine problematizira načela liberalnog feminizma, ističući da ostaje nejasno kako se pojmovi pravednosti i slobode upotrebljavaju u političkom i ekonomskom kontekstu. Kritičari/ke naglašavaju da liberalni feminizam ne dovodi u pitanje postojeće institucije i strukture moći, već nastoji integrirati žene u njih, ne propitujući pritom nepravdu i eksploataciju na kojima te institucije počivaju (Lončarević, 2016: 59-60). Ovakav pristup često rezultira politikom simboličke reprezentacije, pri čemu se broj žena na pozicijama moći povećava, ali bez suštinskih promjena u raspodjeli moći i resursa. Osim toga, liberalni feminizam često ignorira klasne, etničke i geopolitičke razlike među ženama, favorizirajući određene probleme dok istovremeno previđa druge. Selektivni pristup očituje se u tendenciji zapadnih liberalnih feministkinja da se snažno angažiraju oko

prava žena u politički i medijski eksponiranim kontekstima, dok istovremeno zanemaruju slične ili čak brutalnije oblike represije nad ženama u situacijama koje nisu u skladu s dominantnim zapadnim narativima. Tako, primjerice, mnoge liberalne feministkinje gorljivo progovaraju o ugroženosti žena u Afganistanu ili podržavaju žene u Iranu koje se bore protiv represivnog režima. Iako su to nesumnjivo stvarni i ozbiljni problemi, njihov aktivizam ostaje manjkav ako pritom prešućuju stradanja Palestinki, koje krvare pred očima svijeta koji štiti. Takav selektivni pristup proizlazi iz liberalnog feminizma kao ideološkog konstrukta, oblikovanog unutar zapadnih političkih i ekonomskih okvira. Na taj način, liberalni feminizam često postaje instrument političke manipulacije, pri čemu se određena pitanja ističu kako bi se legitimirale intervencije zapadnih država, dok se drugi oblici nepravde sustavno ignoriraju. Sustavno se zanemaruje patnja Palestinki, koje su, osobito od 7. listopada 2023., izložene nezapamćenom nasilju. Ubijanja, ranjavanja, masakri djece, porođaji u krajnje nehumanim uvjetima, akutni nedostatak hrane i vode, operacije bez anestezije te sustavna represija izraelske vojske nad ženama – sve su to oblici brutalnosti kojima su Palestinke svakodnevno izložene, a koje zapadni feministički diskurs ignorira. Ovaj propust odražava temeljne nedostatke zapadnog liberalnog feminizma, čiji univerzalistički pristup zanemaruje specifične političke, društvene i kulturne realnosti u kojima žene diljem svijeta žive.

Ghada Hamdan ističe da su žene oduvijek bile ključan dio palestinskog otpora te da su mnoge od njih borkinje za slobodu. Ova činjenica ukazuje na specifičan oblik feminizma koji nije moguće jednostavno preslikati iz zapadnog konteksta na palestinsko društvo. Zapadni liberalni feminizam često polazi od pretpostavke da postoji jedno, univerzalno žensko iskustvo i da su rješenja razvijena u zapadnim društvima primjenjiva na sve žene. Međutim, kako upozorava Abu-Lughod u knjizi *Do Muslim Women Need Saving?*, takav pristup ne samo da zanemaruje kulturne i društvene dinamike lokalnih konteksta, već može rezultirati strategijama koje, umjesto da im pomognu, dodatno marginaliziraju žene koje navodno nastoji osloboditi.

Palestinsko društvo ostaje duboko ukorijenjeno u specifične društvene strukture, u kojima se rodni odnosi oblikuju unutar kompleksnih političkih, kulturnih okvira. Pokušaj nametanja zapadnih feminističkih modela u ovom kontekstu ne samo da zanemaruje povijest i realnosti palestinskog otpora, već i reducira žene na pasivne subjekte kojima je potrebna „spasilačka“ intervencija Zapada. Takav paternalistički pristup dodatno je prisutan u radu mnogih nevladinih organizacija koje često koriste vlastite terminološke okvire i statistike, homogenizirajući stvarnost palestinskih žena. Zbog svih tih razloga, zapadni liberalni feminizam nije ni koristan ni efektivan u kontekstu Palestine. Ne samo da ne prepoznaje palestinski ženski otpor kao autentičan politički subjekt, već svojim kolonijalnim pristupom dodatno potiskuje glasove palestinskih žena. Pravi, etički, multidisciplinarni feministički pristup mora biti oslobođen zapadnocentričnog univerzalizma i usmjeren na solidarnost koja uvažava lokalne kontekste, umjesto da ponavlja obrasce kolonijalnog paternalizma pod krinkom borbe za ženska prava.

„Grassroots“ aktivizam kao načelo otpora: primjeri Palestinki

U svojoj knjizi *They Called Me a Lioness* (2018) Ahed Tamimi donosi snažno i emotivno svjedočanstvo o životu pod izraelskom okupacijom, govoreći o nasilju koje je iskusila i borbama od samog djetinjstva. Knjiga nije samo priča o jednoj mladoj djevojci, već o kolektivnom otporu palestinskog naroda koji kroz „grassroots“ aktivizam nastoji očuvati svoj identitet i prava. Ahed Tamimi postala je međunarodni simbol hrabrosti, a njezina priča predstavlja univerzalnu borbu za slobodu i pravdu, koja nadilazi političke i zemljopisne granice. „Grassroots“ aktivizam označava otpor koji proizlazi iz pogođenih zajednica, a ne iz formalnih političkih struktura. U palestinskom kontekstu, ovaj oblik otpora podrazumijeva masovne prosvjede, izravne akcije i građanski neposluh, čiji je cilj razotkriti brutalnu realnost izraelske okupacije. Ahed Tamimi odrasla je u palestinskom selu Nabi Saleh, gdje su prosvjedi protiv izraelske okupacije

postali svakodnevica. Od malih nogu svjedočila je nasilju, vojnoj represiji, napadima na civile i zatvaranjima, no istovremeno je bila svjedokinja unutarnje snage svoje zajednice, koja je unatoč svemu ostala ujedinjena u otporu. Ahed je odrasla u okruženju gdje je bilo jasno da je otpor protiv okupacije nužan za preživljavanje i očuvanje dostojanstva. Presudni trenutak koji je Ahed Tamimi učinio prepoznatljivom globalnoj javnosti dogodio se u prosincu 2017. godine, kada je snimljena kako se suočava s izraelskim vojnicima pred vlastitim domom. Na snimci, 16-godišnja Ahed fizički se suprotstavlja vojnicima, gurajući ih i udarajući jer su upravo ranili njezinog rođaka. Njezin čin nije bio samo osobna reakcija na brutalnost okupacije, već i snažna simbolika kolektivnog otpora palestinskog naroda. Izraelski vojnici su je nazvali „lavicom“, što je u početku možda bilo pokušaj omalovažavanja, no ovaj nadimak uskoro je postao priznanje njezine hrabrosti i odlučnosti. U dokumentarnom filmu *Where Olives Weep* (2023), Ahed svjedoči o brutalnosti izraelskih vojnika, a njezino iskustvo postaje primjer kako „grassroots“ aktivizam nije samo politička borba, nego i borba za istinu, pravdu i kolektivnu memoriju.

Bisan Owda, palestinska novinarka, filmska autorica, aktivistkinja i spisateljica, najpoznatija je po svojim videozapisima na društvenim mrežama u kojima dokumentira iskustva palestinskih civila tijekom rata u Gazi 2023. godine. Odrastajući u Beit Hanounu, Bisan je od malih nogu razvila duboku strast prema pripovijedanju, književnosti i košarci. Kroz svoj rad ne samo da ističe palestinsku kulturnu baštinu, već i pruža platformu za glasove koji su često nečujni. Owda je surađivala s Ujedinjenim narodima i Europskom unijom na pitanjima rodne ravnopravnosti i klimatskih promjena. Njezini videozapisi, koji prikazuju svakodnevne teškoće Palestinaca tijekom rata, postali su viralni i privukli milijune pratitelja. Njezin najistaknutiji projekt, Hakawaty, inspiriran je drevnom arapskom tradicijom usmenog pripovijedanja, oživljavajući povijest i tradicije njezinog naroda. Unatoč suočavanju s brojnim izazovima, poput nasilja na internetu, Bisan ostaje nepokolebljiva u svojoj misiji korištenja platformi za promicanje promjena i osnaživanje mladih. Svaki njezin video, svaka njezi-

na priča, podsjeća nas na to da palestinski glasovi zaslužuju biti saslušani. U svijetu u kojem društvene mreže mogu biti i blagoslov i prokletstvo, Bisan stoji čvrsto, vjerna sebi i svojim vrijednostima. Razumije da će njezin sadržaj ostati trajni svjedok njezina puta – naslijeđe na koje će biti ponosna, naslijeđe koje odražava njezine principe i potiče pozitivne promjene. Hakawaty nastavlja paliti plamen transformacije gdje god se njezine riječi čuju (Ljubičić, 2024).

Smrt Palestinki

Palestinske novinarke i aktivistice suočavaju se s ozbiljnim prijetnjama, nasiljem i cenzurom, koje često proizlaze iz njihove predanosti istini i nepopustljivom izvještavanju o svakodnevnim patnjama i nepravdi kojoj je palestinski narod izložen (Abushmas, M. J. 2020). Njihov rad nije samo izazov političkim i vojnim vlastima, već i suočavanje s institucionalnim nasiljem koje nastoji ušutkati njihovu slobodu izražavanja. Iako ovi problemi nisu novost, ali u kontekstu izraelske okupacije još jasnije dolaze do izražaja, jer palestinske novinarke i aktivistice ne samo da izvještavaju o nasilju, već često i same postaju njegova meta. Jedan od najočitijih primjera je tragična je smrt Širin Abu Akleh, novinarka Al Jazeera koja je ubijena tijekom izvještavanja iz izbjegličkog kampa u Jeninu 2022. godine. Smrt Abu Akleh nije veliki gubitak samo za novinarstvo, već i za međunarodnu zajednicu koja je u tome prepoznala ozbiljnu prijetnju slobodi izvještavanja i medijima koji igraju važnu ulogu u zaštiti ljudskih prava i demokracije (Gunavan i dr. 2023). Palestinske novinarke, kao što je Abu Akleh, postale su simbolom borbe za slobodu govora, ali i meta represije (Ujedinjeni narodi, 2023). Slično tome, Ayat Al-Khadour, novinarka iz Gaze, je ubijena je od strane izraelske vojske 2023. godine dok je dokumentirala ratne strahote. Prije svoje smrti, objavila je emotivno obraćanje u kojem je upozorila da bi mogla postati žrtva nasilja zbog svojih izvještaja (Ujedinjeni narodi, 2023). Njezina smrt, kao i smrt mnogih drugih palestinskih novinara, postavlja ozbiljno pitanje o sigurnosti novinara u konfliktima, ali i o odgovornosti međunarodne zajednice da osigura zaštitu novinara,

koji u konfliktima često postaju mete zbog svog rada. Takve smrti ne mogu se smatrati izoliranim incidentima, već su refleksija sustavne represije prema onima koji se protive dominantnoj političkoj naraciji i koji koriste svoju riječ kao oružje otpora. Pored toga, slučajevi Rule Hassanein i Bushre Al-Tawil, obje novinarkе koje su bile u izraelskom zatvoru, također ukazuju na ozbiljan problem političke represije u odnosu na novinare i novinarkе u Palestini. Njihovo oslobađanje u 2024. godini u okviru razmjene zatvorenika između Izraela i Hamasa samo je privremeno rješenje koje ne razrješava osnovni problem političkih pritisaka na slobodu novinarstva. Njihova borba za slobodu, iako privremeno okončana, ostaje podsjetnik na to da sloboda novinarstva u Palestini nije zajamčena, već je podložna arbitrarnoj represiji (Ujedinjeni narodi, 2025).

Tijekom izraelskog vojnog djelovanja u Gazi, najmanje 24 palestinske novinarkе izgubile su život, a ukupno je ubijeno 99 novinara, od kojih je velika većina bila palestinska. Ovi podaci nisu samo brojke – oni su tragična svjedočanstva o brutalnom sustavu represije u kojem novinari/ke postaju legitimne mete, a sloboda medija sustavno potkopana (Gunavam i dr. 2023; Benačić, 2024). Ovi gubici naglašavaju ozbiljnost i važnost međunarodne zaštite novinara, čija su izvještavanja o ratnim zločinima i ljudskim pravima ključna za održavanje globalne odgovornosti i javnog nadzora. U okolnostima kontinuirane političke represije, njihovi glasovi postaju sve dragocjeniji, ali i sve ugroženiji. Sloboda izražavanja mora biti prepoznata kao temeljni princip koji ne smije biti ugrožen, a novinari i novinarkе moraju imati pravo raditi u sigurnim uvjetima, bez straha od represije i nasilja. „Grassroots“ aktivizam u palestinskom kontekstu nije samo politički odgovor na okupaciju, nego i kontinuirani proces izgradnje alternative dominantnim političkim strukturama.

Umjesto zaključka: palestinske žene na prvoj liniji borbe protiv nepravde

Prizori palestinskih žena koje gube svoje najbliže, suočene s nasiljem, gladi i siromaštvom, izazivaju snažne emocije. Međutim, postavlja se pitanje – temelje li se ove reakcije isključivo na sažaljenju, ili mogu poslužiti kao pokretačka snaga za aktivizam? Medijska izloženost palestinskoj patnji može podići svijest, no nužno je preispitati njezinu stvarnu vrijednost u promjeni sustava. Emocionalne reakcije mogu imati trenutačne učinke, ali bitno je prepoznati duboke uzroke patnje i usmjeriti pažnju na trajne političke akcije. Senzacionalizam koji se koristi za prikazivanje palestinske patnje ne smije zamijeniti stvarne akcije i reforme, jer često odražava samo trenutačne emocije, a ne sustavne promjene. Također, potrebno je izbjeći percepciju palestinskih žena isključivo kao žrtava, jer to vodi u njihovu marginalizaciju. Palestinske se žene, unatoč nepravdi, snažno bore za svoja prava, često ostajući neprepoznate u svojoj otpornosti. Za pravičan odgovor na nepravdu nužno je poštovati ljudsku autonomiju palestinskih žena i prikazivati ih u njihovoj punoj snazi, ne samo kao žrtve. Edukacija mora obuhvatiti složene povijesne, političke i društvene okolnosti koje omogućuju sustavne nepravde prema ženama, kako bi se formulirali konkretni politički pristupi. Aktivizam mora biti usmjeren na politike koje podupiru osnovna ljudska prava, uključujući pristup pravdi, obrazovanju, zdravlju i sigurnosti. Osobne priče palestinskih žena važne su za očuvanje kolektivnog sjećanja i otpor okupacijskim politikama. Te priče ne govore samo o patnji, već i o hrabrosti, snazi i otpornosti te pružaju inspiraciju za nove generacije, osobito palestinske djevojčice. Opresija palestinskih žena zahtijeva multidisciplinarni pristup, uključujući feminističke teorije i interseksionalnu analizu, kako bi se razumjeli svi slojevi njihove borbe. Feminizam i interseksionalnost omogućuju razvoj novog narativa o Palestini, gdje su palestinske žene ravnopravne sudionice u borbi protiv društvenih nepravdi, i to u otporu ne samo okupaciji, nego i kapitalizmu, patrijarhatu i autoritarizmu.

Literatura

- Abdo, Nahla (1995), *The Politics of Representation: Arab/Muslim Women and Western Feminist Discourses*, Middle Eastern Studies, 31(2), 135–155.
- Abu-Lughod, Lila (Ed.) (1998), *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, New Jersey: Princeton University Press.
- Abu-Lughod, Lila (2013), *Do Muslim Women Need Saving?* Boston: Harvard University Press.
- Abushmas, Mousheera Jammal (2020), *Palestinian female journalists – their struggles, risks, and challenges: A case study of Gaza 2007–2019* (M.A. thesis). University of Agder.
- Benačić, Ana (2024), Gaza: Ubojstva i stradanja novinara bez presedana, kao i šutnja u zapadnim medijima, *Faktograf*, dostupno na: <https://faktograf.hr/2024/01/25/gaza-ubojstva-i-stradanja-novinar-a-bez-presedana-kao-i-sutnja-u-zapadnim-medijima/> (pristupljeno 21. 3. 2025).
- Baker, Mona (1998), *Translation and Conflict: A Narrative Account*, London: Routledge.
- Brownmiller, Sarah (1995), *Protiv naše volje*, Zagreb: Zagorka.
- Charlesworth, Hilary i Chinkin, Christine (2000), *The Boundaries of International Law: A Feminist Analysis*, Manchester: Manchester University Press.
- Collins, Patricia (2015), Intersectionality's Definitional Dilemmas, *Annual Review of Sociology*, 41(1), 1–20. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073014-112142> (pristupljeno 20. 7. 2024).
- Četvrta ženevska konvencija o zaštiti civilnih osoba u vrijeme rata (1949). Usvojena 12. kolovoza 1949., stupila na snagu 21. listopada 1950. Dostupno na: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949> (pristupljeno 4. 7. 2024).
- Erakat, Noura (2019), *Justice for Some: Law and the Question of Palestine*, Stanford: Stanford University Press.
- Foucault, Michel (1994), *Nadzor i kazna: Rađanje zatvora*, 20. izd., Zagreb: Biblioteka XX. stoljeće.
- Fleischmann, Ellen (2003), *The Nation and Its „New“ Women: The Palestinian Women's Movement, 1920-1948*, UC Berkeley: University of California Press.
- Gunawan, Yordan i dr. (2023). The murder of Shireen Abu Akleh: How does law protect the journalist in a war?, *Lex Scientia Law Review*, 7(2), 374–387. <https://doi.org/10.15294/lesrev.v7i2.59534> (pristupljeno 24. 3. 2025).
- Hammani, Rabab (1990), Women, the Hijab and the Intifada, Middle East Research and Information Project: Critical Coverage of the Middle East Since 1977, 24–78.
- Ihmaud, Sarah (2024), The Cunning of Gender Violence in Israel's War on Palestinian Women, *Yadaliyya*, <https://www.yadaliyya.com> (pristupljeno 20. 7. 2024).
- Jad, Islah (1995), Claiming Feminism, Claiming Nationalism: Women's Activism in the Occupied Territories, A. Basu (ur), *The Challenges of Local Feminisms: Women's Movements in Global Perspective* (173-189), Boulder: Westview Press.
- Khalidi, Rashid (2020), *The Hundred Years' War on Palestine: A History of Settling for Peace*, Chicago: Haymarket Books.
- Kassem, Fadia (2011), *Palestinian Women: Narrative Histories and Gendered Memory*, London: Zed Book.
- Kuttab, Eileen, Abu Awwad, Nabeel (2004), Palestinian Women's Movement: Problems and Dialectic Issues, *Review of Women Studies*, 2, 45–67.
- Kuttab, Eileen (2008), Palestinian Women's Organizations: Global Cooption and Local Contradiction, *Cultural Dynamics*, 20(2), 99–117.
- Kawar, Amal (1996), *Daughters of Palestine: Leading Women of the Palestinian National Movement*, New York: University of New York Press.
- Kumpes-Čačić, Jasna (1992), Etničnost, rat i silovanje, *Migracijske i etničke teme*, 8(2), 95–115.
- Lončarević, Katarina (2016), *Liberalni feminizam: Nekad i sad* (Doktorska disertacija), Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Ljubičić, Ružica (2024), Otpor i nada: Priče žena koje svijet ne smije ignorirati. *Analiziraj.ba*. <https://analiziraj.ba/otpor-i-nada-price-zena-koje-svijet-ne-smije-ignorirati/> (pristupljeno 2. 4. 2025).
- Nassar, Maha (2011), The politics of gender and resistance in Palestine, J. Smith & K. Brown (Eds.), *Contemporary issues in Middle Eastern studies* (102–123).
- MIFTAH: MIFTAH. (2020). <https://www.miftah.org/> (pristupljeno 20. 3. 2025).
- Mikdash, Maya (2023), *Sextarianism: Gender and Sexual Politics in the Middle East*, San Francisco: Stanford University Press.
- Palestinian Feminist Collective* (PFC): Palestinian Feminist Collective. (2025), https://palestinianfeministcollective.org/about-us/?utm_source (pristupljeno 20. 3. 2025).
- Pappé, Ilan (2004), *The Ethnic Cleansing of Palestine*, London: Oneworld Publication.
- Patel, Priti (2017). Forced sterilization of women as discrimination, *Public Health Reviews*, 38(1), 1-12 <https://doi.org/10.1186/s40985-017-0060-9> (pristupljeno 24. 3. 2025).
- Pittaway, Eileen (2013), *Understanding and Addressing Gender-Based Violence in Conflict Settings*, Oxford: Oxford University Press.
- Ravlić, Slaven (2000). John Stuart Mill, Harriet Taylor i prava žena. *Politička misao: Časopis za politologiju*, 37(3), 70–85. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

- Rubenberg, Cheryl (2001), *Palestinian Women: Narrative Histories and Feminist Perspectives*, Houston: University of Texas Press.
- Said, Edward (1980), *The Question of Palestine*, New York: Vintage Books, A Division of Random House.
- Sayigh, Rosemary (2007), *The Palestinians: From Peasants to Revolutionaries*, London: Zed Books.
- Shalhoub-Kevorkian, Nadera (2009), „The Double-Edged Sword of Militarization: Palestinian Women’s Experiences under Israeli Occupation“, *Gender, Place and Culture*, 16(1), 87–102.
- Shibli, Adania (2020), *Minor Detail and Other Stories*, London: Darf Publishers.
- Shoal Collective (2021), *Interviews with Radical Palestinian Women*, Active Distribution, <https://shoalcollective.org/wp-content/uploads/sites/38/2023/02/PALESTINIAN-WOMEN-EBOOK.pdf> (pristupljeno 3. 7. 2024).
- Slyomovics, Susan (1998), *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Slobodna Evropa (2023), Godinu nakon ubistva, porodica novinarko Al-Jazeera još čeka pravdu, Slobodna Evropa, Dostupno na <https://www.slobodnaevropa.org/a/novinarica-godisnjica-ubistva-shirin-abu-akleh/> (pristupljeno 19. 3. 2025).
- Taylor, Diana (2003), *The Archive and the Repertoire: Performing Cultural Memory in the Americas*, Durham: Duke University Press.
- Tamimi, Ahed (2018), *They Called Me a Lioness: A Memoir*, Haymarket Books.
- Toenjes, Ashley (2011), *The Role and Status of Palestinian Women in the Struggle for National Liberation: Static or Dynamic?* (Master’s thesis), University of Arizona. Dostupno na: <https://yplus.ps/wp-content/uploads/2021/01/Toenjes-Ashley-Michelle-The-Role-and-Status-of-Palestinian-Women-in-the-Struggle-for-National-Liberation-Static-or-Dynamic.pdf> (pristupljeno 18. 7. 2024).
- Ujedinjeni narodi. (2023). *Stručnjaci UN-a izrazili zabrinutost zbog kršenja ljudskih prava palestinskih žena i djevojaka*. Preuzeto sa <https://saff.ba/izvjestaj-un-a-izraelci-mucili-i-strijeljali-palestinske-zene-i-djevojke/> (pristupljeno 24. 3. 2025).
- Ujedinjeni narodi. (2025). *Komisija UN-a optužuje Izrael za genocidna djela protiv Palestinaca*. Preuzeto sa <https://raport.ba/izvjestaj-komisije-ujedinjenih-naroda-optuzio-izrael-za-genocidna-djela-kroz-unistavanje-ustanova-za-seksualno-i-reproduktivno-zdravlje/> (pristupljeno 24. 3. 2025).
- Vergès, Françoise (2022), *Dekolonijalni feminizam* (L. Efendić, Prev.), Sarajevo: TPO fondacija.
- Vidačković, Srđan (2015), *Zločin silovanja – silovanje kao zločin protiv čovječnosti i akt genocida, Čuvajmo mir, pamtimo stradanja i genocid: Srebrenica 1995–2015, Zbornik radova Međunarodne naučno-stručne konferencije (18-26)*. World Vision International.
- Vrcelj, Sofija i Mušanović, Marko (2011), *Kome još (ne) treba feministička pedagogija?!*, Rijeka: Hrvatsko futurološko društvo.
- Zaharijević, Adriana (2008), *Feminističke teorije, pozicije i teorijski okviri*, A. Zaharijević (Ur.), *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka (416–424)*. Heinrich Böll Stiftung.
- Zureik, Ella i dr. (ur) (2011), *Surveillance and Control in Israel/Palestine: Population, Territory and Power*, New York: Routledge.
- Živković, Ivana (2020), *Silovanje kao međunarodni zločin razvoj definicije silovanja u praksi ad hoc kriminala za Ruandu i Bivšu Jugoslaviju, Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 54(106), 106–148.

**Through the Lens of Intersectionality: the
Life and Struggle of Palestinian Women under
Occupation and Militarized Patriarchy**
Dr. sc. Ružica Ljubičić, independent researcher

SUMMARY

This paper explores the multiple forms of oppression that Palestinian women face in the West Bank and Gaza Strip. Movement restrictions, blockades, repressive military policies, limited access to healthcare, reproductive genocide, and systemic structural violence create a cruel regime of dehumanization and marginalization. However, Palestinian women are not only victims of these genocidal policies, but also active participants in the resistance movement. Through grassroots organizing, political participation, education, art, and international solidarity networks, they develop their own strategies for emancipation. Their activism is a living organism—focused on the long-term struggle for freedom and social justice. Through a feminist perspective, the paper emphasizes that Palestinian women not only challenge colonial and patriarchal power structures, but also simultaneously reaffirm their own subjectivity and right to resistance. The paper draws on examples from the book *Interview with Radical Palestinian Women* (2021), testimonies of activists like Ahed Tamimi and her book *They Called Me a Lioness* (2018), as well as works by Palestinian journalist and filmmaker Bisan Owde, author of the documentary *It's Bisan from Gaza and I'm Still Alive*.

KEYWORDS

Palestinian women, Israeli occupation, apartheid, patriarchy, intersectional analysis, feminist resistance, grassroots activism.

PRIKAZI

GLOTOFAGIJA I EKONOMIJA NA DJELU

Dubravka Đurić, *The Politics of Hope (After the War) - Selected and New Poems* (Roof Books: New York, 2003.)

Sanjin Sorel, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

Ime Dubravke Đurić na našim je prostorima već dugo sinonim za otpor onim umjetničkim i društvenim praksama kojima je konzervativizam ideološka vrijednost. Bilo da je riječ o performansu i *Zajednici za istraživanje prostora*, prevoditeljsko-antologičarskim praksama (američka avangardna i konceptualna poezija), feminističkom uredničkom angažmanu (*Profesmina, Ažin*), esejističko-teorijskom radu s temeljnim interesom za rod, poeziju, medije i hibridne umjetnosti kao i za avangardne, neoavangardne, konceptualne i eksperimentalne prakse, uvijek je autorici proteklih gotovo četrdeset godina pjesništvo *core business*. I to ne bilo koje, već ono koje autorica imenuje sintagmom *radikalne pjesničke prakse*. Kada je riječ o izrazito povijesno i teorijski osviještenoj autorici s ovih naših prostora, uvijek je zanimljivo pitanje recepcije pjesništva izvan domicilnih granica. Po svemu sudeći, kada je Dubravka Đurić književno otišla u svijet, otišla je na mjesto koje je već u startu selektivno, namijenjeno samo izvrsnima. U nakladničkoj kući iz New Yorka (Roof Books) prošle je godine objavila knjigu sabranih pjesama *The Politics of Hope (After the War) – Selected and New Poems* (izabrane pjesme obuhvaćaju vrijeme od početka osamdesetih godina pa do trajanja korone). Jedna od stvari u ovoj je knjizi očita već na njezinom početku, u recenziji koju potpisuju Charles Bernstein i Marjorie Perloff. Ne postoji

dalje! Takovrsna međunarodna legitimacija pisanja govori kako je riječ o izvanrednom poetičkom dometu tekstova Dubravke Đurić.

Nešto kasnije negoli Dubravka Đurić objavljuje knjigu, Goranu Trbuljaku postavljena je izložba u MSU, izložba koju je uvrstio kao dio projekta nepriustajanja (od osnutka muzeja 2009. godine). Princip je isti – svodenje, sintetiziranje konceptualnih praksi i osobnih umjetničkih putanja kada je umjetnost doista značila razliku; izvedbenu, poetičku, idejnu. Ističem ovu nepovezanu činjenicu kako bih ukazao na putanju bliskosti u razumijevanju što umjetnost jest ili bi mogla biti. Nikada neću pristati na stav da između Đurićke, Trbuljaka i Bernstaina ili Perloff postoji neka bitna razlika. Ne, isti je to svijet umjetničke i teorijske slobode. Bez ikakvih granica, pa niti onih vremenskih. Pa i da se usput spomene, Dubravka Đurić jedna je od rijetkih pjesnikinja uz Katalin Ladik koja svojim tekstovima daje *glas*, a ne tek standardni i najčešće patetičan recitativ. Negdje na rubovima svog temeljnog interesa, izvodeći poeziju glasom i pokretom – performansom, čini se da postavlja u fokus temporalnost dvaju medija. Kao što je Mladen Dolar za glas kaže kako je jedno od njegovih svojstava trenutačnost, čim se pojavi – nestane, tako i autorica ostaje uskraćena njegovom trenutačnošću. Ono što me tu zanima je pitanje tehničkog sredstva doku-

mentiranje izvedbe – od performansa su ostale fotografije u njezinim knjigama koje, barem u tehničkom smislu, bilježe prisutnost. Glas se u knjizi ne može zabilježiti, njega treba čuti. Tu ujedno leže i granice konceptualne poezije – nemoguće je izići iz dvaju medija, barem unutar zbirke pjesama – pisma i slike.

Od utjecaja koji se prepoznaju u autoričnim pjesmama, uz Kopicla i Tišme, svakako treba spomenuti i Katalin Ladik te Juditu Šalgo. Ti su utjecaji zapravo kronološke i vrijednosne prirode (mimo onih poetičkih gdje postoje značajne razlike): dok je Ladik u tijelo teksta upisivala eros, već i na tematskoj razini što je u ono vrijeme bilo podosta šokantno, a Judita Šalgo ukazivala na brojne fluidnosti između teksta i konteksta u kojemu i tjelesnost biva konkretizirana do razine izvedbenosti (*67 minuta, naglas*) Dubravka Đurić, čini mi se, sabire ta iskustva i daje im političku dimenziju (ginokritika, feminizam, ženski studiji).

Ako se pristupi autoričnom pismu iz stilske perspektive i tu ćemo prepoznati kontinuitet. U povijesnom smislu, dadaizam i nadrealizam postavili su temelje istraživanja u jeziku. Slučajnost, tuđi tekstovi, citatnost, nemotivirane asocijacije, fragmentarnost, interdiskurzivnost, intermedijalnost i sl. bili su i ostali putevi istraživanja jezične poezije. Jedna od centralnih metoda koja se provlači kod većine konceptualista jest redukcija *literarnih viškova* koji nisu ništa drugo negoli ornamentika. Nešto slično u arhitekturi je radio Adolf Loos. Poezija je svedena na predmet koji se sastoji od mnoštva dijelova, njezina je to materijalnost, odnosno predmetnost poezije pri/kazuje se sve do razine fonema. Racionalističko je to refleksivan pristup pisanju koji se najčešće realizira na sintaktičko-diskurzivnoj razini. Na toj se točki realizira i tekstualizam Dubravke Đurić. Od početnih istraživanja u kojima je semantički sloj teksta još uvijek koherentan, kadšto gotovo lirski intoniran, već se u zbirci *Nature of the Moon/Nature of the Woman— Nine Metapoems (1989)* forma pjesme malarmeovski lomi, sadržaji bivaju konkretizirani do razine denotacije, dok se s druge strane feminizam kao politički svjetonazor postupno oslobađa tradicionalnijih poetičkih obrazaca. U tom kontekstu se i razina, čak i na kvantitativnoj strani, hibridnosti u idućim knjigama koju implementira tijekom procesa pisanja s vremenom

samo povećava. Miksacija različitih medija (najčešće vizualnih), poetika, diskurza osnovno je polazište i metoda višedesetljenog rada Dubravke Đurić. A to je već pitanje koje nadilazi puku književnost. Štoviše, ono je pitanje kulture same. A da je pitanje metode u konceptualizmu izuzetno bitno jasno je autorici, stoga ona kao da se drži teksta Charlesa Bernsteina kojega je prevela 1989. u časopisu „Delo“ – *Pisanje i metoda*. Autor u njemu inzistira na konstruktivnosti teksta, a posredno time i povećanoj ulozi čitatelja. Polje je to stilskih, poetičkih, diskurzivnih presijećanja. Jezična poezija, radikalni izričaj, eksperiment sve su to dijelovi iste konceptualističke prakse kojom se autorica bavi od samog njezinog ulaska u pisanje. Drugim riječima, *otvoreno djelo*.

Usprkos autoričnom dosljednom konceptualno-pjesničkom mišljenju izgleda kako je po nečemu slična pristupu pisanju Vlade Marteka. Uza sva svoja jezično-vizualna istraživanja Martek se nikada nije odrekao vjere u poeziju stoga iz njegovih tekstova izbija svojevrsna emotivna i lirična gesta. Bez obzira koliko redukcija i otvorena forma karakterizirala konceptualizam Dubravka Đurić gotovo nikada se iz njezina teksta ne briše lirski subjekt i njegova inkluzija u Drugoga, društvo, ideologiju i sl. Tako se autoričin tematski registar, mimo onoga koji govori o pisanju, tekstu i sl, često okreće prirodi (prostoru u najširem značenju) svakodnevnim registrima, ljubavi, pa čak i krajnjim stanjima života i smrti.

Na kraju je knjige uvršten vrlo instruktivan razgovor autorice s prevoditeljicom knjige Biljanom D. Obradović. U njemu saznajemo ne samo Đurićine formativne utjecaje, već i dobivamo svojevrsan povijesni mini pregled jugoslavenske neoavangardne i konceptualne scene. U potrazi za kontekstom vlastitoga istraživačkoga pisanja, ali i političkoga odabira reći će da ju put vodi prema prevođenju. U tom je smislu prevođenje jedne kulture u drugu, ovih naših bivših jugoslavenskih, poprimilo feminističko-pacifistički prizvuk, njegov je znak časopis *ProFemina*. Ono što Dubravka kaže o vlastitom jeziku nekada bi bilo besmisleno, no zadnjih trećinu stoljeća radikalno smo došli do točke da je pitanje srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga (redosljed je bitan! ☺) pitanje političkoga izbora (nasuprot stoje srpski/hrvatski jezik),

izbora zbog kojega se ostajalo i bez glave. Tako da Dubravka, kako kaže – *govori te nove jezike*. A prijevod iz jednog jezika u drugi, iz srpskohrvatskoga u engleski nije reprodukcija, već ponovno pisanje, kreativni čin. Taj kreativni čin govori o skrivenosti – „kao prevodilac ne mogu da pričam o sebi, kao teoretičar to ne smem; dakle, kada bi zapravo trebalo da govorim o sebi samom?“ (Boris Buden, „Vavilonska jama“).

Čini mi se kako sabrane pjesme Dubravke Đurić opravdavaju namjeru. Pristupanje je to zapadnom tržištu, idejama umjetničkih praksi kojima granice samo smetaju, izlazak je to iz okvira domicilnih nacionalnih konzervativizama. Čak su i u nekom smislu autoričine knjige informativne za ne samo obične čitatelje, već i za one koji se bave povijesnim i teorijskim aspektima eksperimentalnoga pjesništva. Ujedno je to i poraz – ma koliko neko pjesništvo bilo dobro, ono ne postoji ako se ne prevede na engleski jezik. Granica jezika i bogatstva neke zemlje granica je umjetnosti. Gltofagija i ekonomija na djelu.

Zbirke pjesama:

Priroda meseca, priroda žene (1989.), *Ka politici nade (nakon rata)* (2015.), *All Over* (2004), *Razmicanje okvira / kosa crta / konteksta* (2020.)

LJUBAV PREMA AGONALNOJ, NEKONFORMISTIČKOJ I SLOBODNOJ MISLI

Nadežda Čačinovič, *Poželjnost krize i drugi komentari* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2024.)

Jan Defrančeski, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Nadežda Čačinovič, dugogodišnja profesorica Odsjeka za filozofiju i donedavna predstavnica Katedre za estetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u svojoj novoj knjizi *Poželjnost krize i drugi komentari* progovara o širokom spektru tema – od feminizma, umjetnosti i estetike, preko iskustva čitanja, pisanja i sakupljanja knjiga, pa sve do osobnih osvrta na vlastitu akademsku karijeru, život i djelovanje. Preciznije kazano, *Poželjnost krize i drugi komentari* zbirka je od sveukupno 37 kraćih oglada i komentara o raznovrsnim predmetima mišljenja, u kojima se – kada ih se sagleda zajedno, kao jednu povezanu cjelinu – ističe autoričin (sve)prožimajući filozofski eros spram propitivanja svega što *jest* i što *može biti*.

Naime, filozofski lajtmotiv ovih oglada i komentara – koji su nerijetko ne samo tematski, nego i argumentacijsko-metodološki različito intonirani – može se nazrijeti u njezinu ne odustajanju od „agonalnog“, „nekonformističkog“ i „kritičkog mišljenja“, tj. filozofijskog sučeljavanja s onim „samorazumljivim“, „nekritičkim“ i „mitotvornim“. Međutim, isto tako valja naglasiti da je ove oglede i komentare više nego opravdano čitati i nelinearno, kao zasebne znanstveno-literarne bisere koji čitatelje upoznaju s eruditskim bogatstvom jedne filozofkinje. Dapače, upravo se u toj raznovrsnosti i diskontinuitetu krije prava ljepota ovih zapisa, a što potvrđuje i autorica u uvodnome dijelu knjige:

„Premda su teorijske pretpostavke sigurno poveznica, ovaj put opravdanje je upravo u raznovrsnosti i diskontinuitetu: u tome da su tekstovi većinom komentar i reakcija s nekim povodom, odgovor na neko pitanje pa ponekad i ispunjavanje neke naredžbe.“ (str. 9)

Tako čitatelji, pored raznih vrijednih oglada iz područja filozofije, estetike, povijesti književnosti te kritičke i feminističke teorije, u ovoj knjizi mogu pronaći i brojne komentare o raznim temama vezanim uz kulturu, politiku i svakodnevni život. Ovdje ćemo navesti samo neke od njih: (I) *Možemo li Štograd naučiti od nogometa?* (str. 86–89); (II) *Što da se radi? Intelektualci u osamdesetima* (str. 114–127); (III) *Planet Zemlja* (str. 200–205); (IV) *Pogled pun zavisti* (str. 210–211) i (V) *O heteroseksualnoj normativnosti i nekim drugim stvarima* (str. 216–220).

No svakako valja skrenuti pozornost i na ogled *Poželjnost krize* koji se, među ostalim, ističe i po tome što se (djelomično) preklapa s naslovom knjige. Na tome tragu, valja se pitati: što zapravo stoji iza ovog intrigantnog naslova? Autorica je odgovor na potonje pitanje ponudila već u uvodnome dijelu oglada:

„Naslov je lako objasniti i shvatiti. Zasnovan je na etimologiji i povijesti pojma krize koji tu riječ ve-

zuju za događanje preokreta, obrata, odluke. U radovima Reinharda Kosellecka, velikog povjesničara pojmova, nisu izložene samo uloge te riječi u raznim diskursima i dispozitivima već osnovna teorijska implikacija: uvijek je dio konstrukcije vremena. Kao što i svakodnevno, nereflektirano govorenje o krizi ima, svjesno ili ne, jasno drugačiju implikaciju: nestanak vremenskoga horizonta, očekivanja, budućnosti: doživljava se stanje, depresija, recesija, stagnacija.“ (str. 15)

Njezino izlaganje, kako kaže autorica, kreće se upravo „na različitim planovima, od svakodnevnog do spekulativnoga, što nije nimalo neuobičajeno otkako je kritičkim obratom filozofije nastao rascjep između transcendentnog i empirijskog subjekta“ (str. 15), a što bez ikakve sumnje također vrijedi i za ostale oglede i komentare okupljene u ovoj knjizi.

Budući da se u njoj očituje mogućnost promjene, pored njezine afirmacije (dakako, u teoriji i praksi), nerijetko svjedočimo negaciji krize kao „trenutka moguće promjene“ (str. 16). Čačinović tako zanimljivo ističe:

„U svakodnevnom pogonu to se čini svođenjem inače priznatih poremećaja tržišne privrede na pohlepu i nedostatak nadzora. Nešto dublje negiranje postiže se promjenom predmeta zabrinutosti pomakom od pojma krize na pojam rizika.“ (str. 16)

Referirajući se na Haukea Brunkhorsta, uglednog njemačkog sociologa i voditelja Instituta za sociologiju na Sveučilištu u Flensburgu, Čačinović napominje sljedeće:

„... *kriza* koja nastaje zbog izrabljivanja, nepravde i potlačenosti zahtijeva *odluku* o promjeni. Faktori *rizika* zahtijevaju tek različite tehničke i terapijske postupke minimiziranja popratnih pojava.“ (str. 16)

Međutim, pritom je ključno pitanje je li doista

„... riječ o popratnim pojavama ili su one upravo sama istina sustava. Odgovor na to pitanje vezan

je uz još jedno drugo koje u klasično marksističkom ključu glasi: tko je mogući revolucionarni subjekt?“ (str. 17)

Čačinović na navedeno pitanje odgovara odrješitim riječima:

„Sa stajališta *krize* pretpostavlja se da nositelji promjena, ukoliko hoće popraviti svoj položaj, ne mogu a da ne promijene cjelinu. Sa stajališta minimiziranja rizika oni su izvanjska nevolja, cijena za inače dobro funkcioniranje sustava koju (možda) naprosto treba platiti. Izgledi za današnje nesretnike nisu dobri: po jednoj paradigmi imali su peh, ispali su iz funkcionalno dobro sređenog svijeta. Po revolucionarnoj pretpostavci moraju se pobrinuti za preokret, bez obzira na vlastiti život.“ (str. 17)

Iako je posve očito da je u do sada izložene, kako kaže autorica, došlo do „velike redukcije kompleksnosti“, ne treba izgubiti iz vida i to da kriza zapravo i jest pojam „sređivanja, pretpostavke da postoji neki slijed, dramatične slike svijeta“ (str. 17). Upravo zato pojam *krize* dobiva i gubi na svojem značenju (a sukladno tome i na prisutnosti u društveno-političkom diskursu 21. stoljeća), s obzirom na priče kulturnih sredina kojima neumitno pripadamo, ali i one osobne koje si pričamo o vlastitom životu. Budući da većina nas, razložno je za pretpostaviti, ima želju da vlastiti život sredi u preglednu priču (tj. cjelinu koja posjeduje određeni narativ), a što je nerijetko vođeno željom za tzv. integriranom biografijom, valja biti oprezan pri interpretaciji vlastite i tuđe povijesti. Naime, kako Čačinović s pravom napominje, „uz najveću pristojnost i samokritičnost“, neizmjereno je lako pasti „u različite zamke i prošlost konstruirati na krivi način“ (str. 17). Autorica pritom nastavlja:

„Kolektivno pamćenje – a pritom ne mislim na neki pred-racionalni ili iracionalni entitet već na ne uvijek svjesni proces uzajamnog ispravljanja i dopunjavanja – također nije bezazlena stvar, ono može biti mitotvorno ili se doista može obavljati u procesu uzajamnog decentriranja, sukobljavanja različitih verzija izgrađenih na osnovi koliko toliko

prihvaćenih činjenica. A mnogo je suprotstavljenih pripovijesti potrebno da bi se utvrdile neugodne činjenice. Očita je razlika između svakodnevne, komunikativne, memorije kakva je na djelu u usmenom kontaktiranju i preteže u oralnim kulturama, te one takozvane kulturne memorije koja računa na tekstove, predmete i druge relativno trajne objektivacije.“ (str. 18)

Na tome tragu, za ovu je temu od posebnog značaja i to što se u vremenima krize pojavljuje i posebna vrsta sjećanja – nostalgija. Analizirajući ovu vrstu sjećanja, Čačinovič zapisuje zanimljive retke:

„Nostalgija je zaustavljeno, fiksirano sjećanje. Sjećanje, naime, također možemo tretirati kao posjed, štititi ga od potresa. Nostalgija je solidan, stabilan oblik ali oblik koji prekida rad na kolektivnoj memoriji, rad potreban da se ne bi razvili mitovi. Kritički glasovi se moraju uzajamno decentrirati, moraju nas ako je potrebno čak i grubo podsjetiti na to da mi, svaki od nas, ima pravo da budemo junakinje i junaci vlastitih priča ali da ih ne možemo nametnuti drugima bez ulaženja u dijalog. A za zajedničko ispravljanje zapamćenoga nije najbolje ako se to radi na ugodnom mjestu i u društvu istomišljenika, potrebne su strukture koje mogu udomiti, gotovo pa institucionalizirati razlike.“ (str. 18)

Kako bi istaknula da nostalgija nipošto nije „bezazlena privatna stvar“, autorica tome dodaje:

„U vrijeme kad su falsifikatori i mitotvorci svjesno na djelu falsificiranja i prekrajanja prošlosti ne smije se stvoriti zatvoreni vrt nostalgičnih sjećanja. Barem ne ako vam je još uvijek stalo do utjecaja na poslove zajednice. Stav da su ti poslovi (u nekom segmentu ili općenito) bili ranije bolje vođeni nije nostalgija onda kada se iznosi javno i ulazi u dijalog s ljudima koji imaju drugačije iskustvo prošlih ili preprošlih vremena.“ (str. 18–19)

U tom smislu, zaključit će Čačinovič, afirmacijom pojma *krize*, koja neminovno predstavlja određenu vrstu *izazova*, može se otvoriti budućnost koja donosi promjene – bilo na osobnom bilo na društveno-političkom planu.

Naposljetku, s obzirom na spomenuti raspon tema, relevantnost izloženih opservacija te precizni i jasni stil izlaganja odabrane materije, knjigu *Poželjnost krize i drugi komentari* preporučujemo svima onima koji gaje ljubav prema agonalnoj, nekonformističkoj i slobodnoj misli, odnosno onoj misli koja ne gubi iz vida skrivene opasnosti onog „samorazumljivog“, „nekritičkog“ i „mitotvornog“.

KOME TREBA EKOFEMINIZAM?

Ecofeminism on the Edge. Theory and Practice. ur. Goran Đurđević i Suzana Marjanić (Leeds: Emerald Publishing Limited, 2024.)

Sanja Čokolić, nezavisna istraživačica

U zborniku *Ekofeminizam na rubu*, Goran Đurđević i Suzana Marjanić obuhvatili su 16 radova koje je, uz urednika i urednicu, napisalo i 19 autorica iz Australije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Francuske, Nizozemske, Sjeverne Makedonije, Srbije, Španjolske i Velike Britanije. Zbornik je strukturiran u tri dijela. U prvome se dijelu izlažu ekofeminističke teorije i diskursi. Drugim dijelom se elaboriraju umjetnička djela u kojima se prepoznaje ekofeministički diskurs. Trećim dijelom se kroz praksu daju primjeri ekofeminizma kao pokreta i načina života.

Temeljno pitanje koje u *Predgovoru* postavlja Marina Topić je: *Zašto trebamo ekofeminizam?* Glas ekološke devastacije je utišan konzumerizmom i kapitalističkim kognitivnim društvenim sklopom kojeg perpetuira maskulina ideologija. Stavljajući u suodnos subordinaciju žene sa subordinacijom Zemlje ekofeminizam pozicionira ženu u centar ekološke borbe ističući nužnost implementacije ženskog identiteta kao komplementarnog muškom. Prema riječima F. d'Eaubonne, „... na ženama je sada da budu glas za povratak humanosti“, odnosno, da društvenu hijerarhiju transformiraju u suživot. Dokidanje maskuline ideologije, odnosno narativa maskuline dominacije, temelj je ekofeminizma kao teorije, diskursa i pokreta koji se kritikom kapitalizma i destrukcije okoliša bori za vrijednosnu jednakost živih bića

i naše planete. Obraćajući se svim kategorijama, ekofeminizam proziva specizam, rasizam, fašizam, seksizam, odnosno, sve negativne -izme. Cilj urednika je prikaz nužnosti revitalizacije ekofeminizma kao teorije, diskursa i pokreta.

U *Uvodnom* poglavlju Suzana Marjanić i Goran Đurđević (2024; 1–12) se pitaju: *Je li ekofeminizam još živ?* Ekofeminizam je akademsko istraživački koncept, politička ideologija, aktivistički pokret i način života koji propituje binarne kodove povezane s konceptima prirode i kulture na kojima počiva naša stvarnost. Suzana Marjanić i Goran Đurđević ističu kako je namjera Zbornika aktualizirati ekofeminizam te ohrabriti kritičke refleksije i analize postojećih ekofeminističkih napora u Hrvatskoj i Jugoistočnoj Europi prožimajući globalne i lokalne pristupe, kao i pružanje mogućnosti mladim autorima da sudjeluju u razvoju, implementaciji i diseminaciji ekofeminističkog narativa. Prema riječima urednice i urednika, zbornik je moguće čitati na nekoliko razina. Teorijskoj – u vidu doprinosa znanju teoriji ekofeminizma u kontekstu suvremenih trendova; društveno-političkoj – kao analiza društvenih procesa i strukture; te aktivističkoj – kroz analitičku perspektivu aktivizma individualnih grupa i javnih ličnosti performativnog i političkog života.

Prvi dio zbornika otvara Tara Katapulti svojim radom *Humans and the More – Than – Human World: political Solidarity Against Eco – Social Oppression* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 16–25). Autorica raspravlja o političkoj solidarnosti i ekosocijalnoj opresiji. Katapulti konfrontira novi ekologizam (environmentalizam), duboku ekologiju i ekofeminizam postavljajući pitanje: Je li etičko-politički egalitarizam moguć između ljudskog i ne-ljudskog svijeta, tj. mogu li ljudi pokazati političku solidarnost spram neljudskih vrsta interveniranjem pri pojavnosti ekodruštvene opresije? Ekofeminizam vidi kao prenosnicu ekologicam (environmentalizma), duboke ekologije i socijalne ekologije jer zagovara solidarnost ljudi spram ne-ljudskog svijeta. Članak *The Portal Audience: „Ecofeminizam“ on Social Networks*, Sandre Iršević (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 28–39) zaključuje kako se ekofeminizam u Srbiji može oživjeti jedino aktivizmom putem novih medija. Ono što je posebno potrebno istaknuti je percepcija feminizma i rodne jednakosti u Srbiji koja se percipira isključivo kao borba za ženska prava, a ne kao borba za ljudska prava. Širenjem ekofeminističke misli, odnosno povezivanjem borbe za prava žena i borbe za zaštitu okoliša/prirode u kontekst ugroze od patrijarhalnog instrumentalističkog sklopa stavlja se cijelo čovječanstvo i priroda o kojoj zavisi ljudski opstanak. Goran Đurđević i Suzana Marjanić u radu *Ecofeminist Voices from Southeastern Europe* (2024; 42–60) analiziraju rasprostranjenost ekofeminističke misli na području jugoistočne Europe. Njihov zaključak je da je na ovom području ekofeminizam razvijen kao mozaik teorija, znanstvenih pristupa, ideja, aktivizma, umjetnosti, politike i zakonodavnih okvira. Jugoistočni europski ekofeminizam je nestrukturiran i fragmentiran i trenutačno ne postoji organizacija koja bi povezala razne lokalne i regionalne zajednice, individualce i/ili aktiviste. *The Ecofeminist Capacities of Slavic Gymnastics for Women* Magdalene Boguslawске (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 61–72) govori o Slavenskoj tjelovježbi čiji korijeni sežu u mitološku prošlost. Tjelesni pokreti koje su tada u kontekstu različitih rituala/običaja izvodile žene, imale su za cilj probuditi suspregnutu svjesnost *unisonog* odnosa između tijela žene i tijela Zemlje. Sarah Czerny u radu

Writing „for“ the Cows: Ecofeminism, Anthropology and Disciplinarity (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 73–89) kombinirajući antropološki i ekofeministički pristup, progovara o terenskom istraživačkom projektu kojim se analizira odnos ljudskog i životinjskog mlijeka kroz prizmu instrumentalističkog odnosa spram ženskog tijela i tijela krave te uspostavlja distinkciju između svjedočenja i promatranja stavljajući ih u moralni kontekst. Autorica smatra kako ekofeminizam pruža mogućnost da piše za krave s antropološke pozicije u smislu dodjeljivanja akademskog statusa angažiranoj antropologiji.

Raspravu na temu ekofem-umjetnosti u drugom dijelu Zbornika započinje Ana Vukmanović temom *Maidens in the World of herbs. Poetic Reflexes of the Herbal magic in South Slavic Oral Lyric Songs* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 93–112). Način na koji se biljke koriste kao motivi u usmenoj lirskoj poeziji određen je mnogostrukim isprepletenim odnosima ljudi spram prirode i svijeta. Iako je tradicionalno svijet temeljen na sistemu binarnih opozicija, on je ujedno i svijet čije su granice propusne jer su univerzalne povezanosti takve da su opozicije obično komplementarne. Usmena poezija može se percipirati kao vodič za promišljanje o konceptualizaciji svijeta, harmoničnim i disharmoničnim odnosima, sličnostima i različitostima društvenih stavova spram prirode i kozmosa kako u tradicionalnoj kulturi, tako i u suvremenoj stvarnosti. Lada Čale Feldman u radu *Fisherman Plunk's Supper: A Feminist – Vegan Reading of Fairy Tale* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 113–127) referira se na priču Ivane Brlić-Mažuranić *Ribar Palunko i njegova žena*. Ekofeminizam je započeo raspravu kako su kriza rodnih normi i ekološka kriza isprepletene, ali okolišno destruktivne prehrabene navike našalost često izmiču kritici kulturne proizvodnje. Stoga je od vitalne važnosti prehrabene navike smjestiti u kontekst ekokritičke/ekofeminističke perspektive. U tom kontekstu Čale Feldman i stavlja priču o *Ribaru Palunku i njegovoj ženi*. Ova priča osim kritike zavodljivosti kapitalističkog imperativa bogaćenja kao jamstva sretnog života otvara raspravu koliko su prehrabene navike čovječanstava utemeljene te postavlja ženu u sinergiji s muškarcem u centar ekološke borbe. U radu Marije Geiger Zeman, Mirele Holy

i Brigitte Miloš – *Searching for „A Green Place“ in a World of „Fire nad Blood“: An (Eco)Feminist Reading of the Mad Max: fury road* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 129–154), autorice analiziraju djelo iz ekofeminističke perspektive. Imperatorica Furiosa se percipira kao nova (eko)feministička ikona. Autorice govore, iako je SF žanr maskulino dominantan, djela distopijskog narativa predstavljaju medij za konstrukciju lika snažne i agresivne heroine koja izaziva tradicionalni rodni binarizam, tvoreći novi rodni sustav u kojem se žensko predstavlja i izvodi na netradicionalan način. Navedenim se, prema Zylinskoj, kritički propituje: (1) apokaliptički narativ antropocena; (2) maskulina i tehnološka rješenja (3) te se stvara koncept „feminističke protu-apokalipse“, odnosno novog feminističkog narativa kao rješenja apokaliptičkih predviđanja. Kao opozicija maskulinizaciji, defeminizaciji, objektivizaciji i erotizaciji akcijskih heroina, postavlja se upit o nužnosti konstrukcije *nove žene* koja dokida i neoliberalni postfeministički narativ *faličke žene*. Ekofeminizam *raščarava* navedeni pseudofeministički imaginarij da se asimilacijom unutar maskulinog narativa izjednačava binarna rodna opozicija te izaziva oslobođenje i muške i ženske društvene uloge od maskuline ideologije. Furiosa, na prvi pogled, predstavlja faličku ženu čiji je cilj oslobađanje žena i rušenje patrijarhalne strukture. Zanimljiv detalj ovog filma je taj da za postizanje navedenog cilja ona treba mušku asistenciju u vidu lika Maxa. Furiosa i Max su jedno drugom alter ego, a ne opozicijska binarnost. Kao takvi, u filmu zajedno ruše tiraniju, oslobađaju žene i postavljaju novi poredak. Međutim, ništa od navedenog ne bi bilo moguće da se žene u Citadeli nisu odmetnule i svojom pobunom, eliminirajući seksualnu, ekonomsku i političku patrijarhalnu dominaciju, otvorile put ka utemeljenju egalitarnog i mirnodopskog društva. U radu Nataše Govedić – *Agnes Varda: How Do We Embody the World When We Are Not Exploiting It?* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 155–164), analizom filma *La Pointe Courte* (1954) Agnès Varde, povlači se paralela između pasivnog karaktera žene i pasivnog karaktera Zemlje. Instrumentalistički odnos prema Ženi i Zemlji odstranio je ulogu aktivnog sudionika unutar patrijarhalne društvene dinamike. Iako su žene ranjivije na ekološke pro-

bleme, ono što im nedostaje za aktivno djelovanje je pristup centrima moći, odnosno, centrima odlučivanja. Dokumentarni film prati društvenu dinamiku malog ribarskog mjesta koje je rastrgano iz potrebe preživljavanja prekomjernim izlovom i participacijom u zagađenju okoliša. Zemlja ima moć podsjetiti antropocen da apsolutna kontrola nije u rukama ljudi. Time daje do znanja da je ona i tijelo za sebe, a ne samo društveno projiciran prostor. Ovim radom propituje se percepcija ženskog sebstva u trenutku kad se napravi odmak od svih dodijeljenih uloga poput kćeri, majke, supruge, profesionalnog i ekonomskog subjekta itd. Izlaskom izvan *trenutačne sebe* na način da svoje tijelo vidi uistinu svojim, žena se mora ponovno izumiti. Kada se osvijesti sebstvo Zemlje i sebstvo Žene, bit će moguće izaći izvan kolektivnog društvenog tijela zarobljenog političkom pasivnošću. Regenerativna sposobnost zemlje i njezinih ekosustava nije neograničena. Stoga je potreban novi ekofeministički narativ koji neće ubrzavati dolazak do ruba ekoregenerativne sposobnosti. Barbara Martinović u radu *An Ecofeminist Approach to Paula Rego's Dog Women* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 165–175) analizira umjetnički opus portugalsko-britanske slikarice Paule Rego u kojem su najučestaliji motivi životinje. Paula Rego kažnjava (osvješćuje) ljude na način da ih u svojim djelima portretira animalistički. Njezin opus *Dog women* posebno je intrigantan zato što prikazuje ženu koja zauzima tjelesne pozicije slične psećima. Najutjecajnija interpretacija ovog opusa je Ane Gabriele Macedo (2001) koja je vezana za teoriju abjekta Julie Kristeve prema kojoj žena nije u potpunosti niti objekt niti subjekt. Žena nije apsolutno maskulino sublimirana i fetišizirana, a ujedno nije ni apsolutno punopravna u sferi društvene dinamike spolnih i rodni uloga. Današnja žena je na rubu linije koja razdvaja društveni objekt od društvenog subjekta, a svojim radovima Rego ju stavlja na rub granice ljudsko/ne-ljudske opozicije. Jadranka Ryle analizira stripove Magde Dulčić u radu *Queer Island Feminism in Magda Dulčić's Comics* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 177–197). Stripovi Magde Dulčić sistematično dekonstruiraju fiksirane identitete, prolaznosti, pa i medij stripa *per se*. Vizualizirajući prostore fluidnosti i ne-normativnosti unutar seksualnih, rodni, tempo-

ralnih i spacijalnih konvencija, njezini stripovi konstruiraju feministički senzibilitet kroz otočnu geografiju. Koristeći utopijske narative *queer* identiteta i prolaznost (nestalnost), njezina estetika poostvaruje ljudsko tijelo kroz vokabular vode i otočnog okoliša („Ja sam otok“) stavljajući u centar međusobnu isprepletenost i povezanost ljudskog tijela i prirode, kao i odnose i uloge koji iz navedenog proizlaze.

Treći dio Zbornika, koji se odnosi na ekofeminističku praksu, započinje radom Maryse Helbert, *The Space Between Motherhood and Mother Earth: An Ecofeminist Analysis of the Post-Development Model in Bolivia* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 201–214). Post – razvojni model u bolivijsku praksu uveo je predsjednik Bolivije osvojivši vlast 2006. godine. Inspirirani pokretom *Buen Vivir* ovaj model se percipira u vidu otvaranja puta novoj socio-ekološkoj paradigmi koja generira dijalog između imperijalističkog načina življenja (engl. *Imperial Mode of Living – IML*) i ekofeminizma. U Boliviji je smanjena stopa siromaštva, a zemlja se okrenula održivom razvoju i dokidanju praksi neoliberalnog kapitalizma. Iako je postignut značajan progres u smislu reprezentacije, inkluzije i rasprave kakva bi alternativa mogla biti, društveno, ekološka artikulacija temeljena na rigidnoj rodnoj binarnoj opoziciji je i dalje prisutna te otežava emancipaciju žene od primarne uloge majke i njegovateljice. Rad *Women's Lives and Agriculture in Rural Nigeria: An Ecofeminist Analysis* autorica Joy Ogbemudia i Karen Vollum – Dix (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 215–234) predstavlja pristup dualne etnografije koji je metodološki zanimljiv. U ovom radu autorice s aspekta ekofeminizma vode dijalog na temu odnosa žene i agrikulture u Nigeriji. Odabir metodološkog pristupa određen je činjenicom dvojnog afričko-europskog identiteta obiju autorica. Rad nema za cilj izvođenje zaključaka, već doprinos, razmjenom iskustva oblikovanog dualnim nacionalnim identitetom, mnogo važnijem izazovu kreiranja pravednijeg, te socio-kulturološki i društveno-ekonomski uravnoteženijeg svijeta. Autorice se referiraju na Okafor i Akokuwebe (2015) prema kojima su izvorišne točke razloga marginalizacije žena u Nigeriji „nakaradne društvene norme, politička isključenost i ekonomska distorzija“ (Nav. dj., 215) kojima su „maskuline

patrijarhalne prakse pod kišobranom kolonijalizma pojačale subordinaciju, opresiju i eksploataciju žena“ (Nav. dj., 216, prema Ogombo i Ogombo, 1993; Falola, 2007; Oni, 2014; Jaiyeola i Adeyeye, 2021) i prirode. Nadalje, Clara Esteve-Jordà u radu *Ecofeminizing Law: Some Notions Toward Rethinking Law for Equity and Sustainability* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 235–246) postavlja pitanje: *Čiji antropocen?* Za koncept u kojem je, Protagorinim rječnikom rečeno, čovjek je mjera svih stvari, prema Morrow (2021) prikladniji bi naziv bio *Andropocen*. Predatornu dinamiku antropocena u najvećoj mjeri provode muškarci te je neograničena eksploatacija prirodnih resursa dovela do planetarne transformacije. Nužni uvjeti inauguracije ove geološke ere su duboke rodne nejednakosti perpetuirane uspostavom dominacije i kontrole nad reproduktivnom moći žena. Neuravnoteženi socioekološki odnosi nisu određeni samo rodnom nejednakosti. U jednadžbu *andropocena* dominacije, osim rodne, ulaze i sve ostale kategorije koje generiraju društvenu nejednakost poput rase, etnosa, dobi, klase, seksualne orijentacije i identiteta. Obojen maskulinom ideologijom, antropoceni diskurs, za razliku od ekofeminističkog, nema sposobnost intersekcionalnog uključivanja svih društvenih kategorija u socioekološki dijalog. Prema autorici, glavnu strukturu maskuline dominacije predstavlja globalni neoliberalni zakonodavni okvir koji legitimizira pravila raspodijele i prisvajanja prirodnih resursa, tijela i ljudi. Stoga je potrebno otvoriti dijalog za konstrukciju novog zakonodavnog okvira koji će počivati na temeljima ekofeminističke paradigme. *All the Women Living Inside Me*, Bénédicte Meillon (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 247–249) koristi pojam ekofeminizirati kojim, između ostalog, označava prihvaćanje međusobne povezanosti živog i neživog svijet, njegovanje biomorfizma i suživota različitih vrsta, preuzimanje i priznavanje odgovornosti za implementaciju vlastitih agendi te osviještenost da naši životi ovise o očuvanju umreženosti lanaca življenja i postojanja. Razgovor s Ariel Salleh objavljen je pod naslovom *Ecofeminism for a Just and Sustainable Transition* (Đurđević i Marjanić ur., 2024; 251–256). Institut za globalni razvoj i Sveučilište New South Wales Australije su 2020. godine održali radionicu

na temu *Roda i pravedne tranzicije* na kojoj je Ariel Salleh iznijela ekofeminističke ideje o redefiniranju odnosa ljudi i okoliša dajući svoju viziju odgovora na pitanje kako bi mogao izgledati novi sustav moći i ekonomskih odnosa. Pravedna tranzicija, prema Salleh, zahtijeva fundamentalno preispitivanje odnosa ljudskih bića i prirode u smislu dokidanja prakse percepcije okoliša u službi interesa čovječanstva te priznavanja da su ljudi tek dio ekosustava. Osvještivanjem nužnosti kritičkog promišljanja antropocentričnosti je ključna za opstanak Zemlje jer su krize poput klimatskih promjena, gubitka bioraznolikosti i pandemije 2020., rezultati eurocentričnog imaginarija koji pozicionira čovječanstvo iznad prirode. Zapadni antropocentrični dualizam koji kroz prizmu maskuline ideologije održava binarnost čovječanstvo *versus* priroda je paradigma od koje je nužno napraviti odmak u cilju postizanja rodno pravedne tranzicije. Inkorporiranjem ekofeminističkih ideja premostila bi se društvena pukotina koja odvaja društvene kategorije na osnovi pristupa moći odlučivanja. Salehh zaključuje da će budućnost života na zemlji ovisiti o usvajanju regenerativne etike koja podrazumijeva, u prvom redu, demilitarizaciju i odrast, odnosno, dokidanje kapitalističkog sklopa promišljanja svijeta i konzumerističkog životnog stila.

Akademski doprinos Zbornika ogleda se u pružanju uvida u multidisciplinarnost ekofeminizma čime se podupire argumentacija o nužnosti revitalizacije ekofeminizma kao jedinstvene teorije, diskursa i pokreta. U ovom postpandemijskom trenutku kada se čovječanstvo suočeno s izravnom ugrozom osvijestilo spoznajom kako je lako doći do ruba egzistencije, Zbornik jasno pokazuje zašto i kome je potreban ekofeminizam.

JAK POZIV NA AKCIJU ZA OSTVARENJE RAVNOPRAVNIJE I PRAVEDNIJE BUDUĆNOSTI

Françoise Vergès, *Dekolonijalni feminizam* (Sarajevo: TPO Fondacija, Sarajevo, 2022.)

Vilma Benković, nezavisna istraživačica

Françoise Vergès, francuska politologinja, povjesničarka, aktivistica, nezavisna kustosica, filmska producentica i javna edukatorica čiji se rad fokusira na postkolonijalne studije i dekolonijalni feminizam, početkom 2019. godine objavljuje knjigu *Un féminisme décolonial*. Godine 2021. godine knjiga je prevedena na engleski jezik, a 2022. godine Lejla Efendić je prevodi uz podršku sarajevskog izdavača TPO Fondacija, projekta UNIGEM te engleskog PEN programa, kvalitetno šireći i čineći ovaj revolucionarni diskurs dostupnijim drugim kulturnim krajevima. U svojoj srži, ovo djelo nudi kritiku rasnog kapitalizma i heteropatrijarhata dok brani dekolonijalni feministički pristup borbi protiv kolonijalnosti moći, uz zagovaranje za maronsku političku neposlušnost utemeljenu na mogućnosti budućnosti. Vergès je splela neumornu, opsežnu zbirku eseja koja usprkos svojoj „kratkoći“ nudi bombastičan panoramski pogled onoga što sačinjava jedan dekolonijalni feminizam, pokret koji obuhvaća širok (multidimenzionalni) raspon društvenih pitanja. Nudi se nužna reimaginacija feminističke misli, suočavajući čitatelje s kolonijalnom poviješću i sustavnim nepravdama koje su oblikovale suvremenu rodnu dinamiku. Autorica kritizira glavne tokove feminističkih pokreta zbog njihove eurocentrične usredotočenosti i nedostatka interseksionalnosti, naglašavajući kako često zanemaruju iskustva žena s globalnog juga i drugih marginaliziranih zajednica. Knjiga se za zagrijavanje sastoji od kratkog au-

toričinog predgovora, zahvale, uvoda prevoditeljice te autoričinog uvoda. Zatim imamo dva glavna dijela (ili poglavlja) koji su ispunjeni dinamičnim i mnogostrukim tematskim blokovima te na samom kraju jako opsežne bilješke.

Prvi dio knjige, naslovljen „Zauzimanje strana: Dekolonijalni feminizam“, postavlja pozornicu za autoričino kritičko ispitivanje feminističke teorije i prakse, ulazeći dublje u povijesne zaplete između kolonijalizma i *mainstream* feminističkih pokreta. Neka od motivirajuća pitanja tiču se toga što je femonacionalizam, kako smo s indiferentnog feminizma prešli na bijeli i imperijalistički te koje su točke konvergencije između naizgled duboko oprečnih feminističkih i ksenofobičnih-nacionalističkih struja. Razgovor započinje ocrtavanjem kako kolonijalizam ostvaruje svoj utjecaj na moderne društvene strukture te kako nastavlja utjecati na globalnu rodnu dinamiku. Kritizira dominantne oblike feminizma (koje naziva *civilizacijskim*) rođene u zapadnom kontekstu gdje se ignoriraju (ciljano ili neuko) iskustva i borbe žena iz koloniziranih regija. Naglašava kako je taj *mainstream* feminizam često davao prioritet pitanjima značajnim za bijele žene iz srednje klase, gotovo potpuno zanemarujući vlastitu isprepletenost s opresijama nametnute *obojenim* ženama, autohtonim ženama i ženama s globalnog juga. U tome naglašava značaj prepoznavanja moći unutar kolonijalne povijesti koja oblikuje stvarnost raznih žena diljem svijeta i nadalje

hrani usku eurocentričnu viziju feminizma. Nadalje istražuje koncept „civilizirajućih misija“ preko kojih su kolonijalne sile opravdavale svoju dominaciju nad drugim kulturama pod krinkom donošenja napretka i modernosti (priklonite se našim načinima i svi vaši problem će nestati). Upravo taj mentalitet i takva ideologija ušli su u feminističku misao te doveli do pretpostavke da je zapadni (bijeli) feminizam onaj koji sadrži univerzalni ideal kojemu bi sve žene trebale težiti. Vergès to kritizira i stručno povezuje s dinamikama kolonijalnih moći kojima nikada iskreno u interesu nije bila briga za specifične potrebe i težnje nezapadnih žena. Feminizam koji se bori samo za ravnopravnost spolova dok odbija vidjeti i prihvatiti kako integracija prepušta rasijalizirane žene na milost ili nemilost nasilja, silovanja i ubojstva, je ipak suučesnik unutar te dinamike. Autorica uz to uvodi ideju dekolonijalnog feminizma (naglašavajući da ne postoji jedan jedini sveobuhvatni nego ima više verzija u različitim konstelacijama) kao alternativnog okvira za dekonstrukciju spomenute kolonijalne dinamike, koje su sada zapravo dio nasljeđa. On je taj koji nudi multidimenzionalnu analizu zlostavljanja i ide van granica interseksionalnosti, odbijajući podijeliti seksualnost, klasu i rasu u kategorije koje se međusobno isključuju. Glavno pitanje dekolonijalnog feminizma je zapravo

„prepisivanje historije feminizma iz kolonije. (...) Boriti se protiv femoimperijalizma znači vratiti u diskurs živote ‘anonimnih’ žena, odbaciti process pacifikacije i analizirati zašto i kako su ženska prava postala ideološko oružje u službi neoliberalizma” (str. 35).

Dekolonijalni feminizam za autoricu zahtijeva intenzivno i intimno bavljenje poviješću imperijalizma i razumijevanje načina na koji te povijesti nastavljaju oblikovati suvremene feminističke borbe. On nema namjeru poboljšati postojeći sustav, nego se bori protiv svih vrsta ugnjetavanja, jer „pravda za žene znači pravda za sve” (str. 40). Poziva na radikalno promišljanje feminističke solidarnosti, one koja je ukorijenjena u istinskom priznavanju različitosti, u razumijevanju mnogostrukih bitki i borbi rasijaliziranih i marginaliziranih, u aktivnom slušanju i

uvažavanju ugnjetavanih glasova i učenju od njih. Nadalje problematizira odnose između bijelih žena i žena globalnog Juga, prikazujući kako iskustva prvih se nameću kao univerzalna i time pridonose podjeli svijeta (uz to hraneći i bujajuće antimuslimanske/rasističke sentimente o kojima više govori u drugom dijelu). Vergès kao rođena Francuskinja unosi i dublja promišljanja o takozvanoj ‘Francuskoj izvanrednosti’ i kolektivnim borbama koje su bile krvavo vođene za ostvarivanje i najosnovnijih prava (pr. Francuskinje su dobile pravo glasa 1944., no nisu sve žene unutar zemlje bile priznate kao bijele članice društva). Proširuje rečeno raspravom o evoluciji kapitalizma, počevši 70-ih godina 20. stoljeća kada su međunarodne institucije i brojne sjevernoameričke fondacije (NGO) usmjeravali feminističke pokrete svojim nazglednim antidiskriminacijskim pristupima. Civilizacijski feminizam je objeručke prihvatio ponuđene ideološke okvire 80ih godina istog stoljeća i učvrstio njihov utjecaj, no sada im nudeći žensko lice i glas. Do kraja prvog dijela knjige, autorica postavlja stabilne temelje za svoj argument da je istinski inkluzivan i transformativan feminizam onaj koji nadilazi naširoko popularizirane i normalizirane okvire zapadnih feminističkih misli. Ovo poglavlje daje ton ostatku knjige, pozicionirajući dekolonijalni feminizam kao nužni korektiv isključivanja i brisanja *mainstream* feminističkog diskursa.

Drugi dio, nazvan „Evolucija prema civilizacijskom feminizmu 21. stoljeća”, fokusira Vergèsin pogled dublje prema povijesnim i političkim kontekstima koji su oblikovali razvoj feminističkih pokreta na globalnoj razini. Ono također dovodi u pitanje fundamentalizam sekularizma koji se kasnije razvija preko pozadine izvjesnog orijentalizma usredotočenog oko bijele liberalne elite. Kritički ispituje načine na koje su se kolonijalizam, imperijalizam i kapitalizam ispreplitali kako bi proizveli precizirane oblike ugnjetavanja koji različito utječu na žene, ovisno o njihovoj rasi, klasi i geografskom položaju. Uvodi poglavlje navođenjem članka iz 1989. godine koji je zazivao obranu francuskog sekularizma (od islama) u ime dostojanstva žena. Točnije, objavljuje se rat protiv rasijaliziranih žena, i to protiv muslimanki. Patrijarhat je sada istovjetan s islamom, a civilizacijski feminizam predstavlja zadnju liniju obrane od napa-

da koji prijeti svim ženama. Sa svojim novim neoliberalnim fokusom, jer bitka je sada postala kulturna (hidžab kao glavni simbol nazadnosti i opasnosti neprijatelja), bijeli feminizam je pronašao svoju priliku za pridruživanje silama moći. Kontrarevolucija feminizma sada postepeno dostiže već spomenutu točku konvergencije i transformira se u institucionalizirani femonacionalizam/femoimperijalizam/femofašizam/tržišni feminizam. Vergès dublje ulazi u istraživanje o tome kako kolonijalne sile nisu samo iskorištavale rad i resurse koloniziranih naroda, nego su im nametali vlastite rodne i društvene norme. To nametanje je često remetilo tradicijske rodne uloge i odnose namećući binarna i patrijarhalna shvaćanja roda u skladu s kolonijalnim interesima te se uspjeh istog očituje u trajnosti učinka unutar postkolonijalnih društava. Tu se nadovezuje s analizom odnosa između kapitalizma i kolonijalizma, stavljajući izrazit naglasak na to kako je kapitalističko izrabljivanje bilo opravdano i podržano zahvaljujući upravo svim kolonijalnim ideologijama koje su dehumanizirale (a i na kraju demonizirale) kolonizirane narode – posebno žene. U tome se civilizacijski feminizam neuspješno snalazio, u smislu da su se usmjeravali na postizanje prava i priznanja unutar već ostvarenih kapitalističkih i imperijalnih okvira (dakle, za bijele žene), a ne na izazivanje i osporavanje tih okvira i sustava ugnjetavanja (za *obojene* žene). Autorica nastavlja s analizom prisvajanja aktivističkog narativa gdje detaljnije pojašnjava strategije pacifikacije života poput prerađivanje borbi rasijaliziranih žena u svrhu „izbjeljivanja“ i integriranja značajnih ličnosti (pr. Rosa Parks, Coretta Scott King, Claudia Jones, Winnie Mandela, Djamila Bouhired) u heroine zapadne demokracije kako bi ponudili privid uspjeha bitke za jednakost. Nadodaje da nisu žene jedine koje su se brisale iz borbi te obrađuje problematičnost slavljenja muških likova u prividnoj solidarnosti i lojalnosti s rasijaliziranim muškarcima. U vidu rodnih raspodjela, Vergès istražuje koncept skrbi i njegove politizacije (pr. postavljanje skrbi kao mjesto kolonijalne i kapitalističke eksploatacije, feminizacija i rasijalizacija skrbničkog rada). Politizirajući skrb, autorica poziva na dekolonijalnu perspektivu koja prepoznaje ugrađene nejednakosti u tome tko obavlja skrb, pod kojim uvje-

tima i u čiju korist kako bi to postalo mjesto otpora i transformacije. U završnim segmentima poglavlja autorica se osvrće na koncept ekonomije trošenja i iscrpljivanja rasijaliziranih tijela kako bi opisala kako kapitalistički i kolonijalni sustavi iskorištavaju i iscrpljuju fizički i emocionalni rad marginaliziranih populacija, osobito rasijaliziranih žena. Ovaj koncept središnji je za njezinu kritiku načina na koji suvremena globalna gospodarstva funkcioniraju kontinuiranim izvlačenjem vrijednosti od onih koji su najranjiviji, bez obzira na njihovu dobrobit ili održivost takvog sustava. Na kraju poglavlja, Vergès osnažuje ideju da dekolonijalni feminizam mora biti ukorijenjen u antikapitalističkim, antiimperijalističkim i antirasističkim borbama. Prava feministička politika se ne bavi samo ugnjetavanjem na bazi spola, već ona radi na tome da demantira i demontira kolonijalne i kapitalističke strukture koje omogućavaju njegovo ustrajno održavanje. Poglavlje proširuje autoričin argument iz prvog poglavlja – potreban je holističkiji i interseksionalniji (multidimenzionalniji) pristup feminizmu koji uzima u obzir svu složenost povijesti, rase i globalnih dinamika moći.

Dekolonijalni feminizam snažno je i provokativno djelo koje zaziva čitatelje da duboko preispitaju kako temelje feminističke misli i aktivizam, tako i vlastita razumijevanja feminizma. Vergès svojoj oštroumnom analizom ukazuje na hitnu potrebu za feminizmom koji je istinski inkluzivan i prilagođen kompliciranoj stvarnosti žena iz marginaliziranih zajednica diljem svijeta. Ističući raskrižja kolonijalizma, kapitalizma i patrijarhata, autorica ne samo da razotkriva ograničenja *mainstream* feminističkih pokreta, nego i pruža jak poziv na akciju za ostvarenje ravnopravnije i pravednije budućnosti. Taj poziv koji je uključiv, multidimenzionalan i usklađen s borbama ispolitiziranih zajednica je pravovremen i neophodan. Iako knjiga specifično komentira francuske politike i frankofonski svijet, njezini argumenti se mogu primijeniti i na ostatak zapadne sfere. Mješavina teorijske strogosti i osobne pripovijesti čine knjigu pristupačnom i duboko zavodljivim štivom te smatram da je vitalan doprinos feminističkom diskursu, nudeći svježu perspektivu i transformativnu viziju dekolonijalnog pristupa feminizmu.

TRIDESETOGODIŠNJI RAZLOG ZA SLAVLJE

Nika Šintić, Centar za ženske studije

Trideset je godina prošlo otkako je Etnografski muzej u Zagrebu ugostio studentice, radnice, umirovljenice, aktivistkinje, majke i kćeri željne odučavanja od općeprihvaćenih modela spoznaje u korist proširivanja obzora mogućega i važećega kroz kritiku, interakciju, inkluziju, inter- i transdisciplinarnost. Zajednički je nazivnik ovom teorijsko-praktičkom potencijalu bila ona ista činjenica koju su same neprestano utjelovljavale – njihova ženskost. Na tim je temeljima izgrađen Centar za ženske studije, prvi svoje vrste u Hrvatskoj. Njegove osnivačice – Aida Bagić, Rada Borić, Nadežda Čačinovič, Sanja Iveković, Željka Jelavić, Biljana Kašić, Jasmina Lukić, Nela Pamuković, Karmen Ratković, Vesna Teršelič, Neva Tölle i Maja Uzelac – zamislile su Centar kao zajednicu feminističkog učenja koja će nadilaziti ponor između ulice i katedre te osnaživati osobe najrazličitijih identiteta i iskustava u poduzimanju simboličkih i osobnih ili pak ambicioznih i političkih koraka prema rasplitanju mnoštvenih nevolja patrijarhata. Zajednica je to koja opstaje i u današnjim danima, kada je možda i potrebna no što je bila poratnih 1990-ih. Nažalost, antitetična tiranija vremena upravo će na takvim mjestima debljati vlastita ograničenja, gušeći ono što joj najviše može pomoći u njihovom nadvladavanju. Ne čudi stoga da Centar nastavlja djelovati neformalno, vaninstitucionalno, prekarano i volonterski. Sužava-

nje akademskog i financijskog prostora bilo kakvim ljudskopravaški konotiranim inicijativama gotovo samorazumljivo slijedi militarizaciju i antirodni populizam na čijem se brijevu trenutačno zatječemo. Svoje obljetničke aktivnosti, u malne prkosnoj gesti, Centar rasteže na cijelu godinu, podsjećajući nas da prvu četvrt ovog burnog stoljeća ipak možemo završiti i – otporom.

Jedan od ključnih događaja u predviđenom nizu, panel je održan u Etnografskom muzeju s početka priče. Zasluga u povezivanju ovih dviju institucija pripada Željki Jelavić, muzejskoj savjetnici pri EMZ i jednoj od suosnivačica Centra za ženske studije. Preuzevši moderiranje jubilarnog okupljanja, Željka Jelavić prisjetila se geografske povijesti Centra koja započinje u Berislavićevoj 14 kasne 1994. godine. Mnoge su pripadnice Sekcije „Žena i društvo“ tada naknile pokrenuti eksperimentalni obrazovni program na feminističkim načelima, a nedostatku sredstava za iznajmljivanje prostora doskočile su ni više ni manje nego – grafoskopom. Kao zaposlenica Etnografskog muzeja, Jelavić je dotični nastavnički relikv ponudila ravnatelju ustanove u zamjenu za kakav kutak u kojemu bi se predavačice i polaznice mogle sastajati, pruživši im na koncu prvi službeni dom. U narednim godinama sjedište se više puta mijenjalo na liniji Berislavićeve i Palmotićeve ulice, da bi se 2009. godine

trajno smjestilo u Memorijalnom stanu Marije Jurić Zagorke na adresi Dolac 8.

Pristigle znanstvenice, umjetnice, aktivistkinje, teoretičarke te bivše i trenutačne polaznice obrazovnog programa mnogovrsnošću svoga angažmana pokazale su da je u namjeri sveobuhvatnog pronosanja feminizma Centar na brojnim razinama uspio. Izvršna direktorica Dorotea Šušak osvrnula se na neophodnost, ali i mukotrpnost svake angažirane djelatnosti, istaknuvši da Centar na trojak način teži odgovarati na potrebe zajednice: umjetničko-kulturnom produkcijom, zagovaračkim radom te sve zanemarenijim i utoliko, shodno ranije predloženom principu, dragocjenijim teorijskim znanjem. O izazovima održavanja takve multidimenzionalne platforme kazivala je Sandra Prlenda, nekadašnja izvršna direktorica i koordinatorica te sadašnja voditeljica izdavaštva. Iz lepeze provedenih istraživanja izdvojila je „Sjećanje žena na život u socijalizmu“, čiji su rezultati pretočeni u knjigu o refleksiji deset žena na kulturnu, političku i društvenu svakodnevicu u socijalističkoj Hrvatskoj. Jedna od urednica djela, Dijana Dijanić Pleško, otkriva da se zajedno s kolegicama uključila u ovaj međunarodni poduhvat netom nakon završavanja jednosemestralnog programa, što u svijetu ustaljenih akademskih hijerarhija djeluje gotovo nepojmljivo.

Ispreplitanju studentskih, predavačkih i autorskih uloga te profesionalnoj socijalizaciji pod okriljem Centra za ženske studije svjedoče putevi mnogih koje su u to kasno poslijepodne 6. ožujka na drugom katu EMZ-a reminiscirale o njegovu tridesetogodišnjem nasljeđu, no dovoljno je reći da je Dijana Dijanić Pleško kasnije stekla i doktorsko zvanje na temelju istraživanja o Antifašističkoj fronti žena, problemski stiješnjenom s navedenom knjigom.

U kontekstu raznolikosti provedenih istraživanja politologinja Marjeta Šinko izdava zbornik *Žene i politika* (Zagreb: Centar za ženske studije, Fakultet političkih znanosti, 2015), tematski odmaknut od uobičajenih umjetnički i obrazovno usmjerenih aktivnosti Centra. Podastiranjem teorijskog, istraživačkog i terminološkog registra, zorno odsutnog u sprezi roda i politike, zbornik oprimjeruje i praksu odgovaranja na aktualitete.

Na posve drukčiji način, otkrivaju sociologinja Anita Dremel i profesorica Slavica Jakobović-Fribec, to čine „Dani Marije Jurić Zagorke“. Pokrenuti 2007. godine povodom 50. godišnjice smrti ove čuvene novinarka, književnice i feministkinje, Dani su osmišljeni kao kulturno-znanstvena manifestacija namijenjena afirmiranju Zagorkina doprinosa hrvatskoj kulturi, ali i manje poznatog pregalaštva u području rodne ravnopravnosti. Format prodiranja do suvremenog političkog trenutka kroz baštinu jedne povijesne ličnosti, nadahnut „Danima Frane Petrića“, inicijatorici Jakobović-Fribec priskrbio je i nagradu „Zagrepčanke godine“. Jedna je to od brojnih sadržajnih poveznica s Memorijalnim stanom Marije Jurić Zagorke, čije je aktivnosti predstavila voditeljica Stana Ana Zbiljski, nekadašnja polaznica obrazovnog programa Ženskih studija.

Posljednje 24 godine u suradnji s beogradskim Centrom za ženske studije i Sveučilištem Rutgers održava se i poslijediplomski seminar *Feminist Critical Analysis* pri Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku. Susret znanstvenica i doktorandica iz različitih dijelova svijeta s ciljem feminističke analize tema poput nacije, seksualnosti, biopolitike, društvene dinamike, prehrane i *queer* epistemologije organizatorica Renata Jambrešić Kirin označila je svojevrsnom akademskom utopijom, čije perzistiranje nije spriječeno ni nestalnošću institucionalne potpore, svojevrsnom sinegdohom za udes Ženskih studija u cjelini. Štoviše, dugo je vremena Centar dodjeljivao i nagradu za najbolje radove o rodnoj tematici na razini svih hrvatskih sveučilišta, čime je, naglašava članica Povjerenstva, Aleksandra Čižmešija, stvoren još jedan most s visokoškolskim sustavom, a studentska populacija potaknuta na istraživanje feminističkih pitanja. Izdavački program Centra težio je opskrbiti te iste studente, ali i ostale istraživačice i znatiželjnike kanonskom feminističkom literaturom čiji je kronični manjak i mentalitet što ga uzrokuje jasno ispisan već i na stranicama Weiningerovog mizoginog manifesta, *Spol i karakter*, prevedenog na hrvatski jezik prije *Drugog spola* Simone de Beauvoir. Jedna od najznačajnijih tematskih biblioteka unutar nakladničkog programa ciklus je djela Virginije Woolf, o kojemu je na panelu govorila urednica Iva Grgić.

Dodatan zalog studentsko-predavačkoj suradnji, ako pod ovim odnosom saberemo iskustvene i disciplinarne razlike onih što ga upražnjavaju, časopis je „Treća“, koji u svojem najnovijem broju ponovno otvara prostor odabranim radovima nastalima u sklopu Ženskih studija. Pokretanje časopisa uslijedilo je svega tri godine nakon osnivanja Centra, a jedna od dugogodišnjih članica uredničkog kolegija, etnologinja Suzana Marjanić, podsjetila je prisutne na intenciju iza izdavanja prva broja 1998. godine, naslovljenog „Javni identitet“. Etnologinja Tea Škokić pri kraju uredničkog uvoda u tematski blok piše tom prilikom sljedeće:

„Alberto Melucci smatra da je preživljavanje ženskog pokreta omogućeno umrežavanjem. Žene se okupljaju prema trenutnom interesu, odnosno prema trenutnom stupnju opresije. Takve promjenjive veze omogućuju javnu mobilizaciju bez obvezivanja. Kratki termini akcija i kampanja omogućuju pristup novih članica, nova pravila, redefiniranje problema. Tako umrežena ženska kolektivna akcija postaje planetarnim fenomenom (Melucci 1996.).“
(p. 11)

Pogled prema suvremenosti imperativ je na kojemu Centar i gradi svoj identitet, no onoj letećoj kratkotrajnosti ipak, barem u ovom kutku svijeta, nudi supstancu i trajnost.

OGLEDALO I PALETA: OTKRIVANJE SKRIVENIH PRIČA UMJETNICA KROZ STOLJEĆA

Jennifer Higgie, *The Mirror and the Palette: Rebellion, Revolution and Resilience: 500 Years of Women's Self-Portraits* (Pegasus Books, 2021.)

Dora Derado Giljanović, nezavisna istraživačica

Dok je Linda Nochlin u svom kapitalnom eseju „Why Have There Been No Great Women Artists?“⁰¹ 1971. godine obrazložila zašto nije bilo izvrsnih umjetnica kroz povijest (teško je ne zamijetiti notu sarkazma), Jennifer Higgie, u knjizi *The Mirror and the Palette: Rebellion, Revolution and Resilience: 500 Years of Women's Self-Portraits* (2021.),⁰² odgovara na pitanje „kako“.

Linda Nochlin postavila je temelje za daljnji diskurs, dajući odgovor na vlastito pitanje da izvrsnih umjetnica nije bilo krivnjom (1) institucionalnih prepreka (žene nisu imale jednak pristup umjetničkom obrazovanju, bilo im je zabranjeno crtanje prema aktu), (2) društvenih normi (očekivalo se da se posvete obitelji, a umjetnošću bave tek toliko da mogu biti dobre domaćice i zabavljati supruga i goste), (3) krive mitologije o umjetniku-demijurgu (koja je favorizirala muškarce), (4) nedostatkom uzora (umjetnice koje su bile iole uspješne često su za uzor imale ili očeve ili mentore koji su ih podržavali u umjetničkim nastojanjima) te (5) iskrivljenog kanona umjetnosti koji je predugo bio određen od strane muškaraca i

bio podložan istim maločas spomenutim društvenim predrasudama i normama.

Ovakve ideje podržale su i kasnije teoretičarke, među kojima se mogu istaknuti razmišljanja povjesničarke umjetnosti Whitney Chadwick u djelu *Women, Art, and Society*,⁰³ koje ulazi još dublje u navedene teme dopunjujući ih teorijama o ulozi podrške i mecenstva umjetnica, limitacijama koje su bile nametnute ženama glede motiva (često ih ograničavajući samo na portrete i mrtve prirode jer su mitološke i povijesne teme bile „neprikladne“) i pitanje (samo) prezentacije umjetnica.

Jennifer Higgie kao da je preuzela štafetu od Linde Nochlin i Whitney Chadwick, pišući studije slučaja umjetnica koje su briljirale u svom zanatu i umijeću usprkos preprekama koje su im se ukazale u životu. Međutim, Higgie se fokusira na jedan likovni motiv: portret (a uz njega i autoportret). Kako autorica objašnjava:

„Ako je imala pristup ogledalu, paleti i štafela-ju s bojama, žena je mogla beskonačno promišljati o svom licu i, posljedično, svom mjestu u svijetu.“⁰⁴

Premda Higgie piše o nekim (sada) svjetski poznatim umjetnicama koje su, uzgred rečeno, prekasno dobile priznanje koje su zaslužile, poput Fride Kahlo, Artemisie Gentileschi, Sofonisbe Anguissola, Élisabeth Vigée Le Brun, Angelice Kauffman i Leono-

01 Nochlin, *Why Have There Been No Great Women Artists?*

02 Higgie, *The Mirror and the Palette*.

03 Chadwick, *Women, art, and society*.

04 Higgie, *The Mirror and the Palette* (prijevod autorice).

re Carrington, priča i o onima koje su manje poznate široj javnosti kao što su Catharina van Hemessen, Rosalba Carriera, Mari Bashkirtseff, Gwen John, Paula Modersohn-Becker, Helene Schjerfbeck, Suzanne Valadon, Margaret Preston, Nora Heysen, Amrita Sher-Gil, Loïs Maillou Jones, Rita Angus te Alice Neel.

Svako poglavlje je životno i predstavlja protagonisticu ne samo kao umjetnicu, već kao cjelovito ljudsko biće čije su umjetničke odluke i afiniteti ukorijenjeni u životnim okolnostima, datostima i postupcima, a uokvireni društvenim, vjerskim, ekonomskim i institucionalnim uvjetima (čime podržava zaključke Linde Nochlin).

Doznajemo, primjerice, da je talijanska umjetnica Sofonisba Anguissola – jedna od najplodnijih portretista (uz Dürera i Rembrandta) povijesti umjetnosti – kada su joj djela ušla u kolekciju Kunsthistorisches Museum u Beču 1747. godine, bila predstavljena u *Kabinetu čudesa*, a ne u umjetničkim galerijama upravo jer se smatralo toliko „čudesnim“ da žena može biti umjetnica.⁰⁵ Jednako tako, morala je svom potpisu dodavati *Virgo* kako bi istaknula svoju čednost i kako ju se, kao ženu, ne bi smatralo nemoralnom jer se bavi slikarstvom.

Mary Beale, jedna od prvih profesionalnih slikarica Velike Britanije, a koja je djelovala na prijelazu 17. i 18. stoljeća, rijedak je primjer obrnutih društvenih uloga unutar obiteljskog kolektiva. Zahvaljujući bilježnicama njezinog supruga, koji joj je bio pomoćnik i vodio brigu o kućanstvu, doznajemo detalje njezinog svakodnevnog života, uključujući to da su joj sinovi pomagali s impregnacijom i podslikavanjem slika. Time je Beale svoju struku pretvorila u obiteljski *business* i garantirala financijsku sigurnost svoje obitelji.⁰⁶

Nizozemska umjetnica Judith Leyster je, primjerice, (u 17. stoljeću!) vodila toliko uspješan studio da

je zaposlila tri muška naučnika i podučavala muške učenike slikarskim vještinama.⁰⁷

Imamo priliku čitati i o snazi umjetnica koje su u svojoj umjetnosti pronalazile utjehu, sreću i more drugih emocija, čak u najzahtjevnijim trenucima u životu. Élisabeth Vigée Le Brun je, kako doznajemo, na dan kada je rodila svoju kćerku u ateljeu dovršavala jedno svoje djelo u intervalima između trudova.⁰⁸

Doznajemo i o Elisabetti Sirani iz Bologne koja je toliko bila vješta slikarica da je bila predmet kulta ličnosti temeljenog na ideji da je ona reinkarnacija slavnog slikara Guida Renija. Ujedno je utemeljiteljica prve umjetničke škole za žene u Europi koja se nalazila van samostana.⁰⁹

Higgie otkriva i neke povijesne nepravde, poput one da je Kraljevska akademija umjetnosti u Londonu skoro 100 godina od svog osnutka odbijala prihvatiti studentice na temelju nepostojećeg pravila, što je otkriveno zahvaljujući Lauri Herford koja se 1860. godine pokušala upisati pod pseudonimom te bila primljena na akademiju usprkos tome što se doznalo da je žena – upravo zahvaljujući otkriću ovog propusta.¹⁰

The Mirror and the Palette u izuzetno pitkoj naraciji provodi čitatelja kroz niz biografija umjetnica, ali i općenitijih komentara o ulozi žena u pojedinim umjetničkim pokretima (poput nadrealizma) te diskriminaciji koju su doživljavale.

Autoportreti koje Higgie spominje ne svjedoče samo biografijama umjetnica, već njihovim internim monolozima, što Higgie sjajno demonstrira kroz njihovu pomnu formalnu i kontekstualnu analizu. Ovo su djela koje bi se moglo nazvati „vlažnima“, u smislu koncepta *wetness* kako ga tumači umjetnica i spisateljica Mira Schor. Koncept „vlažnosti“ u umjetnosti umjetnice i spisateljice Mire Schor, koji se suprotstavlja „suhom“ modernističkom idealu, snažno se odražava u autoportretima koje Higgie analizira.

„Želja za umjetnošću iz koje bi vjerovanje, emocija, duh i psiha bili ispražnjeni, umjetnost koja bi bila čista, arhitektonska, koja bi se oslobodila vlažnosti figure – Marcel Duchamp poziva na „potpuno suhi crtež, suhu koncepciju umjetnosti“ – možda pronalazi izvor u duboko ukorijenjenom strahu od tekućine, viskozности, sluzi.“¹¹

05 Higgie, 11.

06 Higgie, 45–46.

07 Higgie, 57.

08 Higgie, 62.

09 Higgie, 91, 94.

10 Higgie, 107.

11 Schor, *Wet: On Painting, Feminism, and Art Culture*, 149.

Ove umjetnice svojim djelima izražavaju i prihvaćaju tjelesnost, emocije i osobna iskustva, koristeći materijalna svojstva boje te sami motiv za izražavanje vlastitog identiteta i proživljenih iskustava. Time ne samo da prkose tradicionalnim rodnim metaforama u umjetnosti, već i promoviraju autoportret kao sredstvo samoizražavanja i samoosnaživanja, a pritom uspješno navigiraju kroz složene intersekcije roda, umjetničkog stvaralaštva i vlastitog kulturnog konteksta.

Bilo da je riječ o tome kako je Artemisia Gentileschi prebrodila traumu svog silovanja kroz snažne mitološke protagonistice u svojim slikama, Frida Kahlo nadišla traumu svoje fizičke ozljede i prometne nesreće kroz autoportrete ili pak o Leonori Carrington koja je kroz svoje portrete i fantazmagorične prikaze proživljavala svoju mentalnu bolest i boravak u sanatoriju, ono što povezuje sve anegdote ove knjige jest da žene nisu prezentirane kao bespomoćne žrtve svojih povijesnih, ekonomskih, vjerskih, društvenih ili pak privatnih okolnosti. Predstavljene umjetnice (pa i one čiji se opusi još trebaju otkriti) su bile i jesu glavni, nimalo pasivni akteri u svojim životima, koje koriste svoju umjetnost, napose portrete i autoportrete, kako bi predstavile, proživjele, ponekad kritizirale ili se uopće nosile sa svojom stvarnošću. Portret, a napose autoportret, postao je alat za isticanje vlastitog identiteta, a koji se često protivio normama vremena, pa makar kroz jedan prkosni osmijeh koji je bio naslikan uz pomoć ogledala i obične slikarske palete.

Bibliografija:

- Chadwick, Whitney. *Women, art, and society*. 2nd ed., rev. Expanded. World of art. New York, N.Y: Thames and Hudson, 1997.
- Higgle, Jennifer. *The Mirror and the Palette: Rebellion, Revolution and Resilience: 500 Years of Women's Self-Portraits*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2022.
- Nochlin, Linda. „Why Have There Been No Great Women Artists?“ U *Women, Art, and Power and Other Essays*, od Linda Nochlin, 145–78, 1. izd. Routledge, 2018. <https://doi.org/10.4324/9780429502996-7>.
- Schor, Mira. *Wet: On Painting, Feminism, and Art Culture*. Durham: Duke University Press, 2012.

TERENSKI VODIČ KROZ FRAGMENTIRANI ANTROPOCEN

Anna Lowenhaupt Tsing, Jennifer Deger, Alder Keleman Saxena i Feifei Zhou, *Field Guide to the Patchy Anthropocene, The New Nature* (Stanford University Press, 2024.)

Ela Lipanović, nezavisna istraživačica

„Terenski vodič kroz fragmentirani antropocen“ u fokus postavlja njegove dijelove. Oni su osobni i bliski u odnosu na naziv epohe koja je planetarnog razmjera. Autori u fokus postavljaju fragmente jer smatraju da promjene unutar svakog od njih jesu ono što čini antropocen, a ne da su planetarni utjecaji oni koji mijenjaju lokalno. Vodič je u dijalogu s „Feralnim atlasom“, digitalnim projektom mapiranja od kojeg crpi studije slučaja. Feralnost kao koncept zauzima prostor jaza između dvije kategorizacije ne-ljudskog – domaće i divlje, te potiče prepoznavanje odnosa između ljudskih infrastruktura i autonomnih ne-ljudskih reakcija. Skida fokus s ljudskog i postavlja ga na ne-ljudsko. Zahtijeva da se određene prakse ne promatraju samo kao način na koji ljudi i njihove infrastrukture funkcioniraju, već da se istražuju i promišljaju. Kroz format terenskog vodiča izloženi su fragmenti ne-ljudskog feralnog postojanja u antropocenu. To postojanje obilježeno je posljedicama koje na planet ima ljudsko djelovanje. Osim uvoda, knjiga se sastoji četiri dijela i apendiksa. U prvom dijelu ističe se zasjenjenost promatranja fragmenata antropocena promatranjem promjena na planetarnoj razini. Drugi dio u priču uvodi promatranje fragmenta ne samo kao prostornog, već i kao temporalnog kroz rupture, dok treći ne-ljudsko postavlja u povijesni kontekst kojeg su često bili lišeni. Četvrti dio knjige

bavi se nužnošću korištenja raznolikosti epistemika prilikom pristupa iskustvu na terenu. U apendiksu se nalaze informacije o isprepletenosti, ali i samostalnosti ovog vodiča i Feralnog atlasa, kao i upute za snalaženje na internetskoj stranici „Feral atlas: The More-Than-Human Anthropocene“.

Kroz argumentiranje da se antropocen ne može promatrati samo kroz procese planetarnog razmjera, već da je potrebno sagledati ga i putem manjih segmenata zalazimo u prvi dio knjige pod nazivom fragmenti. Autori se zalažu za terensko istraživanje fragmenata. Definiiraju potrebitost kreativnosti kako u pristupu istraživanja terena, tako i prema onome što se istražuje, ali i po pitanju kuta gledanja uopće. Pažnja usmjerena prema fragmentarnim ekologijama omogućuje razumijevanje načina na koji ljudska povijest oblikuje geološko vrijeme. Studije slučaja pokazuju da je ljudska patnja nerijetko i patnja ne-ljudi, na taj način povezujući ih u pitanjima prava. Fragmenti se uviđaju kroz terensko istraživanje i promatranje fenomena. Definiranje fragmenata je ključna točka u početku istraživanja ekološke pravde. Ljudske infrastrukture, odnosno građevinski projekti, projekti su koji modificiraju zemlju, vodu i zrak te za posljedicu imaju feralne efekte van ljudske kontrole, koji čine antropocen. Feralni efekti su vidljivi samo onda kada se promatraju u svojoj materijalnosti socijalnih i eko-

loških fragmenata i asemblaža. Sudjelovanje ne-ljudi u ljudskim infrastrukturama čini njihovo feralno ponašanje. Kritičko mapiranje fragmenata ističe feralne posljedice kolonijalnog i modernog promatranja prostora.

Vrijeme je, kao i prostor, vrlo bitan aspekt fragmenta, ono se uvodi u drugom dijelu knjige, rupturama. Rupture su temporalne, nepovratne posljedice imperijalnih i industrijskih infrastrukture. Kroz pojavu rupturama identificiraju se kritične točke nepovratnih promjena, čvorišta prostorno-vremenskog unutar kojih je nešto slomljeno. Razumijevanje infrastrukture ne samo kao materijalnih projekata gradnje, već i načina očitovanja određene vizije, proširuje vidike na njihovo rasprostranjivanje, ali i na rasprostranjivanje rupturama koje uzrokuju. Autori potiču na istraživanje koje u obzir uzima klimatske promjene kroz situirano znanje. Pogled iz fragmenta, odnosno iz lokalnog, čini simultanost iskustava vidljivom. Infrastrukture detoniraju eksplozije promjena u fragmentima, koje protokom vremena zadobivaju planetarne efekte. Pojmovi *BURN*, *CROWD*, *DUMP*, *GRID*, *PIPE*, *TAKE* i *SMOOTH/SPEED* termini su putem koji se identificiraju klasteri infrastrukturnog rada koji potiču ekološke promjene. Imperijalni ekološki eksperimenti produciraju feralne efekte koji opsjedaju suvremene oblike života, bili oni ljudski ili ne-ljudski.

Antropocen je također vrijeme ispreplitanja ljudskih i ne-ljudskih povijesti, kojima se bavi treći dio. Ekskluzija ne-ljudi iz povijesti kroz prizmu antropocentrizma učinila ih je neprimjetnima, dok je ne-ljudsko promatrano iz pozicije prirodne povijesti definirano kao statično. Povijest kao i prirodna povijest onemogućili su povijesnost ne-ljudskim bićima. Međudruštveni susreti su rijetko neovisni jedini o drugima, pa tako i neizbježni. Autori povijesne ontologije definiraju kao kozmopolitske te potiču na promatranje koje će omogućiti bolje razumijevanje, ono inkluzivno s ne-ljudskim. Izdvajaju ironiju antropocena u kojem su ljudske infrastrukture otvorile vrata razvitku feralnog ne-ljudskog postojanja, koje počinje preuzimati kontrolu nad tijekom događanja; primjer takve feralnosti su gljivice, koje u suživotu s infrastrukturama postaju vrlo opasne.

Posljednji, četvrti dio bavi se epistemikama te propituje kakve forme znanja su korisne pri opisanju i pristupanju fragmentima antropocena. Jedna od mogućih metodologija je nakupljanje, odnosno traženje i prikupljanje s kritičkom namjerom i pažnjom, koja ne želi sve postaviti u uredne kategorije. Autori izdvajaju tri moguće prakse nakupljanja: jukstapoziciju, dislokaciju i nagomilavanje. Zalažu se da višestruke prakse znanja obogaćuju sposobnost opisiviranja svijeta. Koristeći se različitim pogledima i prihvaćajući različite forme opisiviranja, fragmentarne episteme kultiviraju kompozitne perspektive. Korištenje različitih epistema pretpostavlja građenje, ali i rušenje – tako prezentiraju transdisciplinarnu kolaboraciju. Različitosti promatranja unutar kolaboracije nazivaju produktivnom frikcijom, koja potiče na prilagodbu. *Dhā-manapanmir* znači povezivanje, način zajedništva, no razlika je u načinu na koji se do tog zajedništva dolazi. Ono omogućuje metodu, ali i etos kroz koji kolektiv dovodi raznolikosti i različite svjetove u odnos. *Dhā-manapanmir* omogućuje razumijevanje kolaborativnih procesa kao onih koji u pravo vrijeme i s pravim timom, mogu dovesti do sakupljanja znanja koje postaje način odgovaranja na zajedničke brige – umjesto prevođenja i objašnjavanja jedne kulture drugoj, isprobavaju različite načine izražavanja, koja potiču zajedništva ondje gdje su razlike.

„Terenski vodič“ pruža nam mogućnost naučiti više primjećivati i cijeniti svjetove koji nadilaze samo ljudsko. Potiče na svjesnost o ljudskom djelovanju i njegovim dometima, no i na svjesnost o ne-ljudskom promjenama i dometima djelovanja istog. Ne-ljudsko čupa van iz antropocentričnih kategorija i omogućuje im autonoman život koji je daleko od objektivizacije i komodifikacije kojoj su neprestano izloženi. Stvara sponu sličnosti ljudskog i ne-ljudskog u kreativnosti postojanja, bila ona stvaralačka ili razaračka. Kroz svako poglavlje se skida sloj tereta postojećih navika promatranja i promišljanja uz zahtjev za stvaranjem i pronalaženjem novih. Onih čije postavke mogu biti potpuno prilagođene, sve u svrhu pristupanja određenom fragmentu na način koji će omogućiti dublje shvaćanje raznolikosti života u antropocenu.

SLAVA RAŠKAJ – PRVA HRVATSKA UMJETNICA NA IZLOŽBI *POHVALA PTICAMA*

Dajana Vlajsavljević, muzejska savjetnica NMMU u mirovini

U listopadu 2023. godine u Galeriji Prica u Samoboru održana je treća po redu izložba iz ciklusa animalističkih tema u hrvatskoj likovnoj umjetnosti zahvaljujući angažmanu tamošnje voditeljice Galerije Nikoline Šimunović. Prve dvije izložbe u autorstvu Dajane Vlajsavljević i Snježane Pavičić bile su posvećene temi psa odnosno mačke u hrvatskoj umjetnosti od 19. stoljeća do danas. Izložbu o pticama u hrvatskoj likovnoj umjetnosti, *Pohvala pticama*, potpisuje Dajana Vlajsavljević. Bavljenje animalističkim temama u likovnim umjetnostima povezano je s osobnim stavom kako bi čovjek konačno trebao holistički sagledavati cjelokupnu prirodu čiji je dio jer do sada joj je, kako lijepo kaže Nikola Visković, bio lošim gospodarom. Brojnost i raznolikost vrsta ptica kao i njihovih simboličkih značenja bilo je, čini se, zahtjevnijim zadatkom u odnosu na istraživanje umjetničkih dijela koja su za temu imala motiv psa ili mačke. Na izložbi je bilo predstavljeno 121 djelo 81 autora. Među brojnim djelima koja tematiziraju motiv ptice od simbola do apstraktnih asocijacija, ovom prilikom izdvajamo nekoliko prikaza prve istinske hrvatske slikarice, Slave Raškaj (1877. – 1906.) koja je svojom metodom rada bila najbliža od svih hrvatskih umjetnika/umjetnica načinu prvih impresionista. Njene slike rađene neposredno u prirodi nisu služile kao studije za rad u ateljeu, one su bile gotovi radovi. Akvareli koka iz

privatne zbirke Kalečak puni su dnevnog svjetla i kolorističke raskoši perja životinja. Idilične su to scene neposrednog izričaja iz seoskog dvorišta kojim se slobodno šecu koke, guske, pure koje je u kratkom sretnom predahu svog burnog i tragičnog života autentično slikala Slava Raškaj.

Slava Raškaj u kolektivnoj memoriji hrvatskog slikarstva s kraja 19. i početka 20. stoljeća, zapamćena je kao jedna od najznačajnijih likovnih pojava epohe uopće.

Tim je više njena rodna pripadnost u pravilu isticana – ona je prva istinska hrvatska slikarica u vremenu kada je bavljenje žena umjetnošću bilo samo dio lijepog obrazovanja. Ne manje važan je i socijalni moment, što znači da se to obrazovanje odnosilo gotovo isključivo na plemkinje, dakle žene višeg društvenog sloja. Brojni su vrsni primjeri slikarskih bljeskova pojedinih slikarica-plemkinja koji su ugasnuli zbog društvenih konvencija ili nedovoljnog umjetničkog nerva. Tim više je važno Slavino poslanstvo – u vrlo kratkom životu ostvarila je cjelovit slikarski opus, za razliku od nekih žena koje su se, između ostalog, bavile i slikarstvom, a riječ je o slikaricama-plemkinjama kojima je to bio samo dio obrazovanja iako su neke od njih bile izrazito talentirane te možemo istinski žaliti da nisu nastavile svoje umjetničko poslanstvo, npr. Fanny Dubachy, Jelka Struppy.

Slavu Raškaj nisam nikada promatrala kao ženu-slikaricu, već upravo onako kako mislim da bi žene, odnosno svaki čovjek, trebao biti emancipiran – u slučaju Slave Raškaj, kao vrsnu umjetnicu, bez isticanja rodne pripadnosti, jer tek kada je netko valoriziran isključivo na temelju svog rada, a ne rodnog, nacionalnog, rasnog ili bilo kojeg drugog identiteta, društvo je uistinu emancipirano! Naravno, put do toga bio je mukotrpan i tijekom povijesti odnio je brojne žrtve koje su se morale izboriti (i još uvijek se bore diljem svijeta) za ravnopravnost ljudskih prava.

Cjeloviti slikarski opus umjetnice, koja je preminula u 29. godini života, kvalitativno je i kvantitativno impresivan. Cijeli njezin opus, koji se sastoji od oko 600 do danas poznatih radova, sažet je u samo nekoliko godina. Zahvaljujući pokojnom hrvatskom kolekcionar dr. Josipu Kovačiću, katalogizirana su sva njena djela, od ranih akvarela iz 1889. do završnih crteža nastalih 1905. u duševnoj bolnici.

Slava potječe iz stare loze hrvatskog plemstva, a živjela je više-manje uobičajenim životom mlade plemkinje, družeći se s plemićkim kćerima. Zbog gluhoće je pohađala osnovnu i srednju školu u Zavodu za odgoj gluhonijeme djece u Beču (1885. - 1893.). Tamo je stekla solidno likovno obrazovanje, ali u smislu bavljenja nečim praktičnim, korisnim za kasniji samostalni život, umjetničkim zanatom koji je majka podržavala još kod kuće (prije odlaska u Beč imala je učiteljicu ručnog rada u rodnom Ozlju).

To likovno obrazovanje svodilo se na precrtavanje u smislu kopiranja klasičnih antičkih odljeva, studija glava, biljaka i cvijeća, rađenih olovkom ili tušem. Time je savladala sigurnost u crtežu vidljivu i na akvarelu *Perunike* (oko 1889.) koji doduše izgleda kao herbarijski uzorak, odnosno botanički prikaz cvijeta, ali sadrži svojevrsan individualni „odraz“ plahosti mlade slikarice vidljiv u transparentnosti vodenaste boje.

Nastava na Zavodu odvijala se po uobičajenoj akademskoj metodi. Međutim, ujedno je to bila i pedagoška metoda posrednog usvajanja (memoriranja) znanja, posebice iz geografije, biologije, donekle i povijesti, što je bilo važno za ljude koji komuniciraju znakovnim jezikom. Također, studenti Zavoda odlazili su na izlete u prirodu s ciljem vizualnog fiksiranja

krajolika, što je bila pedagoška metoda za pamćenje podataka koji bi im kasnije mogli koristiti u radu u ateljeu. No Slava je crtala i na otvorenom, prema prirodi što nije bilo predviđeno školskim programom. Jedan od njezinih najranijih crteža olovkom je *Sused-grad*, 1889. – kompozicija joj je zadana samom prirodom viđenog. Crtež je nastao tijekom ljetnih praznika koje je provela kod kuće. Do ljeta 1892. izradila je brojne crteže u prirodi. Nakon povratka iz Beča nastaviti će sa slikanjem i crtanjem, i to samostalno, na licu mjesta (crteži lišća, ljeto 1892.)

Posjedovala je izrazit talent i veliku intuiciju za bit slikarstva jer je njezino slikarsko obrazovanje bilo prilično skromno (možda je dodatne razloge slikaričinog neiscrpnog likovnog izražaja moguće tražiti u nedostatku verbalne komunikacije kao posljedici njezine gluhoće). Praktički jedinu pravu slikarsku poduku dobila je u ateljeu Bele Čikoša Sesije (1864. – 1931.), najpoznatijeg hrvatskog slikara simbolizma, koji je svoje učenike poučavao inzistirajući na strogoj akademskoj metodi učenja. Naime, nakon povratka iz Beča, prijatelj obitelji Raškaj uočio je slikarski talent Slave Raškaj i izborio se da Slava bude primljena kao učenica u atelje Bele Čikoša Sesije. Čikoš je nastavio predavati akademske vještine na način koji je i sam stekao školovanjem na bečkoj i Münchenskoj akademiji.

U to vrijeme izradila je brojne prikaze cvijeća i mrtve prirode izvedene u tehnici akvarela, gvaša, npr. *Studija cvijeća*, 1894., *Mrtva priroda s cigaretom koja se puši*, 1896., *Kolonija jaglaca na zemlji*, 1897.

Poznati slikar i povjesničar umjetnosti Ljubo Babić u svojoj knjizi *Umjetnost Hrvata* iz 1934. godine jednostavno je objasnio tadašnju umjetničku situaciju u Hrvatskoj:

„Pravilo tog doba bilo je zadovoljiti svačiji ukus; predmet, tj. priroda na koju su se pozivali bila je tek u drugom planu, a kanon i forma u prvom planu. Za njih slika nije sklad slikarskih vrijednosti: linija, oblika i boja, već su joj podređeni zanimljiv motiv i anegdota, nije se tražio izravni, kreativni izraz; fokus je bio na opisu i ilustraciji...“

Dakle, to je bila situacija u kojoj je Slava radila. No, postupno je prestala koristiti tamne akademske pozadine u svojim slikama, zamjenjujući ih svijetlim vodenastim prozračnim tonovima, potpuno odbacujući akademsku metodu rada.

Pokušat ćemo pokazati da je slikarica intuitivno, a time i faktično, od svih hrvatskih umjetnika toga doba bila najbliža impresionističkoj metodi prvih impresionista. Definiramo li impresionistički način kao rezultat slikareva boravka i rada u prirodi (*plein air*) gdje se slikar stalno vraća mjestu s kojeg je započeo sliku kako bi uhvatio svjetlost i boje trenutka, opisali smo način na koji je stvarala Slava Raškaj. Ne radi

Slava Raškaj
Kokoške, 1897. – 1900., Zbirka Kalečak
Dvorišni prozor (Kokoši), 1898., Zbirka Kalečak
Pijetao i kokoši, oko 1896., Zbirka Kalečak

se o morfološkoj primjeni već viđenih vizualnih oblika, već je njezin rad rezultat pomnog svakodnevnog promatranja i proučavanja svjetlosnih mijena i boja tijekom dana, što onda rezultira određenom morfoloijom. Naravno, i raniji su slikari slikali u prirodi, ali konceptualno se radilo o skicama, studijama koje su im bile od pomoći u radu na slikama koje su kasnije izrađivali u ateljeu. Dakle, radilo se o akademskom pristupu. U hrvatskom su slikarstvu djela slikara prve Münchenske generacije izrazit primjer takve metode. Vlaho Bukovac, poznati hrvatski slikar koji je došao u Zagreb iz Pariza i donio nov način slikanja, *fa presto* i svijetlu paletu, predstavljao je određeni *novum*, ali samo na prvi pogled. Riječ je o svojevrsnoj maniru, tj. slikanju *alla*. Kritičari su Bukovca i njegove slikarske sljedbenike prozvali slikarima „šarene zagrebačke škole“ koji su usvojili određenu morfologiju, ali nastavili raditi akademskim metodama. Atmosfera slika stvara dojam kao da su potpuno slikane u *plein airu*. Tu je bitna konceptualna razlika – Slava je odlazila u prirodu, promatrala promjene svjetla i te radove nije smatrala pripremom, već svojim gotovim slikama, a ne skicama, ne studijama za slike. Osim toga, Slava Raškaj nije radila ništa drugo, odbijala je svaki drugi posao. I to ju je odredilo kao umjetnicu, a ne samo još jednu „nedjeljnu slikaricu“.

I upravo je to ono što Slavu Raškaj čini modernom slikaricom u prostoru geografske periferije umjetničkih zbivanja na prijelazu stoljeća, a time je i definira kao istinsku umjetnicu, prvenstveno intuitivnog poriva.

Slavino zagrebačko razdoblje trajalo je od povratka iz Beča do smrti u duševnoj bolnici, tj. od 1893. do 1906. godine. Zagrebački dobročinitelj našao joj je „atelijer“ u bivšoj mrtvačnici, gdje je nastao i njen poznati otužan *Autoportret* iz 1898. Tih nekoliko godina (1898. – 1902.) vrhunac su Slavinog slikarstva. Sasvim je ovladala tehnikom akvarela, savladala je perspektivu i oslobodila se akademizma te osjetila potpunu slobodu rada. Razvila je psihu akvarelistice. Samosvijest stječe izlaganjem na Hrvatskom salonu 1898, a konačno je započela raditi i radove većeg formata na pravom crtačem papiru za akvarel u *plein-airu* (*Ravnica kod Ozlja, Rijeka Kupa kod Ozlja, Pejzaž sa seoskim kućama*), dok u Botaničkom vrtu slika svoje poznate lopoče.

Godine 1899. s Društvom hrvatskih umjetnika sudjeluje na izložbama u Petrogradu i Moskvi, a dosta vremena provodi i u rodnom Ozlju lutajući s blokom za crtanje. (Blok za crtanje čuva se u Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci). Postupno njeni radovi od opservacije okom postaju izraz duhovnog stanja: *Ozalj sa šumom, Kupa kod Ozlja, Šumski pejzaž, Pejzaž*. Na nekim djelima uočava se utjecaj simbolizma njenog učitelja Čikoša; mali frizovi visibaba, izbor tonaliteta boja, florealne linija buketića cvijeća.

Godine 1900. Slava stvara neka od svojih najvrjednijih djela, u kojima pokazuje interes za eksperimentiranje – posebno ju zanima bijela (boja) koju postiže izbjeljivanjem podloge, a traži i nalazi pravi odnos između pigment boje i voda (*Drvo u snijegu, Ozalj grad*).

Okušala se i u tehnici pastela slikajući ljudski lik. Svijetlo unosi na isti način kao i u akvarelu. Obrisi se rastvaraju pod nanesenim mrljama boje, crtež se gubi. Pastelom *Djevojčica u crvenoj haljini* ostvaruje svoju želju da u djelo unese sunčevu svjetlost kao podsjetnik na svoja lutanja žitnim poljima.

Njezin tragičan život tema je brojnih romantiziranih i trivijaliziranih prikaza neshvaćene, naivne, gluhoijeme slikarice te senzacionalističkog pristupa slikaričinu životu i djelu. Njezina osjetljiva priroda bila je izmučena emocionalnim previranjima. Nerazumijevanje najbližih, posebice majke koja nije odobravala Slavine umjetničke ambicije i željela joj je osigurati sigurniji život, dovelo je slikaricu do ozbiljnih psihičkih problema koji nisu bili pravilno shvaćeni i liječeni. Nakon ispada izazvanog ozbiljnom svađom s majkom 1902. godine, Slava je hospitalizirana u psihijatrijskoj bolnici koju nikada neće napustiti. Službena dijagnoza u povijesti slikaričine bolesti bila je „Amentia“, te dodano „gluhoniema“, „idiot“, „parcialno obučena slikarica“, što je za današnje shvaćanje apsolutno pogrešno i uvredljivo. Ta tužna okolnost odigrala je ključnu ulogu u njezinoj preranoj smrti. Međutim, umjetnički poriv nije je napuštao. Dapače, u svojoj maloj bolničkoj sobici stvorila je niz malih crteža. Možda je u tim malim crticama našla svoj svijet, koji je bio daleko prije vremena u kojem je živjela i radila.

UZ IZLOŽBU *STE SE ZRIKTALE!*

Ste se zriktale! Stara sjećanja na moderne frizure, Galerija Kupola Gradske knjižnice Grada Zagreba.
4. 7. 2023. – 5. 9. 2023.

Martina Šoda, nezavisna istraživačica

Izložba *Ste se zriktale! Stara sjećanja na moderne frizure* otvorena je 4. srpnja 2023. godine u Galeriji Kupola Gradske knjižnice Grada Zagreba. Izložba je otvorena govorom Ane Antolović, jedne od autorica izložbe. Posjetitelji su do 5. rujna 2023. imali priliku vidjeti odabrane fotografije iz obiteljskih arhiva autorica koje su, koristeći pristupe s područja antropologije tekstila, na ingeniozan način povezale život ruralne sredine 1960-ih sa suvremenim trendovima odijevanja i uređivanja te društvenog ponašanja.

Autorice izložbe Ana Antolković, Martina Novosel, Martina Petrović i Martina Piškor, po struci etnologinje, sociologinje i povjesničarke, okupljene su u znanstveno-umjetnički kolektiv Etno Šnajderaj. Začeci izložbe mogu se pronaći u studentskim radovima autorica u kojima su proučavale fotografije kao etnografskih dokaz unutar kolegija Antropologija tekstila profesorice Tihane Petrović Leš. Prvu iteraciju ove izložbe predstavile su 2020. godine. Izložba koja je tada bila pod nazivom „Ste se zriktale! Transformacije u odijevanju ruralnog Zagreba 1960-ih“ bila je dostupna u digitalnom i fizičkom obliku. Drugo je izdanje izložbe, naziva „Ste se zriktale! Vol. 2“, izloženo u Galeriji Oblok u Sesvetama 2022. godine, a bilo je posvećeno promjenama u odijevanju stanovnika ruralne okolice Grada Zagreba, uz propitivanje procesa i razloga ovih promjena te kako su one utjecale na te iste stanovnike.

Izložbu su činile fotografije iz obiteljskih arhiva autorica, popraćene analizama narativa članova njihovih obitelji koji su prikupljeni prilikom istraživanja za potrebe izložbe. Fotografije s popratnim objašnjenjima su obogaćene komparacijama sa suvremenim trendovima, čime se građa približava posjetiteljima. Tako je posljednja iteracija izložbe bila posvećena frizurama, a u vitrinu na ulazu u izložbeni prostor su postavljene marame članova obitelji autorica.

Budući da su autorice iz različitih dijelova Zagreba, izložba je predstavila ruralna naselja koja sa svih strana omeđuju Zagreb – Markuševac na sjeveru, Adamovec na istoku, Vrapče na zapadu te Hrelić na jugu. Stanovnici navedenih naselja su bili u svakodnevnom tranzicijama prema gradu Zagrebu, bilo radi posla ili školovanja, te su se na taj način miješali urbani i ruralni aspekti njihova odijevanja. Autorice su izložbom nastojale prikazati aspekte prijelaznog odijevanja, transformacije iz ruralne u urbanu sredinu koja se očituje u postupnom prelasku iz tradicijske nošnje u gradsko odijelo. Šezdesete godine odabrane su kao godine većih promjena u gradskom odijevanju kroz jačanje popularne i potrošačke kulture, a koja se zatim širila i na gradsku periferiju.

Izložba je tematski podijeljena prema razlikama u odijevanju u svečanim i svakodnevnim prilikama te prema spolovima i dobi. U svečanim prilikama,

kao što su svadbe i krizme, ali i fotografiranje jer fotografi nisu bili česta pojava u prigradskim naseljima, oblačila se najnovija ili najsvječanija odjeća, što je nerijetko bila nošnja. Poseban je naglasak na tradiciji bio pri vjenčanjima, pa tako autorice iznose primjer mladenke kojoj je svekrva prilikom svadbe moderno oglavlje zamijenila rupcem kako bi pokazala njenu promjenu statusa. Kroz različite primjere iste prilike, autorice su prikazale kako običaji i prakse u ovim naseljima nisu bili univerzalni. Odabir tradicionalne ili pak civilne vjenčane oprave ovisio je o financijskim uvjetima pojedinca, kao i mogućnosti kontakta s urbanom sredinom. Zbog svojih poslovnih i obrazovnih obveza, i mogućnosti muškarci su bili u češćem kontaktu s gradom, pa stoga ne iznenađuje da je šezdesetih godina vidjeti muškarca u nošnji bila rijetkost, osim ako je riječ o crkvenim blagdanima.

Autorice su se anegdotalno osvrnule i na primjere u kojima promjene nisu bile srdačno dočekane. Pod crticom naziva „Šos-hlače i čik skandal“ prikazano je čuđenje sumještana prema mladoj ženi koja je sašila odjeću prema najnovijim trendovima, a s dodatnim se osuđivanjem susretala radi pušenja, što je bilo nezamislivo za žensku osobu. Svevremenski „jaz generacija“ prikazan je kroz narrative o osuđivanju mladih žena zbog slobodnog i ležernog odijevanja, kao i neprilagođenost starijih dama u kombiniranju kupljenih odjevnih predmeta s dijelovima nošnje koje mlađi sumještani percipiraju kao fašničko ruho. Oba su primjera protumačena kao sram od tijela, razodijevanja i preodijevanja, pri čemu se gradska odjeća smatra nedovoljnim i neadekvatnim pokrovom tijela.

Poseban je naglasak ovog izdanja izložbe bio na frizurama – širenje trenda „trajne“, oglavlja, priča o rupcu i njegovoj inkorporaciji o nove trendove. „Trajna“ je isprva dočekana s čuđenjem i/ili neodobravanjem, dok je kasnije prihvaćena kao praktično svakodnevno rješenje. Rubac je ostao kao česti modni dodatak, čak i u urbanim prilikama, kao što je posjet gradu. Tema frizura i oglavlja dodatno je oplemenjena kroz radionicu frizura 1960-ih, održanu 5. rujna 2023. godine u 18 sati. Popunjena radionica koju je vodila etnologinja Katarina Lamešić dala je priliku zainteresiranim da u praksi iskuse izradu svakodnevnih i svečanih frizura.

Izložba je imala interaktivni karakter i kroz kutak za osobe koje su potaknute izložbom odlučile istu obogatiti svojim fotografijama ili fotografijama svojih obitelji. Svim je posjetiteljima upućen otvoreni poziv za sudjelovanje u budućim istraživanjima kroz doprinos materijala, čime će se ova izložba zasigurno širiti i održavati svježom i pristupačnom.

Autorice su izložbom prikazale složenost promjene i prilagodbe osobnog identiteta društvenim promjenama koji se očituje u fizičkom prostoru kroz odjeću i frizuru. Kroz materiju izložbe pokazale su kompleksnost takvih promjene koje nisu niti univerzalne niti linearne, dok su se kroz interaktivnost putem doprinosa izložbi i kroz radionicu frizura otvorile vrata mlađim generacijama za istraživanje, kao i starijima za prisjećanje.

ANTIUNIFORMA: PERFORMATIVNI JEZIK ODJEĆE

Antiuniforma: O tome kako feministički performans u Hrvatskoj počinje antimodom. Galerija Događanja, Zagreb, 2. 12. – 14. 12. 2024., kustosi: Suzana Marjanić, Maja Pavlinić i Zvonimir Dobrović/ Udruga Domino

Ana Gruić Parać, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Alison Lurie zalaže se za to da odjeću promatramo kao jezik i zato svoju knjigu *The Language of Clothes* započinje tvrdnjom da i odjeća mora posjedovati svoj rječnik i gramatiku. Pritom ne treba zaboraviti da postoji mnoštvo jezika kada je riječ o ljudskom govoru, a jednako je i s jezikom odjeće: ne postoji onaj univerzalan. Vokabular odjeće, tvrdi Lurie, gotovo je jednako širok poput onog govornog jezika, a bogatstvo tog vokabulara proporcionalno je broju odjevnih predmeta. Lurie, kao ekstremni oblik konvencionalne odjeće, navodi uniformu. Njezino oblačenje označava pristanak na oduzimanje prava na individualnost, a u paraleli s jezikom to bi predstavljala cenzura. Uniforma sprječava prirodan tok govora i umjesto njega koriste se mehaničke, naučene rečenice, a njezino skidanje označava osjećaj olakšanja sličan onome kada netko siđe s govornice i vrati se svakodnevnom, neslužbenom govoru. Uniforma će se često naći u analizama teoretičara mode kao prvi primjer antimode, a upravo njoj, kao okosnici politike otpora posvećen je ciklus izložbi o feminističkom performansu u Hrvatskoj.

Vlasta Delimar 1980. godine izvodi *Transformaciju ličnosti kroz odjeću, šminku i frizuru* (Galerija SC, Zagreb) u kojoj, kao jedina manekenka, izvodi modnu reviju, mijenjajući odjevne predmete i dodatke, a koja rezultira njenim finalnim nagim izlaskom. Moda

svoju performativnost izvodi upravo preko tijela koje je uvijek bilo pod dvostrukim kodiranjem; prikriivanjem i razotkrivanjem, a na tijelu i preko tijela mogli su se uočavati i mnogi bipolarni odnosi; ljubav-nasilje, vjera-sumnja (Hošič, 2018;126). Povijest tijela pokazuje se izuzetno bitnom jer upućuje na neke nove mijene i mogućnosti u izvedbi. No iskustvo tijela, posebice kada govorimo o modnom izvođenju, postaje polazna točka imajući na umu činjenicu o bliskosti i odnosu koji se stvara između tijela i odjevnog predmeta, a takav odnos se pak analizira upravo kroz izvedbene umjetnosti. Charles Frederick Worth predstavlja neizostavno ime kada pokušavamo dokučiti povijesnu perspektivu modnog performansa kakvog danas poznajemo, a čiji temelj leži u njegovoj tada radikalnoj odluci o predstavljanju odjeće na živim modelima. Simbioza tijela i odjeće zahtijevala je i redefiniranje samog biološkog tijela koje sada počinje funkcionirati kao i komercijalni kapital, ali postaje i društveno angažirano (Ibid, 127).

Sanja Iveković performansom *Jedan dan izazovna* iz 1976. (Arte Fiera, Galleria del Cavallino, Bologna) kao polazište uzima reklamu iz ženskog časopisa *Marie Claire* u kojoj se žena pojavljuje u svoje tri dodijeljene uloge: nježna, izazovna, tajanstvena. Ženski časopisi temeljili su ulogu žene na njezinoj privlačnosti i seksualnosti, dok s druge strane njen

glas društvene kritike nije bio dobrodošao, što je pak naglašena ženska pasivna uloga koja stvara savršen svijet ispred fotografskih objektivna, a prodaje ga putem naslovnica modnih časopisa.

Ivana Popović upravo je nametnuti režim ljepote vidjela kao pokretačku silu za vlastiti obračun s postojećim kanonima. Obračun je usmjeren prema nemilosrdnim standardima modne industrije koja ili preobličuje ili se u potpunosti rješava svih koji se u njih ne uklapaju. Ivana raskrinkava modni sustav brišući s njega laganu bajkovitost koju servira, a tijelo nudi kao podlogu, kao sjecište svih zapleta i obrata, pa je sukladno takvim ulogama to tijelo podvrgnuto ispitivanju krajnjih granica, ali i mogućnostima njegovih dorada, poboljšanja.

Tajči Čekada 2019. započinje projekt *Gospa od Supa*, veslajući plažom Kantrida na sup dasci kojim propituje svoj odnos spram Majke Božje sa stajališta suvremene umjetnice. Mješavina ženske seksualnosti i religijske ikonografije gotovo uvijek izazivaju kontroverzu te se doživljavaju kao strategija šoka. Prisjetimo se samo ikone pop kulture, Madonne, koja je upravo koketiranjem s religijskim elementima propitivala društvene granice, pojmove roda, ali je redefinirala kulturne obrasce vremena u kojem je bila na samom vrhu. Posuđivanje religijskih mitova sa sobom neizbježno povlači pitanja zabrane i dopuštanja, stvaranja podjela na one kojima je takvo nešto dopušteno i one druge, kojima isto nije.

Spomenimo i Xenu Loredanu Županić koja spaja glazbu i umjetnost performansa, vokoperformans, prvi hrvatski feministički punk bend *The Schizoid Wikler's* te Miyu Križanić koja prenatlašenu ženstvenost i svakodnevnu kostimografsku igru koristi kao alat otpora.

Ciklus *Prekasno je za odustajanje*, koju čine četiri izložbe, nudi pregled onoga što se događalo, ali i što se događa na hrvatskoj feminističkoj performativnoj sceni, a nastavlja se i u 2025. godini

Literatura:

- Lurie, Alison (2000) *The Language of Clothes*; New York: An Owl Book.
- Hošić, Ifran *Performativnost mode: medijske slike i ekscesi tijela* u: Paić, Ž; Purgar, K (ur.) (2018) *Teorija i kultura mode: discipline, pristupi, interpretacije*, TTF, Zagreb (str. 125-144)

A LA TURKA

A la turka. Orientalni utjecaji na hrvatske narodne nošnje. Autori: Josip Forjan i Ivana Mihajlić iz Centra za tradicijsku kulturnu baštinu, 2022. – 2024.

Ana Antolković, nezavisna istraživačica

Izložba *A la turka – orijentalni utjecaji na hrvatske narodne nošnje* nastala je pod okriljem Centra za tradicijsku kulturnu baštinu (podružnica Kulturnog centra Travno), a od 2022. do 2024. godine doživjela je četiri postavljanja i dvije različite inačice. Autori izložbe su Ivana Mihajlić i Josip Forjan iz Centra za tradicijsku kulturnu baštinu (KUC Travno).

Prva postava izložena je u suradnji s Turskim kulturnim centrom Yunus Emre Enstitüsü iz Zagreba od 22. studenog do 18. prosinca 2022. U prostorijama spomenutog centra posjetitelji su mogli razgledati lutke s narodnim nošnjama i fotografije. Autori su izložbom prikazali utjecaj Osmanskog carstva na tradicionalno odijevanje na pojedinim lokalitetima u Republici Hrvatskoj te na odjeći hrvatskih nacionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Kosovu. Osim hrvatskih nošnji predstavljene su i nošnje drugih naroda i etničkih skupina koje su se formirale pod snažnim tursko-orijentalnim utjecajem: Bošnjaka (BiH, Crna Gora), Crnogoraca, Albanaca i Goranaca (Kosovo), Srba, Turaka Juruka i gornjorekanskih Torbeša (Sjeverna Makedonija). Autori su izložbom željeli istaknuti da su snažni orijentalni utjecaji na tradicionalnoj odjeći vidljivi kroz nekoliko instanci: stilove odijevanja, tkanine za izradu odjeće, krojeve odjevnih predmeta, načine izrade i urešavanja tkanih te u nazivlju pojedinih odjevnih dijelova.

Isti postav gostovao je u Etnografskom muzeju u Splitu od 25. svibnja do 1. rujna 2023. godine. Svečano otvorenje održano je točno u podne 25. svibnja pred zaposlenicima Muzeja te posjetiteljima, od kojih su mnogi bili strani turisti. Uz zvukove lokalnih klapskih pjevača, priređena je i zakuska, a cijeli događaj popraćen je prikladnim uvodnim govorom tadašnjeg ravnatelja Etnografskog muzeja u Splitu, dr. sc. Silvia Braice te govorom Ivane Mihajlić, autorice izložbe, uz Josipa Forjana. Izložba se mogla pogledati do 1. rujna 2023. a prema podacima s društvenih mreža Centra za tradicijsku kulturnu baštinu do navedenog datuma posjetilo ju je 29.196 posjetitelja.

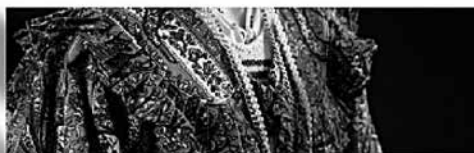
Na izložbi su narodne nošnje izložene na lutkama i na fotografijama s popratnim objašnjenjima na hrvatskom, engleskom i turskom jeziku. U sklopu izložbe tiskan je i dvojezični hrvatsko-engleski katalog izložbe koji donosi tekstove autora izložbe i suradnika Darija Puljića. U nekoliko poglavlja u katalogu objašnjavaju doticaj s osmanskim modom i utjecaje te mode na hrvatske narodne nošnje kroz brojne opisne i fotografske primjere.

Zbog dobre posjećenosti i interesa javnosti na izložbi u Zagrebu i Splitu autori su na Noć muzeja 26. siječnja 2024. godine postavili i prošireno, dopunjeno izdanje ove izložbe pod nazivom *A la turka 2. Orientalni utjecaji na hrvatske narodne nošnje i nošnje*

A LA TURKA

Orijentalni utjecaji
na hrvatske
narodne nošnje

drugih naroda u Turskom kulturnom centru Yunus Emre Enstitüsü u Zagrebu. Na otvorenju izložbe, brojnu publiku pozdravili su autori izložbe i predstavnici TKC-a Yunus Emre Enstitüsü, a Zrinka Posavec uveličala je događaj izvedbom nekoliko sevdalinki.

Povodom ove izložbe objavljen je i dvojezični katalog na hrvatskom i turskom jeziku s tekstovima niza autora. Svi tekstovi popraćeni su i fotografskim primjerima tradicijske odjeće i dodataka. Povjesničar Mario Katić pisao je o Osmanskom Carstvu i cjelokupnim kulturnim utjecajima koje je ostavilo na teritorijima pod njegovom vlašću, kao i o kulturnim utjecajima danas. Ivana Mihajlić dala je uvod o doticaju s osmanskim modom, a na njezin tekst se nadovezao Josip Forjan koji je prikazao orijentalne utjecaje na hrvatske narodne nošnje. Forjan se također osvrnuo i na orijentalne elemente u nošnjama Albanije, Crne Gore, Kosova i Sjeverne Makedonije. Dario Puljić dao je osvrt na orijentalne utjecaje na tradicijsko odijevanje u Bosni i Hercegovini. Ivan Terzić pisao je o orijentalnim utjecajima na žensku građansku nošnju Srbije tijekom 19. stoljeća. Saša Ivković prikazao je pokrivanje glava i lica žena pri izlasku iz kuće.

Literatura:

- Forjan, Josip, ur. 2023. *A la turka – orijentalni utjecaji na hrvatske narodne nošnje*. Zagreb: Kulturni centar Travno.
- Forjan, Josip, ur. 2024. *A la turka 2 – orijentalni utjecaji na hrvatske narodne nošnje i nošnje drugih naroda*. Zagreb: Kulturni centar Travno.

BILJEZI OTPORA I KAPITALOCENA

uz izložbu *Kapitalocen vs. „Zemlja je naša ljubavnica!“*, kustosi: Suzana Marjanić, Maja Pavlinić i Zvonimir Dobrović, Muzej grada Zagreba, 2025.

Goran Đurđević

Četvrta izložba *Kapitalocen vs. „Zemlja je naša ljubavnica!“*, iz ciklusa izložbi *Prekasno je za odustajanje* udruge Domino (kustosi: Suzana Marjanić, Maja Pavlinić i Zvonimir Dobrović), na temu feminističkoga performansa, kapitalocena, rada, ekologije, osobnih iskustva te svijeta više od ljudskoga, okupila je radove 16 umjetnica: Irene Bočkai, Josipe Bubaš, Nikoline Butorac, Branke Cvjetičanin, Alemke Đivoje, Ivane Filip, Nataše Hrust, Zvezdane Jembrih, Ivane Keser, Kristine Leko, Anamarije Levak, Glorije Oreb, Ivane Ožetski, Nike Radić, Lale Raščić i Mie Štark koji su bili izloženi u gornjogradskom Muzeju grada Zagreba tijekom ožujka i travnja 2025. (14. 3.– 6. 4.).

Odlazeći na izložbu iz mojeg smještaja pored autobusnog kolodvora i nedaleko rijeke Save, moja supruga i ja tramvajem smo prolazili konglomeratom novijih i starijih zgrada prošaranih grafitima, napuštenim mjestima i ne-mjestima, postupno se približavajući Donjem gradu u kojemu se izmjenjuju razvaline od potresa, skele za obnovu, kao i ugostiteljski i trgovački objekti, da bismo na središnjem zagrebačkom trgu pošli pješice prema muzeju koji je udobno smješten na Gornjem gradu. Ova nedaleka vožnja i hod zapravo navode na promišljanje o prirodi i Prirodi, prostorima i mjestima, ne-mjestima, ljudima, neljudskim su-bićima počevši od životinja, biljaka, gljiva, mikroba, ali me još više podsjećaju na moć

percepcije. Koliko vidimo ono vidljivo poput tla, stabala, kukaca, mačaka, betona, plastike? Kakve nam emocije izaziva? Uspijevamo li dokučiti nevidljivo uključiti lokalne i globalne strukture, procese, distribucijske mreže, isprepletene događaje, usporedne svjetove? Tragom takvih misli i osjećaja, kao i dijaloga sa suprugom, stigli smo u muzej. Izložba se nalazi u podrumu koji se zove Stara vura. Ne znam koliko su to svjesno kustosi izložbe osmislili, ali odlazak pod zemlju je novi element kojim dolazimo do novih spoznaja, vrijednosti, efekata i afekata. Počinjem promišljati o rudarima koji idu u utrobu zemlje, o drevnim misticima koji su u podzemnim špiljama upoznavali sebe i svijet oko sebe ili o uurbanim sugrađanima koji se voze podzemnom željeznicom. Nedvojbeno je da u takvim okolnostima vrijede druga pravila. Na samom ulazu osjećam poseban miris, a istovremeno gledam postav izložaka koji su prezentirani kao kombinacija fotografskog materijala i pisanog opisa. Veoma je interesantna ideja prožimanja slojeva jer imamo zidove na kojima su postavljene metalne mreže da bi na njih štipaljkama bile postavljene fotografije i opisi izlagačica. U toj korelaciji materijala vidimo inovativnost kustosa koji su iskoristili prostor i oblikovanje prostora drevnog podruma, zidova i temelja gradskog muzeja te integrirali na ranonovovjekovne zidove suvremene instalacijske elemente – metalnu

mrežu, potom otisnuta foto svjedočanstva performansa i prostornih intervencija na foto panelima te dvojezične opise na papiru pričvršćene drvenim štikaljkama. Ovakvo je mikrokuriranje pokazalo slojevitost materijala i vizualno-taktilno nas uvelo u priču o antropocenu i kapitalocenu.

Termin antropocen (Crutzen, Steffen, McNeill, 2007, 614–621) jedan je od najkorištenijih termina u suvremenoj humanistici i akademskom diskursu s pomoću kojega se objašnjava svijet s dominantnom ulogom ljudi. U međuvremenu je, prema istraživanju Franciszeka Chwałczyka, prisutno više od 90 termina koji se povezuju, prožimaju ili nadopunjuju s antropocenom, kao što su plastocen, kapitalocen, urbanocen itd. (Chwałczyk, 2020). Čovjek i ljudi su u posljednjim stoljećima i desetljećima ostvarili (pogubnu) dominaciju nad planetom i svijetom više od ljudskoga. Takva je politika dominacije ovjekovječena u različitim aspektima, uključujući masovnu potrošnju, popularnu kulturu i produkciju znanja. Jedan od mogućih pravaca za objašnjavanje tih dugih procesa je kapitalocen, termin kojeg je uspješno iskovao Jason Moore, prema kojemu fokus na klimatske promjene, dominaciju, otuđenje od prirode, beskrupulozno iskorištavanje resursa te korporativnu globalizaciju pokazuje isprepletenost s poviješću kapitalizma. Upravo je kapitalizam zamašnjak za imperijalizam, kolonijalizam, rasizam, specizam i patrijarhat, pri čemu ne želim reći da nekih od navedenih termina nije bilo ranije, već su napredovali i dobili današnji oblik u kapitalističkom okružju.

Iz tih je razloga bilo iznimno važno čuti i vidjeti glasove različitih umjetnica čiji je pristup vrlo mozaičan sukladno njihovim interesima, dobi, regionalnoj pripadnosti i raznolikim identitetima. Zato su njihovi performansi posvećeni stvaranju prostora (Nataša Hrust, Alemka Đivoje), voda i plave humanistike (Zvezdana Jembrih, Gloria Oreb), tijela i tjelesnosti (Josipa Bubaš), povezanosti ljudi i biljaka (Branka Cvjetičanin, Ivana Keser), prožimanja ljudi i životinja (Irena Bočki), percepcije životinja (Ivana Filip, Iva Korbar), ekoaktivista i njihovih zanemarenih glasova (Nikolina Butorac) ili osobnih ekonarativa (Ivana Ožetski, Anamarija Levak). Bez obzira na raznolikost motiva, tema i izvedbenih praksi, moguće je pratiti

određene zajedničke elemente. Osim ženskog odgovora u obliku performansa, svi su izložci povezani su s holističkim shvaćanjem prirode i odbacivanjem hijerarhijskih načela u kojima je netko ili nešto dominantno. Izložbu zatvara efektna instalacija tla s nizom ostataka – ljudskih i neljudskih. Bez obzira na izložene ostatke i instalacije, zasigurno je tlo prepuno i različitih malih i nevidljivih bića koja nas podsjećaju na složenost svijeta oko nas i prelazak na viševrsne i multisenzorne dimenzije.

Gledajući izložbu i shvaćajući performanse iz raskursa ženskih glasova o prirodi i Zemlji, zaista možemo zaključiti da je zadnji trenutak za re-organizaciju i drugačiji odnos prema okolišu, krajoliku, prostoru i prirodi kako bismo se pomakli od prirode kao resursa do prirode kao cjeline čiji smo i sami dio te nedjeljiva cjelina.

Ova je izložba ujedno i završna iz projekta *Prekasno je za odustajanje* o povijesti feminističkoga performansa u Hrvatskoj. Kako navode kustosi:

„Naslov je ove zelene izložbe preuzet iz „Manifesta o ekoseksualnosti“ Annie Sprinkle i njezine partnerice Beth Stephens, a može se nadovezati na (neo)marksistički i ironičan odgovor Slavoj Žižeka (usp. „Ecology against Mother Nature. Slavoj Žižek on Molecular Red“). Verso Books, 2015) na globalno razdoblje nekontroliranoga propadanja, na goruće teme održivosti, međuodnosa čovjeka i prirode te percepcije prirode isključivo kao resursa.”

Otvorenje izložbe

Kapitalocen vs. "Zemlja je naša ljubavnica!"

Četvrta, završna izložba iz ciklusa izložbi Prekasno je za odustajanje o povijesti feminističkoga performansa u Hrvatskoj

Muzej grada Zagreba
14. ožujka 2025. godine u 19 h

Ana Antolković je etnologinja i kulturna antropologinja. Diplomirala je etnologiju i kulturnu antropologiju te južnoslavenske jezike i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radila je na Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu i u Centru za tradicijsku kulturnu baštinu u Zagrebu. Njena glavna polja interesa su etnokoreologija i antropologija tekstila u kombinaciji s digitalnom humanistikom, vizualnom antropologijom i društvenim sjećanjem. Navedena polja povezuje kroz istraživanja i praktični rad na tradicionalnim plesovima, kreiranjem radionica i izložbi, digitalnih sadržaja i radom na digitalnim arhivima.

Vilma Benković obrazovana je za grafičku dizajnericu u Splitu, a diplomirala je sveučilišni studij etnologije i antropologije te filozofije na Filozofskom fakultetu u Zadru. Višegodišnja je suradnica časopisa Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, s naglaskom na pisanju književnih i stručnih prikaza. Njezina područja interesa obuhvaćaju organizacijsku antropologiju, kulturne studije s fokusom na medijske teorije i vizualnu kulturu, te političku filozofiju. Amaterski se bavi proizvodnjom filmske šminke i specijalnih efekata.

Ivanka Buzov profesorica je na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Splitu. Diplomirala je sociologiju 2008. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, a doktorirala 2013. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu sa temom „Utjecaj nastavnih programa na promjenu studentske ekološke svijesti“. Njezin znanstveno-istraživački rad obuhvaća područja poput sociologije okoliša, feminizam i civilno društvo. Objavila je niz znanstvenih i stručnih radova na temu obrazovanja, okoliša, ruralnih sustava, održivog razvoja i dr.

Nikolina Butorac diplomirala je Nove medije na Odsjeku za animirani film i nove medije pri Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Od 2015. godine aktivno sudjeluje na brojnim skupnim izložbama, festivalima, performativnim projektima i umjetničkim radionicama. Boravila je na više umjetničkih rezidencija i surađivala s inozemnim i domaćim umjetnicama. U svom radu koristi alate društveno angažirane umjetnosti te kroz participativne procese s različitim skupinama – starijom populacijom, adolescentima i osobama srednje dobi – istražuje i promišlja ekološka i socijalna pitanja, propitujući granice između individualnog i kolektivnog, fizičkog i efemernog, mobilnog i fiksnog.

Branka Cvjetičanin je intermedijalna umjetnica educirana u području izvedbenih umjetnosti i specijalizirana za *site-specific* kazališnu režiju i produkciju *in situ* (MAPA - Moving Academy for Performing Arts Amsterdam, staž Oerol Festival Terschelling). Postdiplomski studij završila je na Bauhaus Kollege Dessau na temu UN Urbanizam, a diplomu Centra za ženske studije stječe 2017. godine. Godine 1999. inicirala je Polygon OS platformu za umjetnička istraživanja. Članica je HZSU, HS AICA, AREA mreže i dobitnica više umjetničkih nagrada i stipendija.

Sanja Čokolić rođena je u Splitu 1983. Na Sveučilištu u Splitu magistrirala je sociologiju (2013.) i forenziku: modul forenzika i nacionalne sigurnosti (2014.). Autorica nekoliko znanstvenih radova te sociološke studije o osobama s invaliditetom Invalidnost tolerancije (Leburić, Čokolić, Žaja, 2013.). Politička je i društvena aktivistkinja čije je područje znanstvenog interesa socijalna patologija.

Jan Defrančeski završio je diplomski studij filozofije i lingvistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Tijekom studija obnašao je funkciju demonstratora na Odsjeku za filozofiju i Odsjeku za lingvistiku te je primio dvije Nagrade za izvrsnost u studiju i Nagradu »Franjo Marković« (kao član Udruženja studenata filozofije). Od 2021. godine mladi je izvršni urednik dvaju filozofskih časopisa, *Filozofska istraživanja* i *Synthesis philosophica*, a od 2023. godine i vanjski suradnik Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje drži seminare iz etike i ontologije. Trenutačno pohađa doktorski studij filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Dora Derado Giljanović doktorica je znanosti povijesti umjetnosti. Od 2018. do 2022. godine radila je kao asistentica na Filozofskom fakultetu u Splitu, a 2023. godine stekla je doktorsko zvanje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sudjelovala je u više znanstvenih projekata Hrvatske zaklade za znanost i objavila više znanstvenih i stručnih radova u hrvatskim i međunarodnim časopisima. Aktivna je i kao voditeljica kulturnih projekata, nezavisna kustosica, prevoditeljica umjetničkih tekstova i osnivačica prve 3D virtualne izložbene i komercijalne galerije u Hrvatskoj. Od 2021. vodi DLightful Services, čiji rad obuhvaća područje kulturne komunikacije, kustoskih projekata i umjetničkog menadžmenta. Članica je HS AICA-e (Hrvatska sekcija Međunarodnog udruženja likovnih kritičara) te kustoskog tima HULU-a Split.

Jelena Zoe Disić je dugogodišnja aktivistkinja za prava i oslobođenje životinja. Godine 2019. osnovala je udruženje Vege zajednica, neprofitnu organizaciju koja se zalaže za ravnopravni sociokulturni tretman veganstva u svim sferama života.

Suradnica je u razvoju veganskog pokreta u Srbiji i osnivačica vegan i low waste restorana VeŽa u Beogradu.

Andrija Filipović je izvanredni profesor na Fakultetu za medije i komunikacije u Beogradu. Autor je knjiga *Ars ahumana: Antropocenske ontografije u umetnosti i kulturi 21. veka* (Karpos, 2022), *Conditio ahumana: Imanencija i ahumano u epohi antropocena* (Karpos, 2019), *Brajan Masumi* (FMK, 2016) i *Žil Delez* (FMK, 2015). Objavljivao je znanstvene radove u brojnim časopisima i zbornicima kao što su *Animality and Horror Cinema* (Palgrave Macmillan, 2025), *Plastics, Environment, Culture and the Politics of Waste* (Edinburgh University Press, 2023), *Sound Affects: A User's Guide* (Bloomsbury, 2023) i *The Routledge Companion to Gender and Affect* (Routledge, 2022). Bavi se istraživačkim radom na presjeku ekološke humanistike, queer studija i suvremene filozofije.

Tonči Gabelić diplomirao je novinarstvo na Fakultetu političkih znanosti na kojemu pohađa specijalistički studij "Odnosi s javnošću". Na istom je fakultetu angažiran kao vanjski suradnik na kolegijima "Oblici radijskog izražavanja" te "Radijska redakcija". Završio obrazovni program Centra za ženske studije u Zagrebu. Urednik je i novinar nacionalne radijske agencije "Media servis". U fokusu njegovog istraživačkog interesa su medijske reprezentacije marginaliziranih društvenih skupina, medijske publike, javni medijski servis, ali i političke kampanje i politička komunikacija te s njima povezani fenomeni.

Marija Geiger Zeman diplomirala je, magistrirala i doktorirala sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlena je kao znanstvena savjetnica na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u

Zagrebu. U primarnom fokusu njenog znanstvenog rada su teme vezane uz rod i rodne odnose u različitim društvenim kontekstima. Dobitnica je Državne nagrade za znanost (za područje društvenih znanosti) 2010. godine. Autorica je mnogobrojnih znanstvenih radova. U suradnji s prof. dr. sc. Meredith Jones uredila je tematski broj časopisa *Northern Lights: Film & Media Studies Yearbook* pod nazivom *Transforming Genitals in Culture and Media* (2023). Su-urednica je više stručnih zbornika.

Ana Gruić Parać je teoretičarka mode. Završila je diplomski studij teorije i kulture mode na Tekstilnotehničkom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala je na domaćim i inozemnim konferencijama izlažući o suvremenoj modi. Objavljivala je kao autorica u zbornicima *Umjetnost kao ideja. Konceptualne prakse u Hrvatskoj* (ur. Mirela Ramljak Purgar), *Teorija i kultura mode*. (ur. Žarko Paić i Krešimir Purgar) te kao suautorica u *The Palgrave Handbook of Image Studies* (ur. Krešimir Purgar). Trenutačno pohađa poslijediplomski doktorski studij Znanosti o književnosti, teatrologije i dramaturgije, filmologije, muzikologije i studija kulture na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Mirela Holy je znanstvena savjetnica na Institutu za istraživanje migracija usredotočena na teme klimatskih migracija, komunikacije migracija te interseksionalnosti klimatske krize, migracija i rodne nejednakopravnosti. Bila je ministrica zaštite okoliša i prirode te saborska zastupnica u dva mandata, pročelnica četiri studijska programa na Sveučilištu VERN' u Zagrebu te članica Upravnog odbora EU misije za prilagodbu klimatskim promjenama i društvenu transformaciju u okviru programa Horizon Europe. Objavila je sedam knjiga, dvije eko slikovnice i tri

uredničke knjige te brojne članke o okolišu, ljudskim pravima i komunikaciji. Dobitnica je nagrade Miko Tripalo za izniman doprinos demokratizaciji društva i promicanju ljudskih prava 2012. godine.

Adelisa Huremović magistra je kriminologije i socijalnog rada. Kao predavačica i edukatorica u Internacionalnoj policijskoj organizaciji bavi se prevencijom nasilja, mentalnim zdravljem i osnaživanjem mladih. Piše autorske tekstove, učestvuje u različitim projektima i obukama i trudi se otvarati prostor za marginalizirane i utišane glasove. Članica je više civilnih organizacija na području Crne Gore, poput Mreže za omladinski aktivizam, Zelene omladine i Udruženja kriminalističkih profajlera CPA.

Sandra Iršević je srpska novinarka i aktivistkinja posvećena istraživanju veza između feminizma i ekologije. Osnivačica je portala www.ecofeminizam.com. Njezin doktorski umjetnički projekt www.bunjevke.ecofeminizam.com istražuje nasljeđe Bunjevki kroz prizmu ekofeminizma, kombinirajući digitalne performanse, instalacije i tekstualne radove o održivosti i ženskom aktivizmu. Dobitnica je srebrnog sunokreta na Žisel festivalu 2023. godine za film "Slamarke: Izrada umetnosti od slame - veza između nasleđa, kreativnosti i održivosti", a u Kulturnom centru Novi Sad imala je samostalnu izložbu pod nazivom „Autorke bunjevačke priče: kreativnost i baština kroz generacije“. Učestvovala je na više međunarodnih i kolektivnih izložbi. Godine 2014. primila je Siemens Press Award za novinarske doprinose u području ekologije, kao i priznanja za aktivističke i medijske projekte. Predsjednica je Udruženja građana „Malin“.

Sanja Kastratović primarno je obrazovanje stekla u području prava i ekonomije, a radi kao trenerica i stilistica pasa. U slobodno vrijeme voli fotografirati, snimati kratke filmove, pisati kratke priče i članke o psima. Završila je obrazovne programe Centra za ženske studije te Centra za mirovne studije u Zagrebu, kao i Demo akademiju u Osijeku, jednogodišnji multidisciplinarni program obrazovanja o demokraciji. Bila je i redovna sudionica Političke akademije ljevice u organizaciji Radničke fronte. Trenutno studira protestantsku teologiju na Sveučilišnom centru za protestantsku teologiju Matija Vlačić Ilirik i pohađa feminističku školu Feminizam i religija u Sarajevu. Jedna je od tri članice i osnivačice udruge Adela iz Osijeka.

Kristina Khalifa završila je studij kroatistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zaposlena je kao interna revizorica u financijskoj instituciji. Više od 15 godina volontira kao privremena udomiteljica za napuštene pse i mačke te surađuje s brojnim udrugama i pojedincima iz područja zaštite životinja.

Ela Lipanović diplomirala je dvopredmetni studij etnologije i antropologije te edukacije filozofije na Sveučilištu u Zadru 2024. godine s temama *Egzistencijalistički elementi u djelu Muke po G.H. Clarice Lispector i Posao kao (samo)ostvarenje, imaginacije budućnosti studenata antropologije i etnologije*. Godine 2019. režirala je i napisala scenarij za kazališnu predstavu „Preferiram da ne“, koja je iste godine izvedena na festivalu Zadar Snova. Njezini primarni interesi obuhvaćaju područje antropologije budućnosti, antropologije zvuka, antropologije otpada, filozofije kulture i filozofije umjetnosti. Sudjelovala je u organizaciji kulturnih događanja i umjetničkih projekata te izlagala na znanstvenim skupovima.

Jelena Lukić je magistra ekonomije koja je iskustvo stjecala u korporativnom i civilnom sektoru. Posebno istražuje rodnu nejednakost, socijalne razlike i načine na koje se ustaljene društvene norme odražavaju u svakodnevnom životu. Često propituje strukture moći, rodne uloge i očekivanja koja oblikuju percepciju stvarnosti. Završila je obrazovni program Centra za ženske studije u Beogradu, kao i Centra za ženske studije u Zagrebu.

Ružica Ljubičić je doktorica informacijskih i komunikacijskih znanosti, s fokusom na medijsko izvještavanje o nasilju nad ženama, ženska prava i analizu digitalnog nasilja te hiperseksualizacije ženskih tijela. Kroz akademski rad, novinarstvo i aktivizam razvila je interdisciplinarni pristup koji spaja kritičku analizu medijskih diskursa s praksom društvene promjene. Predaje na školi Feminizam i religija, istražujući žensku povijest, mitologiju i religijske narative te ističući ulogu žena u društvenim i kulturnim procesima. Njen rad uključuje analizu medijskih narativa u ratnim i kriznim situacijama, s posebnim fokusom na žene u Palestini, a aktivno sudjeluje u feminističkim i društvenim inicijativama koje zagovaraju rodnu ravnopravnost i pravdu. Docentica je na Fakultetu društvenih znanosti dr. Milenka Brkića Sveučilište Hercegovina.

Sunčica Pasuljević Kandić je srpska multidisciplinarna umjetnica, kustosica i edukatorica čija praksa istražuje kolektivne oblike odučavanja i brige. Kombinirajući somatsku praksu, spekulativnu fabulaciju, tekstualne instrukcije i psihogeografsko istraživanje, Sunčica stvara participativne i lokalno specifične projekte koji se odvijaju u obliku šetnji, radionica, instalacija i performativnih okruženja. Docentica je na Akademiji umjetnosti Univerziteta u Novom Sadu, gdje predaje na Odsjeku

za nove likovne medije i razvija eksperimentalne, kolaborativne pedagogije. Njen rad je predstavljen na međunarodnom nivou, s izložbama u Francuskoj, Finskoj, Njemačkoj, Brazilu i Grčkoj. Članica je međunarodnog kolektiva „Translation Flowers“, koji vode žene istražujući oblike (mis)komunikacije, prijevoda i eko-mitologija kroz sporo, udaljeno zajedničko stvaranje.

Marina Rakić Šimunić rođena je 1983. godine u Karlovcu, a živi i radi u Zagrebu. Diplomirala je filozofiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Od 2015. godine zaposlena je u javnoj upravi. Zainteresirana je za upravnu znanost i finsku kulturu. Trenutno je polaznica poslijediplomskog sveučilišnog interdisciplinarnog specijalističkog studija Javne uprave pri Sveučilištu u Zagrebu.

Ratka Relić diplomirala je indologiju i ruski jezik i književnost u Zagrebu. Kao dvostruka dobitnica stipendije Vlade Ruske Federacije i Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta boravila je na postdiplomskom studiju u Sibiru, republici Burjatiji na istraživanju o Sibirskom šamanizmu u okviru kojeg je obranila magistarski i doktorski rad “Šamanski trans kao fenomen tradicionalne kulture Burjata”. Također je sudjelovala u postdoktorskom projektu na Institutu za perspektivna istraživanja u Moskvi s temom “Fenomen transa i izmijenjenih stanja svijesti u psihoanalizi”. Autorica je istoimene monografije i desetak članaka.

Nika Rukavina rođena je u Rijeci 1980. godine. Diplomirala je kiparstvo na Accademia di Belle Arti u Veneciji. Članica HZSU-a. Bavi se aktualnim problemom društvene netolerancije, diskriminacije, utjecajem represivnog sustava i okoline na pojedince koji ne prihvaćaju

nametnute društvene konsenzuse. Održala je niz samostalnih i skupnih izložbi. Dobitnica je više nagrada i priznanja. Odabrana je za sudjelovanje u programima stipendiranja sljedećih institucija: KulturKontakt, Beč, Austrija (2019.); StAiR, Graz, Austrija (2018.); Q21, Museumsquartier Wien, Beč, Austrija (2016.); Donostia Europska prijestolnica kulture, Donostia, Španjolska (2016.).

Sanjin Sorel rodio se u Rijeci, gdje završava srednjoškolsko obrazovanje, a potom i Filozofski fakultet, na kojemu 2003. godine stječe i doktorsku titulu s temom „Mediterranizam i tijelo u poeziji Tončija Petrasova Marovića“. Poeziju, prozu, kritike i eseje te znanstvene knjige i studije objavljuje u većini tuzemne periodike, pa i ponešto izvan nje. Uređuje časopisne blokove i knjige. Kao književnik afirmirao se brojnim pjesničkim zbirkama i književno-kritičkim studijama. Član je Hrvatskog društva pisaca.

Mia Šerić je slikarica i srebrnarica iz Splita, poznata i pod umjetničkim imenom Aelin Laer. U svom likovnom radu služi se akrilnim tehnikama i uljem na platnu i papiru, a također izrađuje tradicionalne keltske talismane, kombinirajući kristale i drago kamenje. Njezin istraživački interes usmjeren je na keltsku mitologiju i folklor. Aktivna je članica triju druidskih redova.

Zorana Unković rođena je 1988. godine u Splitu. Slikarica je, likovna pedagoginja i edukatorica te praktičarka ekspresivne art terapije. Magistrirala je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu u klasi prof. Matka Vekića. Trenutno je na poslijediplomskom doktorskom studiju na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, a radi kao asistentica u edukaciji za praktičare ekspresivne art terapije. Vodi kreativne i edukativne radionice i

predavanja, surađuje s nevladinim udrugama i sudjeluje na raznim edukativnim i kreativnim projektima. U svom kreativnom i edukativnom radom bavi se temama mentalnog zdravlja, autoanalize i psihoterapije, ženskim i društvenim pitanjima. Živi i djeluje u Zagrebu.

Dajana Vlajsavljević je povjesničarka umjetnosti i muzejska savjetnica u mirovini. Bila je zaposlena u Nacionalnom muzeju moderne umjetnosti u Zagrebu (Zbirka slikarstva 19. stoljeća i Zbirka stranih majstora). Autorica je više izložbi (*Portreti 19. stoljeća, Pejzaž 19. stoljeća, Strani majstori, N. Roerich – Mistično putovanje, G. Papazoff, F. Masereel, Prema impresiji – Quiquerez – Kršnjavi – Mašić*, retrospektivne izložbe *Nikola Mašić – slikar plemenitog realizma, Eksploatacija smrti, Spone - Zagrebačka likovna akademija i slovenski umjetnici između dvaju ratova*.) Posebno je zanimaju teme koje kroz umjetnička djela pokušavaju holistički sagledati prirodu i čovjeka u njoj. U tom smislu valja istaknuti njezine izložbe posvećene animalističkim temama, kao što su *Sve naše životinje i Eksploatacija smrti*.

BIOGRAFIJE UREDNIŠTVA:

Goran Đurđević je znanstvenik, književnik i povjesničar. Rođen je u Požegi, diplomu iz arheologije i povijesti stječe u Zadru a prije dugogodišnjeg izučavanja ekofeminizma u Kini stručno se usavršava u Estoniji, Njemačkoj, Portugalu, Sloveniji, Srbiji i Kaliforniji. U njegov istraživački i književni opus ubraja se koautorstvo monografije *Sedamdeset godina nogometa u Vidovcima i Dervišagi* (Biro-tisak, 2016), *Svila, zmajevi i papir – Kineska civilizacija, kultura, arheologija i povijest* (Alfa d.d., 2021), brojna poezija i proza te istraživački radovi o ekofeminizmu. Njegova područja interesa obuhvaćaju komparativne kulturne studije, mitologiju, arheologiju globalnih starina, istraživanje velikih carstava te okolišnu humanistiku s naglaskom na ekokritiku i ekofeminizam.

Dubravka Đurić je pjesnikinja, teoretičarka, prevoditeljica i antologičarka. Diplomirala je i magistrirala komparativnu književnost na Filološkom fakultetu u Beogradu, a doktorirala anglistiku na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Redovita je profesorica na beogradskom Fakultetu za medije i komunikacije. Objavila je osam zbirki pjesama i brojne studije o modernoj poeziji, umjetnosti i kulturi. Pored mnogih znanstvenih radova, objavila je šest monografija. Od 2015. godine do 2022. godine bila je predsjednica je *Serbian Association for Anglo-American Studies*. Uz funkciju urednice časopisa „Mentalni prostor“ osnovala je i uređivala časopis „Profemina“. Inicirala je obilježavanje *Svetskog dana poezije* u Kulturnom centru Beograda 2001. godine. Članica je Srpskog književnog društva.

Nataša Govedić je književnica, teatrologinja, kritičarka i edukatorica. Diplomirala je (1995), magistrirala (2000) i doktorirala (2007) komparativnu književnost i teatrologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Stalna je kazališna kritičarka *Novog lista* i jedna od osnivačica dvotjednika za kulturna i društvena pitanja *Zarez*, gdje je od prvog do posljednjeg broja radila i kao urednica. Glavna je urednica časopisa *Treća*. Stalno je zaposlena na Odsjeku dramaturgije Akademije dramske umjetnosti, gdje je trenutno izabrana u zvanje izvanredne profesorice. Dosad je objavila petnaest znanstvenih knjiga iz područja teatrologije i filmologije, knjigu bajki, više romana te zbirku pjesama.

Suzana Marjanić je znanstvena savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu, gdje su joj glavni interesi proučavanja teorije mita i rituala, kulturna i kritička animalistika te izvedbeni studiji. Objavila je sedam autorskih knjiga i suurednica je 14 zbornika radova. Za knjigu *Kronotop hrvatskoga performansa: od Travelera do danas* (2014) nagrađena je Godišnjom nagradom Hrvatske sekcije AICA i Državnom nagradom za znanost, za knjigu *Cetera animantia: od etnozoologije do zooetike* (2022) Godišnjom nagradom "Milovan Gavazzi", a za knjigu *Umjetnost performansa i kinizam: izvedbena linija otpora* (2022) dobitnica je teatrološke Nagrade „Marko Fotez“ za razdoblje od 2020. do 2023. godine.

Lada Stevanović je znanstvena savjetnica u Etnografskom institutu SANU u Beogradu. Bavi se antropologijom antičkih svjetova, studijima recepcije antike, kulturom sjećanja i konstruiranjem identiteta (rodnih, nacionalnih, lokalnih), kroz povijest i danas. Ovim temama prilazi antropološki, uvažavajući

perspektivu feminističkih teorija i epistemologija, izučavajući složene društvene mehanizme moći i mogućnosti emancipacije. Objavila je brojne znanstvene radove, uredila dva zbornika s kolegicama Miroslavom Lukić Krstanović i Mladenom Prelić (*Naučnice u društvu*, 2020 i *Rod, znanje i moć: istorija, nasleđe i značaj naučnica u Srbiji*, 2022). Autorica je dviju znanstvenih monografija (*Laughing at the Funeral: Gender and Anthropology in Greek Funerary Rites*, 2009 i *Antika i mi(t)*, 2020).

Nika Šintić je samostalna novinarka, istraživačica i izvršna urednica časopisa *Treća*. Diplomirala je filozofiju i turkologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sa Željkom Jelavić sukreira, provodi i koordinira obrazovni program zagrebačkog Centra za ženske studije. Drži predavanja o ženskoj intelektualnoj baštini i marksističkom feminizmu u sklopu ženskostudijskih programa u Zagrebu i Subotici. Objavljuje autorske članke o umjetnosti, kulturi, filozofiji, feminizmu i društveno-političkim aktualitetima na nizu domaćih portala. Uz raspon tema na sjecištu teorije i prakse njezin naročit istraživački interes čini filozofija Gottfrieda Wilhelma Leibniza. Bavi se i likovnim radom.

Dorotea Šušak je dramaturginja, aktivistkinja i izvršna direktorica zagrebačkog Centra za ženske studije. Diplomirala dramaturgiju na Akademiji dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu. Trenutno privodi kraju i dvopredmetni diplomski studij (biološke) antropologije i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu te MBA studij. Edukantica je realitetne psihoterapije i teorije izbora. Doktorandica je na poslijediplomskom studiju Znanosti o književnosti,

teatrologije i dramaturgije, filmologije, muzikologije i studija kulture pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Za svoje dramske tekstove i poeziju osvojila je brojna priznanja i nagrade. Potpisuje autorstvo, dramaturgiju i/ili režiju niza kazališnih predstava na nezavisnoj i institucionalnoj sceni diljem Republike Hrvatske, regije i šire.

TREĆA, UPUTE ZA OBJAVLJIVANJE TEKSTOVA

Treća je interdisciplinarni feministički časopis koji objavljuje znanstvene i stručne radove, prikaze i recenzije knjiga i časopisa, znanstvenih i stručnih skupova, istraživačke intervjuje, kao i druge oblike priloga koji se bave teorijskim, metodološkim, analitičkim, aktivističkim, povijesnim i drugim temama unutar širokog spektra interseksionalnosti feminizama.

Časopis istodobno, premda u mnogo manjoj mjeri, objavljuje i prijevode relevantnih književnoznanstvenih rasprava i eseja te kraćih književnih tekstova, često u potkrijepu ili kao ilustracija objavljenih znanstvenih ili stručnih priloga.

Urednički kolegij zaprima i razmatra sve dostavljene rukopise te prema odluci uredništva provodi recenzijski postupak, zadržavajući pravo vraćanja rada autorima/icama na doradu, pravo izmjene kategorizacije rada te pravo neobjavlivanja predloženog rukopisa, nakon provedbe recenzijskog postupka ili bez provedbe recenzijskog postupka.

Treća objavljuje tekstove na tri jezična standarda: hrvatskom, srpskom i engleskom.

Znanstveni i stručni radovi primaju se na hrvatskom jeziku ili na drugim jezicima, pri čemu uredništvo ne jamči pokrivanje troškova prevođenja na hrvatski jezik.

Pristankom na objavljivanje u časopisu, autor ustupa *Trećoj* autorska prava za objavljivanje u tiskanom i on-line izdanju časopisa.

Slanje rada

Rad se šalje u elektroničkom obliku na adrese: ngovedic@gmail.com i doroteau6@gmail.com.

Kategorije radova

Kategorije radova koje podliježu postupku recenziranja: znanstveni radovi (izvorni znanstveni rad, pregledni rad, prethodno priopćenje) te stručni radovi (stručni rad). Tekstovi koji ne podliježu postupku recenziranja: prevedeni znanstveni ili stručni radovi, radovi koji su već objavljeni na stranom jeziku u relevantnom inozemnom časopisu, odnosno časopisu koji provodi recenzijski postupak, baš kao ni uvodnik, esej, prikaz, intervju, recenzija, nekrolog i sl.

Opseg, sadržaj i formatiranje znanstvenog ili stručnog rada

Preporučeni opseg znanstvenog ili stručnog rada je do 30 kartica teksta (1 kartica = 1800 znakova). U iznimnim slučajevima radovi mogu prijeći navedeni opseg. Znanstveni i stručni radovi moraju sadržavati sljedeće podatke i priloge: ime i prezime autorske osobe, ustanovu s koje dolazi autorska osoba (afilijacija), sažetke na engleskom i hrvatskom jeziku, ključne riječi na engleskom i hrvatskom jeziku. Osim imena i prezimena autorske osobe, ostale kategorije radova ne moraju sadržavati navedene podatke i priloge.

Rad se piše u fontu Times New Roman, veličinom glavnog teksta od 12 točaka, izdvojenih citata i bilježaka od 10 točaka, uz prored 1,5.

Citiranje

Bibliografija može biti organizirana na američki (reference u tekstu) ili francuski način (reference u fusnotama), a literatura se navodi na kraju teksta u skladu s priloženim modelom.

Jedan autor/ica

Čale Feldman, Lada (2001). *Euridikini osvrti. O rodnom izvedbama u teoriji, folkloru, književnosti i kazalištu*. Zagreb: Naklada MD i Centar za ženske studije.

Dva autora/ice

Cross, Susan i Christine Hoffman (2004). *Bruce Nauman. Theaters of Experience*. New York, London: Guggenheim Museum, Thames and Hudson.

Jedan urednik/ica

Cohen, Jeffrey Jerome, ur. (1997). *Monster Theory. Reading Culture*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Dva urednika/dvije urednice

Jambrešić Kirin, Renata i Školić, Tea, ur. (2004). *Između roda i naroda : etnološke i folklorističke studije*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Centar za ženske studije.

Članak u časopisu

Bošković-Stulli, Maja (1996). "O mizoginim pričama". *Narodna umjetnost* 33/2: 51-69.

Web:

Bruckman, Amy S. 1992. "Identity Workshop. Emergent Social and Psychological Phenomena in Text-Based Virtual Reality". <http://www.cc.gatech.edu/fac/Amy.Bruckman/papers/index.html> (pristup 05.10.2011.)

Treća

Časopis Centra za ženske studije Zagreb
br.2, vol. XVIII, 2025. ISSN: 1331-7237

Izdavač / Publisher
Centar za ženske studije /
Centre for Women's Studies

Za izdavača / For the publisher: Dorotea Šušak

Adresa uredništva / Address
Dolac 8, 10000 Zagreb, Hrvatska
Tel./Fax: +385 1 48 72 406
E-mail: treca@zenstud.hr

Glavna urednica / Editor in Chief: Nataša Govedić

Izvršna urednica / Managing Editor: Nika Šintić

Uredništvo / Editorial Board
Nataša Govedić (glavna urednica), Nika Šintić
(izvršna urednica i urednica broja), Suzana Marjanić
(urednica broja), Goran Đurđević (urednik broja),
Dubravka Đurić, Lada Stevanović, Dorotea Šušak.

Ilustracija naslovnice: Nika Šintić

Prijelom / Layout: Ruta

Naklada / Print run: 100

Tisak / Printed by
Kerschoffset, Ježdovečka ul. 112,
10250, Lučko

Tiskanje ovog broja financijski je omogućio Grad
Zagreb

